

Villiä itää, kesytöntä länttä – Ylä-Koitajoen alueen ja Ilomantsin historiaa

Jukka Kokkonen
tutkijatohtori
Joensuun yliopisto
Karjalan tutkimuslaitos
Humanistinen osasto
PL 111
80101 Joensuu
puh. (013) 251 2463
jukka.kokkonen@joensuu.fi

Kansikuva: Suomen ja Euroopan unionin itäisin manterkolkka Virmajärvellä. Raja kulkee kuvassa näkyvässä pienessä saarella. Jukka Kokkonen 2003.

Översättning: Pimma Åhman.

© Metsähallitus 2005

ISSN 1235-6549
ISBN 952-446-461-6

Edita Prima Oy, Helsinki 2005

Villiä itää, kesytöntä länttä – Ylä-Koitajoen alueen ja Ilomantsin historiaa

KUVAILULEHTI

JULKAISIJA	Metsähallitus	JULKAISUAIKA	14.10.2005
TOIMEKSIANTAJA	Metsähallitus, luontopalvelut	HYVÄKSYMISPÄIVÄMÄÄRÄ	
LUOTTAMUKSELLISUUS	julkinen	DIAARINUMERO	
SUOJELUALUETYYPPI/ SUOJELUOHJELMA	Natura 2000 -alue, luonnonpuisto, soidensuojelualue, vanhojen metsien suojeluohjelma-alue		
ALUEEN NIMI	Koitajoen Natura-alue (Ylä-Koitajoen suojelualue), Koivusuon luonnonpuisto, Ruosmesuon–Hanhisuon soidensuojelualue		
NATURA 2000-ALUEEN NIMI JA KOODI	Koitajoen Natura-alue FI0700043		
ALUEYKSIKKÖ	Itä-Suomen luontopalvelut		
TEKIJÄ(T)	Jukka Kokkonen		
JULKAISUN NIMI	Villiä itää, kesytöntä länttä – Ylä-Koitajoen alueen ja Ilomantsin historiaa		
TIIVISTELMÄ	Ilomantsin kunnassa Pohjois-Karjalassa sijaitseva Koitajoen Natura-alue (7 416 ha) koostuu monista eri perustein suojelluista osista. Alueen ytimen muodostavat Koivusuon luonnonpuisto ja Ruosmesuon–Hanhisuon soidensuojelualue sekä näiden välissä olevat alueet Koitajoen varrella. Tämä alueen historian tutkimus on tehty suojelualueiden hoito- ja käyttösuunnitteluun liittyen, mutta siinä käsitellään myös yleisemmin Ilomantsin rajaseudun vaiheita esihistorialliselta ajalta suojelualueiden perustamiseen. Erämainen Koitajoen Natura-alue on edustava otos itäsuomalaisista metsä-, suo- ja jokiluontoa, jossa on myös aiemmin talouskäytössä olleita metsiä ja ojitettuja soita. Maisemallisesti tärkeä ja alueelle leimaa-antava osa on alueen läpi virtaava Koitajoki. Asutuksesta on jälkiä jo kivikaudelta 9 000 vuoden takaa. Kun Ruotsin ja Venäjän valtakuntien välinen raja määriteltiin uudestaan Stolbovan rauhanteossa 1617, alueesta tuli rajaseutua, jonka kehityksessä tämä asema näkyy selvästi. Raja on ollut ajoittain tiukasti suljettu ja erityisesti omistus- ja nautintasuhteiden sekä uskonnonharjoituksen (luterilaisuus ja ortodoksisuus) osalta jyrkkäkin, mutta rajan yli on myös ollut runsaasti liikettä, sekä laillista että laitonta. Rajakauppa on lisännyt asukkaiden elinkeinomahdollisuuksia, mutta rajan läheisyys on aiheuttanut myös levottomuutta ja mm. rajarosvojen uhkan. Metsien hyödyntäminen alkoi kaskeamisesta ja kotitarvepuun hankkimisesta. Myöhemmin aloitettiin harsintahakkuu, joissa metsästä hakattiin vain määrämitan täyttäneet isot puut. 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa metsätyöt muuttuivat sivuansioista valtionmaiden asukkaiden päätulolähteeksi. Koitajoen nykyisellä Natura-alueella ja sen lähituntumassa sijaitsi kuusi metsänvartijatorppaa, joiden vaiheet on selvitetty tässä tutkimuksessa. Metsätaloutta alueella harjoitti pääasiassa metsähallitus, joka hallinnoi valtionmaita. Koitajokea käytettiin uittoihin 1970-luvun alkuun asti. Metsästys ja kalastus muuttuivat sivuelinkeinoista harrastuksiksi, joita lainsäädäntö ja maanomistaja säätelivät. Toisen maailmansodan taisteluja käytiin myös Koitajoen alueella. Jatkosodan loppuvaiheissa, elokuussa 1944, Ilomantsissa käytiin suuria taisteluita, joissa suomalaiset torjuivat Neuvostoliiton hyökkäykset. 1970-luvulla Koitajoki kuului uusiksi kansallispuistoiksi esitettyjen alueiden joukkoon. Suojelua kuitenkin vastustettiin mm. työvoima- ja energiapolitiittisista syistä: Koivusuolta saatiin turvetta ja metsät olivat metsähallituksen metsätalouskäytössä. Hattuvaaran vesakkomyrkytyksiä vastustanut kansanliike tuli kuuluisaksi vuonna 1980. Koivusuon luonnonpuisto perustettiin vuonna 1982, ja 1980-luvun puolivälistä suojelualueen laajentaminen on jatkunut mm. Natura-alue-rajauksin ja Metsähallituksen ja Ilomantsin kunnan ehdotuksena v. 2000 ympäristöministeriölle Koivusuon luonnonsuojelualueen perustamisesta.		
AVAINSANAT	metsähistoria, vanha maankäyttö, metsätalous, metsänvartijat, jatkosota, rajaseutu, itäraja, luonnonsuojeluliike, Ilomantsi		
MUUT TIEDOT	Minna Oksanen ja Maarit Similä ovat kirjoittaneet luvut 8 ja 9.		
SARJAN NIMI JA NUMERO	Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisuja. Sarja A 152		
ISSN	1235-6549	ISBN	952-446-461-6
SIVUMÄÄRÄ	94	KIELI	suomi
KUSTANTAJA	Metsähallitus	PAINOPAIKKA	Edita Prima oy
JAKAJA	Metsähallitus, luontopalvelut	HINTA	10 euroa

PRESENTATIONSBLAD

UTGIVARE	Forststyrelsen	UTGIVNINGSDATUM	14.10.2005
UPPDRAKSGIVARE	Forststyrelsen, naturtjänster	DATUM FÖR GODKÄNNANDE	
SEKRETESSGRAD	Offentlig	DIARIENUMMER	
TYP AV SKYDDSSOMRÅDE/ SKYDDSPROGRAM	Natura 2000 -område, naturreservat, myrskyddsområde, område som ingår i skyddsprogrammet för gamla skogar		
OMRÅDETS NAMN	Koitajoki Natura-område (Ylä-Koitajoki skyddsområde), Koivusuo naturreservat, Ruosmesuo–Hanhisuo myrskyddsområde		
NATURA 2000 -OMRÅDETS NAMN OCH KOD	Koitajoki Natura-område FI0700043		
REGIONAL ENHET	Östra Finlands naturtjänster		

FÖRFATTARE	Jukka Kokkonen		
PUBLIKATION	Vilda östern, otämjda västern – Ylä-Koitajoki-områdets och Ilomants historia		
SAMMANDRAG	Koitajoki Natura-område (7 416 ha) i Ilomants kommun i Norra Karelen består av många olika delar som skyddats på olika grunder. Koivusuo naturreservat och Ruosmesuo-Hanhisuo myrskyddsområde samt de områden utmed ån Koitajoki som ligger mellan ovannämnda två områden utgör Natura-områdets kärna. Detta områdes historia har undersökts i anslutning till utarbetandet av skyddsområdenas skötsel- och nyttjandeplaner, men undersökningen berör också mer allmänt gränstrakternas skeden i Ilomants från förhistorisk tid till tiderna för inrättandet av skyddsområden. Koitajoki Natura-område är ett representativt exempel på östfinsk skogs-, myr- och ånatur, i vilken det även ingår tidigare ekonomiskogar och dikade myrar. Koitajoki, som korsar Natura-området, är den landskapsmässigt viktigaste och mest utmärkande delen av området. På området förekommer spår av 9 000 gammal stenåldersbosättning. När gränsen mellan Sverige och Ryssland fastställdes på nytt vid freden i Stolbova 1617, förvandlades området till gränstrakt. Denna status har tydligt präglat områdets utveckling. Gränsen har tidvis varit strängt sluten, rentav hermetiskt sluten i fråga om ägo- och nyttjandeförhållanden samt religionsutövning (luthersk och grekisk ortodox), men det förekom också livlig trafik över gränsen, både laglig och olaglig. Gränshandeln möjliggjorde ett breddat näringsliv för invånarna, men närheten till gränsen orsakade också oroligheter och utökade bl.a. risken för att rövare skulle anfalla över gränsen. Skogarna utnyttjades till en början för svedjebruk och virkesinsamling till husbehov. Senare idkades också dimensionblädning, dvs. man fällde bara stora träd. Kring sekelskiftet 1800–1900 förvandlades skogsarbetena från biinkomst till huvudinkomst för dem som bodde på statens mark. På det nuvarande Natura-området vid Koitajoki och i dess närhet fanns det tidigare sex skogsvaktarstugor, vars skeden man har utrett i denna undersökning. Huvudsakligen Forststyrelsen, som förvaltade statens marker, idkade skogsbruk på området. Ån Koitajoki användes för flottning fram till 1970-talet. Jakt och fiske övergick från binärningar till fritidssysselsättningar, som reglerades genom lag och av markägaren. Under andra världskriget utkämpades strider också på Koitajoki-området. I slutet av fortsättningskriget, i augusti 1944, utkämpades i Ilomants omfattande strider, i vilka finnarna lyckades avvärja Sovjetunionens anfall. På 1970-talet ingick Koitajoki i de områden som var på förslag till nationalparker. Skyddsplanerna stötte dock på motstånd bl.a. av arbetskrafts- och energipolitiska skäl: Koivusuo gav torv och skogarna var Forststyrelsens ekonomiskogar. År 1980 väckte en folkrörelse som motsatte sig kemisk slybekämpning i Hattuvaara stor uppmärksamhet. Koivusuo naturreservat inrättades år1982, och från mitten av 1980-talet har man fortsatt att utvidga skyddsområdet med bl.a. Natura-områden och Forststyrelsens och Ilomants kommuns förslag till miljöministeriet (år 2000) om grundandet av Koivusuo naturskyddsområde.		
NYCKELORD	skogshistoria, tidig markanvändning, skogsbruk, skogsvaktare, fortsättningskriget, gränstrakt, östgränsen, naturskyddsörelse, Ilomants		
ÖVRIGA UPPGIFTER	Kapitlen 7 och 8 är skrivna av Minna Oksanen och Maarit Similä.		
SERIENS NAMN OCH NUMMER	Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisuja. Sarja A 152		
ISSN	1235-6549	ISBN	952-446-461-6
SIDANTAL	94	SPRÅK	finska
FÖRLAG	Forststyrelsen	TRYCKERI	Edita Prima Oy
DISTRIBUTION	Forststyrelsen, naturtjänster	PRIS	10 euro

Esipuhe

Metsähallitus ryhtyi tekemään Koitajoen Natura-alueelle hoito- ja käyttösuunnitelmaa keväällä 2002. Samassa yhteydessä pyydettiin FT Jukka Kokkosta selvittämään Natura-alueen ja sen lähiympäristön historiaa.

Tämän historiateoksen on kirjoittanut pääosin FT Jukka Kokkonen. Johdannon (luku 1) ja alueen suojeluhistorian (luku 8) sekä nykypäivän tarkastelun (luku 9) kirjoittivat FM Minna Oksanen ja MMT Maarit Similä Metsähallituksesta. Sisältöä ovat kommentoineet erikoissuunnittelija Tiina Grahni ja erikoissuunnittelija, FT Jouni

Aarnio Metsähallituksesta sekä useat ihmiset Metsähallituksen Itä-Suomen luontopalvelujen Vaara-Karjalan yksiköstä. Kiitokset kaikille julkaisun tekemiseen osallistuneille, etenkin haastattelutietoja antaneille ja seudun historiaa tallentaneille.

Tämän teoksen kokoaminen ja kirjoittaminen on ollut mahdollista Pohjois-Karjalan TE-keskuksen ja Metsähallituksen Itä-Suomen luontopalvelujen rahoituksella. Julkaisemme teoksen palvelemaan alueella retkeileviä ihmisiä, alueen naapureita ja kaikkia Ilomantsin historiasta kiinnostuneita.

Antoisia lukuhetkiä!
Metsähallitus

Sisällys

1 Johdanto.....	9
2 Ihminen tulee ja asettuu Ilomantsiin	10
3 Ilomantsi rajaseutuna.....	12
3.1 Vuosi 1617 – villistä idästä kesyttömäksi länneksi	12
3.2 Oikeuslaitosta paossa	14
3.3 Ortodoksia tulokkaita ja paluumuuttajia	15
3.4 Rosboinikat, rajaseudun riesa	17
3.5 Kulutiet rajan yli	18
3.6 Kaupankäyntiä rajaseudulla	19
3.6.1 Maakauppaa ja markkinoita.....	20
3.6.1.1 Vieristämarkkinat	21
3.6.2 Vilkasta kulkukauppaa Venäjän vallan aikaan	21
3.7 ”Pirtu tulla pirittää, Lupasalmelta lurittaa, Pirhun Pietarin pihaan”	22
4 Kruunun metsässä	25
4.1 Metsähallinnon synty	25
4.2 Asutustoimintaa valtionmetsissä	26
4.2.1 Mökinasukkaista kruununmetsätorppareiksi	26
4.2.2 Kruununmetsätorppareista asutustilallisiksi	27
4.3 Metsänvartijat, metsähallinnon paikalliset ”käsikassarat”	28
4.4 Metsänvartijat ja heidän asuinpaikkansa syynissä.....	30
4.4.1 Äärimmäisenä Kotavaara	30
4.4.2 Pirhonvaaran Kurviset	32
4.4.3 Kiukoinen kurjien olojen esimerkkinä	34
4.4.4 Lahnavaan metsänvartijat vaihtuivat tiuhaan	37
4.4.5 Tapionaho – autiotilasta presidentin ja lehtimiesten vierailukohteeksi	40
4.4.6 Kolmekymmentä vuotta metsänvartijana Niemijärvellä	43
5 Luonnonvaroista nauttimassa	46
5.1 Leipävilja metsästä.....	46
5.2 Kulovalkeita ja muita metsätuhoja	49
5.3 Säädelyä metsästäystä.....	50
5.4 Kalastus luvan varassa	52
6 Itäisten metsien vihreä kulta	54
6.1 Sahateollisuuden murros 1800-luvun puolivälissä.....	54
6.2 Kruununmetsät puutavaran hankinta-alueina	54
6.3 Myydyt puumäärät	55
6.4 Metsätyö.....	56
6.5 Uitto – puun matka metsästä maailmalle	57
6.6 Koitajoki uittoväylänä	58
6.7 Kämpäelämää	59
6.8 Muuttuvat puun ikänormit	61

7 Rajaseutu taas sodassa.....	62
7.1 Talvisodan aika.....	62
7.2 Jatkosodan loppurynnistus.....	64
7.2.1 Kenraali Raappana valmistautuu Ilomantsin taisteluun.....	64
7.2.2 Taistelualue	65
7.2.3 Taistelu Hattuvaarasta 30.7.1944 ja mottitaistelut.....	66
7.2.4 Pohjoisesta avuksi tulleen Os. P:n vaiheet 2.8.1944 saakka.....	68
7.2.5 Suomalaisen torjuntavoitto.....	69
7.3 Jälkiä sodasta	70
8 Suojelun vaiheet	72
8.1 Uusia suojelualueita Pohjois-Karjalaan?	72
8.2 Koivusuo Ilomantsin turvetuotannon ja työllisyyden takaajana	72
8.3 Vesakkomyrkytykset herättävät paikalliset – Hattuvaara-liike.....	73
8.4 Tilkkutäkistä yhtenäiseksi suojelualueeksi.....	74
9 Sija ihmiselle ja luonnon monimuotoisuudelle	75
Viitteet.....	76
Lähteet.....	87

2 Ihminen tulee ja asettuu Ilomantsiin

Ihmisen vaikutus nykyisen Pohjois-Karjalan biosfäärialueen¹ mailla alkoi noin 9 000 vuotta sitten, kun maa oli asteittain paljastunut mannerjään alta. Ilomantsi oli itse asiassa nykyrajojen sisäpuolella ensimmäisiä kuivia alueita, joka vapautui jääpeitteestä ja muodosti sitten maakannaksen.² Silloinen kasvillisuustyyppi oli tundramainen. Ihmiset hyödynsivät luontoa kalastaen, keräillen ja metsästäen. Tarvekaluja valmistettiin niin kivistä kuin luusta, nahkasta ja puusta. Ihmisen vaikutus luonnontilaan jäi vähäiseksi. Ns. varhaiskantaaiset kulttuurit tunsivat erittäin hyvin hyödyntämänsä osan luontoa. Onkin arveltu, että vain murto-osa noiden ihmisten ajasta kului hengissä pysymisen kannalta välttämättömään toimintaan.³

Varhaisimmat esinelöydöt Ilomantsista – ja samalla myös Pohjois-Karjalasta – ovat esikeraamiselta ajalta (7 000–4 200 eKr.). Jo näin varhain tšekäläiset esinetyypit poikkesivat selvästi länsisuomalaisista. Ilomantsista löydettyjen kiviesineiden mukaan on nimetty ns. Ilomantsin tyyppin kirves, joka ajoittuu varhaiselle kivikaudelle. Vilkkaista yhteyksistä itään ja kaakkoon kertoo viherliuskeesta valmistettujen esineiden suuri määrä Ilomantsin löydöissä. Tätä kauniin vihreää kivilajia tavataan ainoastaan suppealla alueella Äänisjärven luoteisrannan kallioissa.⁴

Suoraan luonnosta ravintonsa hankkinut perhe tarvitsi elääkseen laajan alueen, jota on kutsuttu vuotuiskokonaisuudeksi. Ravinto ja muut elämiselle välttämättömät tarpeet olivat hankittavissa vain tietyiltä paikoilta. Siten nautintakohdetta ja asuinpaikkaa oli muutettava useita kertoja vuoden mittaan. Siirtyminen paikasta toiseen tapahtui kuitenkin aina samalla tavalla vuotuiskokonaisuuden muodostamisessa puitteissa. Eläinproteiinit muodostivat luultavasti tärkeimmät ravinnon lähteet. Hirvi, kalat, peura ja pienemmät eläimet olivat keskeisimmät saaliseläimet. Tärkeän vitamiinipitoisen ravinnonlisän muodostivat kasvit ja marjat, tosin vain osan aikaa vuodesta. Myös puusta saatu pettu tarjosi lisäravintoa. Metsät olivat nykymittapuun mukaan vielä vanhoja metsiä. Avointa maata oli vain vähän.⁵

Tekniikka ei ollut vielä kovin kehittynyttä, mutta sitä osattiin hyödyntää sitäkin tehokkaammin. Koska ihmisellä ei ollut teknisiä välineitä luonnon laajamittaiseen hyödyntämiseen, hän eli sopusoinnussa luonnon kanssa.⁶

Ilomantsin alueelta on löydetty 36 kivikautista asuinpaikkaa, joista 30 sijaitsee nykyisellä Pohjois-Karjalan biosfäärialueella. Esihistorialliset asuinpaikat keskittyivät pääosin Koitereen hiekkarannoille, Mekrijärven ja Nuorajärven tuntumaan sekä Syväysjoen suulle. Useimpien asuinsijat olivat järvien ja jokien etelään tai lounaaseen viettävillä rannoilla, joissa asukkaat olivat suojassa pohjoistuulilta samalla, kun aurinko lämmitti päivän mittaan. Asuinympäristöiksi valikoituivat myös kuivat harjut, joista oli välitön yhteys veteen. Vaihtelevat metsät, suot ja vesistöalueet soveltuivat puolestaan hyvin erätalouden käyttöön. Kalastus, keräily ja metsästys eli ns. lappalaiselinkeinot vaativat osakseen paljon tilaa. Koskemattoman erämaan on laskettu pystyneen elättämään kivikaudella 1–2 henkeä 100 neliökilometriä kohden. Siten väkiluku olisi ollut 35–70 henkeä nykyisellä Pohjois-Karjalan biosfäärialueella. Kun perhekoko oli arviolta 5,5–6 henkeä, alueella olisi ollut viidestä kymmeneen perhettä tai ryhmää erätaloutta harjoittamassa.⁷

Esihistorian aikana Suomen alueella puhuttiin muitakin kieliä kuin suomea. Kielitieteen ja arkeologian piirissä vallitsee kuitenkin se käsitys, että suomalaisten kielelliset esi-isät olisivat olleet jo tyyppillisen kampakeramiikan aikana (3 300–2 800 eKr.) täällä. Ilomantsista tavataan muutamia saamelaisperäisiä paikannimiä. Esimerkiksi sana Ilomantsi(njärvi) tulee kantasaamen sanasta *ēleemaanc*⁸, joka merkitse ylimmäistä. Sana *virma* (> *Virmajärvi*) on sanasta *viermee*, joka tarkoittaa verkkoa.⁸ Mitä tulee nimitykseen lappalainen ja lukuisiin Lappi-alkuisiin johdannaisiin, nykytietämyksen mukaan ne liittyvät erätalouden harjoittamiseen. Kun uudet elintavat karjanhoito ja maanviljelys valtasivat alaa, mitä tahansa syrjäseutua voitiin kutsua Lapiksi ja vastaavasti siellä kalastusta, keräilyä ja metsästystä harjoittaneita

halventavasti lappalaisiksi.⁹ On oletettu, että asutus olisi jatkunut suhteellisen pysyvänä Itä-Suomessa kivikaudelta rautakaudelle (400–1 300 jKr.) saakka.

Ajan mittaan pyynti- ja keräilyelinkeinoista siirryttiin kaskiviljelyn suuntaan.¹⁰ Tuhatluvun alusta lähtien Ilomantsin alueelle – ja myös muualle Pohjois-Karjalaan – saapui uusina tulokkaina karjalaisia etelästä Laatokan rannoilta. Viljelykasvien siitepölylöydökset järvien ja lampien pohjakerrostumissa kertovat heidän tuomastaan uudesta metsänkäytön muodosta ja samalla tietoisesta luonnonmuokkauksesta – kaskeamisesta. Asuttamisen on arveltu tapahtuneen siten, että metsästäjät ja kalastajat tulivat aluksi vuosittain ja viljelivät samalla asuntopaikkojensa ympärillä pieniä kaskia. Mainittua luonnonkäyttöä on kutsuttu eräviljelyn ekotyypiksi. Sadon he veivät varsinaisiin asuinkylänsä joko Laatokan rannoille tai nykyisen Etelä-Savon tienoille, jossa oli vielä silloin karjalaista asutusta. Ihmisten asettuminen alueelle tapahtui vaiheittain: erämaita ja kalavesiä vallattiin ensin pyynnille, seuraavaksi ryhdyttiin

harjoittamaan erätaloutta tukenutta kaskeamista ja lopuksi viljelyyn sopineet eräalueet asutettiin pysyvästi. Samalla alkoi aktiivisen järjestelmällinen luonnon muokkaaminen uusille kasvi- ja eläinlajeille sopivaksi.¹¹ Karjala-nimen taustalla on nähty kantaskandinaavinen sana *gaira*, joka tarkoitti niin keihästä kuin kiilaakin. Ajan oloon nimi vakiintui Laatokan länsirannalla asuneen turkishankkijajärjestön ja -yhteisön nimeksi, Karjalaksi. Sen jäsenet erikoistuivat kaupankäyntiin Laatokasta pohjoiseen asuneiden lappalaisten kanssa ja myös näiden verottamiseen.¹² Vuoden 1500 tienoilla asutuksen painopiste Ilomantsissa oli Mekri- ja Nuorajärven ympäristössä sekä Koitereen etelärannoilla. Väkiluvun arvioidaan olleen silloin noin 282 henkeä, kun taloluku (32) kerrotaan väkimäärää ilmaisevalla kertoimella (8,8), jota Kimmo Katajala on käyttänyt laskiessaan Käkisalmen pohjoisen läänin väestöä 1600-luvun alkupuolella. Toisaalta on esitetty myös pienempiä ja suurempia kertoimia (5, 10). Niiden pohjalta Ilomantsin väkiluku olisi ollut 160–320 henkeä vuonna 1500.¹³

3 Ilomantsi rajaseutuna

3.1 Vuosi 1617 – villistä idästä kesyttömäksi läenneksi

Ilomantsi liitettiin osaksi länttä vuonna 1617. Käkisalmen lääni erotettiin silloin vuosisataisesta yhteydestään Venäjään ja liitettiin Stolbovan rauhassa Ruotsiin voittomaana eli provinsina. Ruotsi koostui 1600-luvulla kahdenlaisista alueista: emämaan ja Suomen maakunnista sekä voittomaista, jotka eivät virallisesti kuuluneet valtakuntaan ja joiden hallinto oli järjestetty erityisjärjestelyin. Käkisalmen lääni sulautettiin muun valtakunnan yhteyteen vasta Uudenkaupungin rauhan (1721) jälkeen.¹⁴

Ilomantsin itäisestä pitäjäraajasta tuli vuonna 1617 Ruotsin itäraja ortodoksista Venäjää vastaan. Ilomantsi jäi ortodoksiseksi saarekkeeksi luterilaisen valtakunnan itä laidalla. 1600-luku merkitsi suurta myllerrystä väestösuhteissa, kun lähimaakunnista alkoi virrata luterilaisia talonpoikia niin Ilomantsiin kuin muualle nykyisen Pohjois-Karjalan alueelle. Vetävänä tekijänä toimi eritoten vapautus pelätyistä sotaväenotoista¹⁵, joita ei ollenkaan pantu toimeen Käkisalmen läänissä. Myös Ilomantsin luonnonvarat, lähinnä kaskeamiskelpoiset metsät, vetivät puoleensa tulomuuttajia. Alueen ortodoksien vastauksena asuinalueensa liittämistä Ruotsiin ja luterilaisten uudisasukkaiden tulosta oli muuttoliike Venäjän puolelle. Kaikki ortodoksitalonpojat eivät kuitenkaan karanneet rajan toiselle puolelle, vaan heitä jäi varsinkin Ilomantsin itä- ja kaakkoisosan kyliin (Hattuvaara, Kuolismaa, Liusvaara ja Vuottoniemi), kirkonkylään, Koveroon ja Sonkajaan.

Stolbovan rauhansopimusta ja uutta Ruotsin ja Venäjän välistä rajalinjaa sorvattaessa käytiin pitkään kädenväöntöä siitä, kuuluiko Aunuksen Karjalan pohjoisosassa sijaitseva Repola Ilomantsiin vai ei. Ruotsalainen osapuoli väitti, että Repola oli ollut Ilomantsin pogostan eli kirkkopitäjän alainen kappeli. Siten se olisi kuulunut Käkisalmen läänin ja Ruotsille.¹⁶ Repolan asukkaat itse väittivät, etteivät he koskaan olleet maksaneet verojaan Käkisalmeen ja että alue kuului Kuolan läänin ja sitä kautta Venäjään. Ruotsalaisen puolen päätodistajana asiassa toimi ilomantsilainen maakauppias Ofonka Davydov eli Ahpo Hoikkanen. Ensin hän kertoi Repolan kuuluneen

Ilomantsiin. Mutta kun tuli aika vahvistaa asia rajakoukussa, Ahpo pyörsi puheensa ruotsalaisen osapuolen suureksi pettymykseksi: Repola kuului Lapin viidennekseen, eikä se ollut suorittanut verojaan Käkisalmeen muutoin kuin yhtenä tai kahtena vuotena ”70 vuotta sitten”.¹⁷ Neljä vanhaa asukasta Repolan *volostista*¹⁸ puolestaan esitti: ”Kuolan läänin Repolan volostin ja Karjalan läänin Ilomantsin pokostan välillä ei rajaa ole ollut, ja [että] kummaltakin puolelta kynnetään pellot työnaikaan ilman minkäänlaista rajaa.”¹⁹ Repola jäi Venäjälle edellä kuvatulla tavalla. Repolan – ja myös Porajärven – omistuksesta käytiin kädenväöntöä myöhemminkin. Molemmat kunnat liittyivät Suomeen itsenäistymisen jälkeen, mutta Tarton rauhassa (1920) ne oli luovutettava takaisin Neuvosto-Venäjälle.

Raja kulki Ylä-Koitajoen tuntumassa elokuun alussa 1621 tehdyn rajasopimuksen mukaan satatarkasti näin:

”[...] Ja sieltä sitten järven yli ja sieltä metsän ja suon kautta neljä virstaa [à 1 069 m] Termajärvelle [po. Telmajärvi], jossa yksi kivi on merkitty kruunulla ja toinen ristillä, ja sitten Termajärven yli ja sieltä puroa pitkin alas Virmajärvelle ja sen yli ja toista puroa ylös kaksi virstaa Kivijärvelle ja sen yli järven toiseen päähän, jossa suuri vedessä oleva kivi on merkitty kruunulla ja ristillä. Ja molemmat purot laskevat Virmajärven läpi Koitajokeen Karjalan puolelle. Sieltä suon ja rämeen yli kaksi virstaa Asumaojalle, jossa puron takana mänty on merkitty kruunuilla ja risteillä. Sieltä rämeen, metsän ja suon kautta, jossa rajatiellä kivi ja mänty on merkitty kruunuilla ja risteillä, kuusi virstaa Veräjäputaalle, jossa yhteisesti on tehty hiilikuoppa ja kuopan päälle ladottu kivikasa ja myös sen luona mäntyjä on merkitty kruunuilla ja risteillä. Sieltä suota ja rämettä myöten Selkeen pokostan Vonkerin volostin kylien niittyjen vieritse, jotka jäävät oikealle kädelle ja Novgorodin puolelle, kaksi virstaa Vaskiojan suuhun, jota kutsutaan Vaskihaaraksi ja joka Vaskioja tulee Novgorodin puolelta, laskee poikittain rajan yli Koitajokeen Karjalan puolelle, siellä ojan takana Vaskihaaran luona suuri mänty on merkitty kruunulla ja ristillä. Sieltä menee raja Vaskiojan ja Koitajoen keskiväliä kankaan yli yhden korkealle mäelle, jonka päällä rajamerkiksi kivi on merkit-

ty kruunulla ja ristillä. Sieltä rämeen ja kankaan yli kaksi virstaa Aittojärvelle, jonka eteläpäässä mänty on merkitty kruunulla ja ristillä. Ja sitten Aittojärven yli kaksi virstaa sen ojan suuhun, joka tulee Jarkosenlammesta [po. Jorkanlampi] ja jonka suulla mänty on merkitty kruunulla ja ristillä; ja sitten tuota ojaa ylös kaksi virstaa ja Jarkosenlammin yli, [...].”²⁰

Rajasopimuksen aikoihin naapuruksina olivat Ilomantsin pogosta silloisesta Käkisalmen läänistä ja Novgorodin läänin Lapin pogostoihin kuulunut Selki. Rajamerkkinä käytetty kruunu symboloi läntistä Ruotsin valtakuntaa ja risti puolestaan itäistä ortodoksista Venäjää. Rajalinja ei ollut suora, vaan se kulki sopivia luonnon maamerkkejä käyttäen. Niitä olivat suuret kivet, joet, järvet, puut ja suot. Virmajärvestä pohjoiseen rajalinja on edelleenkin sillä paikalla, mihin se asetettiin vuoden 1621 rajasopimuksessa. Silloista valtakunnanrajaa ei voi ymmärtää nykyajan käsittein. Itäraja oli toisaalta avoin, mutta toisaalta se oli hyvin jyrkkä, kun oli kyse omistus- ja nautintasuhteista ja uskonnosta. Raja ei ollut vielä kontrolloitu, moderni, periaatteessa ylittämätön tai täsmällinen, vaan vyöhykkeenomainen raja-alue tai hallinnoltaan ja olosuhteiltaan epämääräinen rajaseutu.²¹

Kaikenlaisten nautintariitojen välttämiseksi valtakunnanraja yritettiin pitää puhtaana. Linja tarkastettiin ja puhdistettiin ensimmäisen kerran 1650-luvun alussa. Siitä annettiin yleinen mää-

räys Käkisalmen läänin talonpojille marraskuussa 1652. Työhön määrättiin 3 213 henkeä alueen 14 pogostasta. Raivaus saatiin päätökseen yllättävän nopeasti, sillä maaliskuun alussa 1653 ruotsalaiset rajakomissaarit ilmoittivat kuningatar Kristiinalle Tukholmaan, että huomattava urakka oli jo suoritettu koko matkaltaan Variskiveltä (Laatokan rannalla) Prokovanlammille²² (Käkisalmen pohjoisen läänin ja Kajaanin pitäjän rajalla). Virstamäärä oli 536,5 (n. 574 km) tai peninkulmina 107,5 (à 5–6 km).²³

Seuraavan kerran rajalinja raivattiin puustosta todennäköisesti 1760-luvun lopulla.²⁴ Pian se kuitenkin oli jo siinä kunnossa, etteivät ilomantsilaiset osanneet kertoa, missä raja oikein kulki. Tammikuussa 1774 alueen korkein hallinnollinen virkamies, kruununvouti Gabriel Wallenius, kuvasi rajalinjaa ”tuntemattomaksi ja riitaiseksi useimmissa kohdissa”, erityisesti Pielisjärven ja osittain myös Ilomantsin kohdalla itärajaa. Hän arveli, ettei rajaa ollut avattu sitten Pontus De la Gardien²⁵ päivien, koska rajaa kutsuttiin vieläkin jokapäiväisessä puheessa ”Pontuksen rajaksi”.²⁶ Walleniuksella ei ollut tietoa varhaisista rajalinjan avaamisista.

Rajalinja hakattiin uudelleen auki luultavasti 1780-luvun alussa, mutta se jäi silti hyvin epämääräiseksi aiheuttaen ajoittain nautintariitoja ilomantsilaisten ja rajantakaisten karjalaisten välillä. Ilomantsin vanhimmat rajamerkit, kivet pyykit, ovat vuodelta 1838.²⁷ Vuonna 1934

Kuva 2. Itärajaa jossakin Megrijärven luoteispuolella 1920-luvulla. Kalevi Kainulaisen kokoelma.

Suomen itäraja merkittiin kokonaisuudessaan (kuva 2). Tällöin rajalle asetettiin puiset pylväsparit (toinen pylväk Suomen, toinen silloisen Neuvostoliiton). Varsinainen rajamerkki, jossa on järjestysnumero, sijaitsee aina pylväsparien välissä. Esimerkiksi Virmajärven saaren rajamerkissä oleva numero 577 tarkoittaa sitä, että kyseinen merkki on järjestyksessä 577:s Suomenlahdesta pohjoiseen.

Itärajaa Ruotsin vallan aikana on luonnehdittu ”poliittiseksi ilmapuntariksi”: Kun Ruotsin ja Venäjän keskinäiset suhteet olivat kunnossa, vuorovaikutus rajan yli oli vapaampaa mm. kaupankäynnin puitteissa. Kun ulko- tai sisäpoliittinen jännitys kasvoi äärilukemiin, kumpikin osapuoli vetäytyi kuoreensa ja liikkuminen rajan yli vaikeutui.²⁸ Hyvä esimerkki on Venäjällä puhjennut ruttoepidemia. Itäraja suljettiin kokonaan ja rajavartiointia tehostettiin viiden vuoden ajaksi 1768–1772. Talonpojille tuiki tarpeelliset kaupamatkat Venäjän puolelle kiellettiin. Samalla rajaväestön valvontaa tehostettiin: kylien asukkaat laskettiin viikoittain Venäjän puolelta tulleiden loikkareiden paljastamiseksi. Ruotsin kruunun organisoimat toimenpiteet säilyttivät pahasti Venäjän-puoleiset rajakylät, mm. Repolassa. Sodan pelossa asukkaat pakenivat loitommas rajasta ja alkoivat kokoontua joukoiksi aloittaakseen *rappasodan*²⁹ rajan yli. Venäjän puolelta ei kuitenkaan hyökätty. Samaan aikaan Ruotsissa oli käynnissä Kustaa III:n vallankaappaus. Venäjän ruttoepidemiaa tekosyynä käyttäen Kymenkartanon ja Savon läänin maaherra Anders Henrik Ramsay sulki rajan, jotta Venäjä ei puuttuisi asiaan. Kun kuninkaan hanke oli mennyt läpi, raja aukeni ”sopivasti” uudelleen. Huoli pelätyn surmaajan, ruton, leviämisestä oli osittain myös aitoa: Venäjältä tulo kiellettiin ampumisen uhalla ja sieltä salakuljetetut tavarat uhattiin polttaa armottoman taudin leviämisen ehkäisemiseksi.³⁰

Tehokkaan ja toimivan rajavartiointin järjestäminen oli täysin mahdoton tehtävä pitkällä erämaarakajalla. Voimavarat olivat rajalliset. Vaikuttuneita ja tunnettuja kulkuteitä rajan yli oli paljon. Enemmän oli kuitenkin sellaisia reittejä, jotka olivat täysin outoja viranomaisille, kuten kruununvouti Gabriel Wallenius totesi vuonna 1770.³¹ 1600-luvulla itäraja ei ollut järjestettyä rajavartiointia kriisiaikoja (sota tai sodanuhka) lukuun ottamatta.³²

Liike oli kahdensuuntaista. Venäjän puolelta tuli *vanhauskoisia* ortodokseja ja sotaväenottoja pakoilleita, mutta varsinkin kaupankäynnin puitteissa *ruotsien* puolelle tuli paljon venäläisiä, joko kansallisuudeltaan todella venäläisiä tai venäjänkarjalaisia. Kommunikoiminen oli vaivatonta, sillä tulokkaiden puhuma karjalan kieli oli lähellä suomea. Ruotsin puolelta Venäjälle karanneiden joukossa oli ortodokseja, veropakolaisia, rikollisia, sotaväenottoja piileskelleitä ja suoranaisia sotilaskarkureita. Rajan yli joko pysyvästi tai tilapäisesti siirtyneitä kutsuttiin puolin ja toisin karkureiksi. Sellaisia käsitteitä kuin laillinen maastamuutto tai siirtolaisuus ei tunnettu Ruotsin vallan vuosina.

Ruotsin ja Venäjän välisissä rauhansopimuksissa (1595, 1617, 1661, 1721 ja 1743) oli erityinen pyrkä, jonka mukaan rikolliset ja muut karkulaiset olisi pitänyt palauttaa takaisin lähtömaahansa puolin ja toisin. Määräys koski myös kaikkea sitä omaisuutta, minkä karkurit olivat vieneet mukanaan uuteen olinpaikkaansa.³³ Joitakin kertoja niin meneteltiin, mutta pääosa paenneista sai elää ja toimia pakopaikassaan ilman viranomaisen taholta tullutta hätistelyä. Virkamiehiltä rajan molemmin puolin puuttui siihen resursseja, joskus myös haluja.

3.2 Oikeuslaitosta paossa

Henkirikosten määrä oli todella suuri Pohjois-Karjalassa tavanomaisten vertailukohtien valossa, kuten Anu Koskivirran väitöskirja (ks. Koskivirta 2001) Itä-Suomen henkirikollisuudesta Ruotsin vallan ajan lopulla osoittaa. Hän luettelee kolme ominaisuutta, joilla Pohjois-Savo ja Pohjois-Karjala erosivat muusta Suomesta samana aikana. Ensinnäkin veritekojen harkinnan aste oli korkea, sillä kolmannes kaikista henkirikoksista tarkasteltavalla alueella oli murhia. Toiseksi sukulaisten ja perheenjäsenten osuus uhrien joukossa oli suuri. Kolmanneksi rikospaikkana oli useimmiten joko uhrin tai pääsyytetyn koti. 1760-luvun lopulle saakka henkirikoksia tehtiin seitsemän yhtä vuotta ja 100 000 asukasta kohden. Suhdeluku kylläkin laski Ruotsin vallan lopulla kolmanneksella 4,5:een. Lasku tapahtui lähinnä tappojen osalta, ei murhien. Vertailun vuoksi voi todeta, että henkirikollisuus koko Suomessa keskimäärin oli Ruotsin vallan lopulla 1–2 surmatua 100 000 asukasta kohden vuosittain ja nyky-

Suomessa noin 3,5 yhtä vuotta ja 100 000 asukasta kohden.³⁴

Oman selväpiirteisen saarekkeen Pohjois-Karjalan alueella muodostivat Ilomantsi, Lipperi ja Tohmajärvi. Niissä henkirikollisuus oli moninkertaista rauhallisimpiin pitäjiin verrattuna: yli kymmenen surmattua yhtä vuotta ja 100 000 asukasta kohden.³⁵ Ilomantsi oli aivan omaa luokkaansa vuosina 1748–1807, sillä siellä tehtiin noin 13 henkirikosta mainittuihin vertailukohtiin suhteutettuna. Mainitun ajanjakson puitteissa Ilomantsissa tehtiin yhteensä 31 henkirikosta. Henkirikollisuuden määrä oli siten erittäin korkea. 19 tapauksessa pääsyytettynä oli ortodoksi. Murhien osalta heidän lukumääränsä oli seitsemän 13:sta. Ylipäätään murhien osuus kaikista kärkeille tuoduista henkirikoksista oli yli kolmannes. Ilomantsin ortodoksien väkivaltaista käyttäytymistä on selitetty mm. sillä, että pääosa veritekoihin syylistyneistä oli vain lyhyen aikaa seudulla asuneita, eivätkä he siten olleet vielä integroituneet pitäjän valtaväestöön. Tulomuuttajien elämänvalintoja leimasikin usein vaihtoehtottomuus. Heidän joukossaan oli karkulaisia, niin rikollisia kuin paenneita sotilaita, joiden elämäntapa oli liikkuvaa ja käyttäytyminen väkivaltaan tottunutta.³⁶

Kolmanneksessa tapauksista, jotka vuosina 1748–1807 päätyivät oikeuslaitoksen käsiteltäväksi Ilomantsissa, syytetty karkasi lain ulottumattomiin. Syytetyillä oli paikallinen kansanomaisen selviytymisstrategia välttää rangaistus: joko kiistää rikos tai karata pois maasta. Niin kävi myös ilomantsilaisen Lukei Temofeofin tapauksessa.³⁷ Laskiaisena 1760 hän surmasi veljensä Petterin lyömällä tätä puulla. Lukei saatiin kiinni, mutta hänen onnistui paeta vanginkuljettajilta. Hän siirtyi turvaan appensa Simanei Kyyrösen luokse rajan taakse Selkin pogostan Lupasalmelle. Käräjien väliaikana hän kävi oleskelemassa kotonaan osoittaen melkoista uhkarohkeutta.³⁸

Korkean henkirikollisuuden taustalla on nähtävä myös yleinen väkivaltaan turvautumisen perinne. Puolustuslaitos ulkoista uhkaa vastaan oli heikko, joten asukkaat olivat tottuneet suojelemaan henkeään ja omaisuuttaan tarttumalla aseisiin. Sota-ajat ja niiden mukanaan tuomat hävitys- ja ryöstöretket toistuivat usein Ilomantsin kohdalla: 1570–1595, 1656–1658, 1700–1721 ja 1741–1743.³⁹ Sodilla oli raaistava vaikutus varsinkin ortodoksien ja luterilaisten keskinäisiin suh-

teisiin, mitä kuvaa hyvin Ilomantsin Liusvaarasta olleiden veljesten Foma ja Jeulampei Jestopheovin tapaus. Pikkuvihan (1741–1743) aikana he menivät avoimesti venäläisten puolelle ja surmasivat Kuolismaalla 1742 luterilaisen talonpojan Perttu Ikosen ja tämän kaksi tytärtä. Verityössä oli osallisina myös suojärveläisiä ja salmilaisia Raja-Karjalan alueelta. Jeulampei kehui myöhemmin: ”Ruotsin pää on koiranpään arvoinen.” Veljekset jäivät kiinni vasta reilu pari vuosikymmentä myöhemmin. Syynä oli veljesten Säämäjärvelle, rajan toiselle puolelle, tekemä ryöstöretki. Foman ja Jeulampein vanhat synnit kaivettiin esiin, ja heidät tuomittiin kuolemaan aiemmin tehdystä murhasta ja ryöstöretkestä. Jeulampei mestattiin vuonna 1768, mutta Foman kuolemantuomio muutettiin ankarimmaksi ruumiinrangaistukseksi eli kujanjuoksuksi⁴⁰ ja elinkautiseksi pakkotyöksi. Hän kuoli Loviisassa melko pian kärsimänsä ruumiinrangaistuksen jälkeen.⁴¹

Ulkoisen uhan muodostama paine väheni vasta 1700-luvun lopulla, kun Pohjois-Karjalan puolustuskykyä vahvistettiin ja alue sai oman vakinaisen jääkärijoukon, Karjalan jääkärit. Kun Suomi liitettiin Venäjään autonomisena suuriruhtinaskuntana vuonna 1809, alkoi *pax russican* aika ja rajaseudun rauhoittuminen.

3.3 Ortodoksia tulokkaita ja paluumuuttajia

Muuttoliike Aunuksen Karjalasta Ilomantsin rajakyltiin alkoi heti rauhan tultua 1720-luvulla, ja sitä jatkui koko vuosisadan ajan. Ilomantsin syrjäkyltiin, esim. Hattuvaaraan, Kuolismaalle ja Ontonvaaralle, muodostui Aunuksen Karjalasta karranneista ortodoksia kyläyhteisöjä (kuva 3), jotka olivat ajoittain epävakaita.⁴² Vuoden 1752 uudisasutuslaissa ulkomaalaiset saivat luvan asettua Ruotsin puolelle, jos he sitoutuivat noudattamaan valtakunnan uskonnosta annettuja määräyksiä. Ortodoksiset tulomuuttajat joko ostivat valmiin tilan tai ryhtyivät uudisasukkaiksi.⁴³ Heidän joukossaan oli paljon sellaisia, jotka olivat sukujuuriltaan ilomantsilaisia, mutta siirtyneet jossakin vaiheessa Venäjän Karjalaan. Monet heistä olivat tullessaan lähinnä kerjäläisiä, niin että heillä oli tuskin muuta kuin vaatteet yllään.⁴⁴ Venäläisten loikkareiden tuloa 1700-luvulla on kuvattu seikkaperäisesti Ilomantsin historiassa.⁴⁵

Kuva 3. Hattuvaaran kylän taloja, kalmistokuusikko ja vanha tsasouna. Kansatieteilijä Samuli Paulaharjun idyllinen kuva vuodelta 1907. Pohjois-Karjalan museo (PKM)

Rauhansopimukset (1617, 1661, 1721 ja 1743) takasivat Ruotsin puolella asuneille ortodokseille oikeuden harjoittaa uskontoaan. Ne myös suojasivat luterilaisten käännättämispyrkimyksiltä – tosin niitäkin esiintyi. Ruotsin kruunu halusi pitää ortodoksitalonpojat alamaishanaan, vaikka heidän uskontonsa poikkesikin suuresti ”puhdasoppisen luterilaisuuden” hartaudenharjoitusmuodoista ja opinkappaleista (kuva 4). Itäisen ortodoksisuuden teki erityisen epäilyttäväksi se, että se oli vanhan vihollismaan, Venäjän, valtionuskonto. Siitä huolimatta ortodoksitalonpoikien muutto Venäjälle pyrittiin estämään, koska he olivat veronmaksajia siinä missä luterilaisetkin ja useimmiten kotiseutunsa varakkaimpia.⁴⁶

Paikallinen väestö suosi tulokkaita. Venäjältä tulleiden ortodoksikarkureiden ja samanuskosten ilomantsilaisten välillä vallitsi uskontoveruuden pohjalta syntynyt solidaarisuus. Tulokkaista sai myös halpaa työvoimaa.⁴⁷ Piileskelevien karkureiden suojelemisesta annettiin julkisia kieltoja, mutta aina ilmeni uhkarohkeita, jotka uhmasivat viranomaisten määräyksiä. Ilomantsin syyskäräjillä 1759 neljä hattuvaaralaista talonpoikaa sai kukin tuntuvat 10 hopeataalarin (= 30

kuparitaalaria) sakot loikkari Harlam Osipoffin suojelemisesta ja majoittamisesta luonaan puolentoista vuoden ajan. Sakkojen suuruudesta kertoo esim. se, että 1700-luvun alkupuoliskolla palkollisten vuosiansio Ilomantsissa oli noin 9–15 kuparitaalaria.⁴⁸

Ilomantsilaiset suojelivat Venäjältä karanneita osittain siitä syystä, että joukossa oli omia sukulaisia tai tuttavuuksia. Ylimpien viranomaisten suhtautuminen oli jyrkkää, mutta ajoittain löytyi ymmärtämystäkin sotaväkeä pakoilleita kohtaan. Yleisesti tiedettiin, että pesti Venäjän armeijassa kesti 25 vuotta.⁴⁹ Tammikuussa 1749 Ilomantsin käräjillä kyseltiin Venäjältä tulleiden pahantekijöiden ja karkulaisten perään. Viipurin kuvernöörinkansliasta oli valitettu lokakuussa 1748, että useissa Ilomantsin kylissä, Koverossa, Liusvaarassa, Luutalhdessa, Ontronvaarassa ja Sonkajassa, suojeltiin Venäjältä karkuun lähteneitä. Karkulaisten ”hyysäämisestä” syytettynä oli kymmenen ilomantsilaistalonpoikaa. Venäläisiä karkulaisia mainittiin jutun yhteydessä yhteensä 16. Muutaman kohdalla lähtöpaikoiksi tiedettiin Selkin ja Suojun pogostat Aunuksen läänistä, ja kyse oli lähinnä karanneista sotilaista. Viisi ilomantsilaista,

Kuva 4. Hautamuistomerkkejä Hattuvaaran ortodoksisessa kalmistossa. Jukka Kokkonen 2003.

jotka tunnustivat suojelleensa Venäjän-karkureita, tuomittiin kymmenen hopeataalarin sakkoihin. Rangaistus muutettiin kuitenkin neljäksi pariksi raippoja, kolme iskua parissaan.⁵⁰ Karkulaiskysymys otettiin esille myös toukokuussa 1751 korkealta virkaportaista tulleen määräyksen mukaisesti. Ilomantsin kihlakunnanoikeus joutui välikäräjillä selvittämään, ketkä olivat tulleet luvatta Ruotsin puolelle. Loikkarit oli palautettava takaisin lähtömaahansa Turun rauhansopimuksen (1743) 20. artiklan mukaan. Haaviin jäi kolme luvatonta tulijaa, jotka tuomittiin joko palaamaan oma-aloitteisesti tai vangittaviksi ja palautettaviksi rajan taakse.⁵¹

Ilomantsin ortodoksien on katsottu säilyneen venäläisinä elämänmuodoltaan, maailmankatsomukseltaan ja uskoltaan 1800-luvun puoliväliin saakka, tosin suomen kieli oli yhteinen muun asuin ympäristön kanssa.⁵² Myös kaskeaminen maanviljelysmuotona oli kumpaakin uskontokuntaa yhdistänyt tekijä vielä metsähallinnon perustamisen aikoihin:

”[...] mutta metsän haaskuusta ja hävittämisestä eivät he [”Venäläiset” ja ”Suomalaiset”] suinkaan eroa; sen näkee aukeista, paljastetuista mäkilöistä.”⁵³

3.4 Rosboinikat, rajaseudun riesa

Käytännössä valvoton rajaseutu oli hyvä toiminta-alue rajarosvoille – *rosboinikoille*. Termi tulee venäjän kielen sanasta *razboinik*, joka merkitsee kirjaimellisesti rosvoa.⁵⁴ Ajoittain rajarosvot merkitsivät suurta vaaraa yksinäisten erämaatalojen asukkaille. Kiinnijäämisen uhatessa rosboinikat pujahtivat turvaan rajan toiselle puolelle. Rosvoja jahdannut sotaväki ei uskaltanut mennä vieraalle valtioalueelle, eikä se ollut luvallistakaan ilman ulkopoliittisen selkkauksen vaaraa.

Toukokuun lopulla 1745 tuli 16 miehen rosvojoukko Ilomantsin Hattuvaaraan. Rosboinikat olivat Suojärven puolelta; kahden kotipaikaksi tiedettiin myöhemmin Soanlahti Raja-Karjalasta. Logina Hoskosen ja Iivanan talot ryöstettiin kaikesta, mikä oli vain kuljetettavissa mukana: niin rahoista, taloustavaroista kuin vaatteistakin. Isännät kertoivat rahojensa kätköpaikat, kun rosvo polttiivat heidän selkäänsä. Se oli rajarosvojen yleinen kidutustapa itärajan pinnassa. Sitä vastoin Ontonvaara säästyi muutamia päiviä myöhemmin, kun sieltä kotoisin ollut poika pelotteli rosvoja, että kylän koko väki oli kotosalla ja että asukkailla oli paljon kruunun aseita.

Venäjän puolella oli 70 miehen sotilasosasto, mikä esti rosvojoukkoa liikkumasta rajan yli puolelta toiselle. Sotilasosaston tehtävänä oli lähinnä rahan viennin estäminen Ruotsiin, mutta myös toisin päin. Kun Hattuvaara joutui uudelleen rosvojoukon mellastelun kohteeksi (Iivana Maksimaisen talo ryöstettiin ja poltettiin ja hänen tätinsä ammuttiin kuoliaaksi), rajalle toimitettiin parinkymmenen miehen vahvuinen sotilasosasto upseerin ja aliupseerin johdolla. Venäläiset viranomaiset avustivat rajarosvojen etsinnöissä, mutta kiinniottamisessa ei onnistuttu. Tehostetut toimenpiteet vaikuttivat kuitenkin siten, että rosvot vetäytyivät loitommas rajasta ja ryöstöt vähenivät. Pelko rosboinikoiden yllätysiskuista säilyi silti rajakyläen asukkaiden parissa.⁵⁵

Rajarosvojen joukossa oli Venäjän armeijasta karanneita sotilaita, jotka olivat tottuneet väkivallan käyttöön. Syksyllä 1740 heidän uhrikseen joutui Ostronsaaresta kotoisin ollut Feudrof Jeskanen. Hänen ruumiinsa oli kadoksissa vielä helmikuussa 1741, kun tapaus oli esillä alioikeudessa. Vieljärven pogostasta syntyisin ollut Abraham Jurgeof saatiin kiinni, ja hänet toimitettiin Ilomantsin käräjiltä Lappeenrantaan maaherran määräyksen mukaisesti. Abraham oli ehtinyt olla viisi vuotta Ilomantsissa. Hänen rikostoverinsa syyllistyivät ryöstöihin vielä kotimaansa Venäjän puolella. Ilomantsissa oleskeli useita muitakin karanneita sotilaita Venäjältä, mutta heitä ei saatu kiinni.⁵⁶ Etsijöiden kaikkotua karkulaiset palasivat vähin äänin takaisin alkaen uudelleen terrorisoida yksittäisiä kulkijoita ja erämaataloja.⁵⁷

Keväällä 1759 siltavouti Samuel Sahlman ja talollinen Henrik Ahlholm tulivat yhtenä yönä Iivana Maksimaisen taloon Hattuvaaran kylässä. Maksimainen säikähti, kun hän luuli rosboinikoiden tulevan. Maksimainen pakeni metsään vähissä vaatteissa ja yöpyi rakotulilla. Seuraavana aamuna hän palasi takaisin kotiinsa, jossa Sahlman ja Ahlholm pahoinpitelivät hänet. Maksimaisen epäiltiin ”suosineen” murhamies Teppana Huurinaista. Lisäksi venäläisen karkulaisen Harlam Osipoffin päältä oli tavattu Maksimaiselle kuuluneita vaatteita. Talossa oli myös epäilyttävän suuri määrä suksia, ja sieltä vei ”miesväen jälkiä” rajan yli.⁵⁸ Vuonna 1759 venäläisillä rosboinikoilla tiedettiin olevan kolme ”rosvopesää” erämaassa Aunuksen puolella: Toroselkä vanhaa rajaa vasten, Matku ja Hingervaara. Kaikki ne sijaitsivat lähellä rajaa. Neljäs lymyilypaikka oli Matkalammilla uutta

rajaa (1721) vasten Suojärven pitäjässä. Niissä majaili kaikenlaisia karkulaisia ja murhaajia. Turvapaikoistaan käsin rikolliset tulivat Ruotsin puolelle ja uhkauksia esittäen pakottivat asukkaita ruokkimaan heitä.⁵⁹

Vuonna 1739 onnistui kahdeksan ilomantsilaisen miehen Harkkojärveltä, Kivilahdesta, Kurenlahdesta, Kuuksenvaaraasta ja Mekrijärveltä saada kiinni ”kaksi rosboinikkaa tai maantierosvoa”, joilta tavattiin 9,60 ruplaa. Kiinniottajat jakoivat rahat keskenään.⁶⁰ Syyskuussa 1753 talonpojat Perttu Mujunen, Matti ja Tuomas Suhonen ja Risto Sykkö ottivat kiinni kolme venäläistä Issakanvaarassa ja sitoivat nämä. Vähän myöhemmin venäläiset vapautettiin, kun huomattiin, että oli kyse vain Repolasta lähtöisin olleista kerjäläisistä. Yhdeltä venäläisistä puuttui toinen silmä, toinen oli rampa kädestään ja kolmannella oli pahka vatsassaan.⁶¹

Yksi keskeinen syy vähäiseen asutukseen Ruotsin puoleisella rajaseudulla, esim. Ylä-Koitajoen alueella, oli varmasti itärajan läheisyys. Rajan takana oli vanha vihollismaa Venäjä, joka oli uskonnoltaan ortodoksinen ja siten väärä, vieras ja uhkaava läntisten luterilaisten näkökulmasta. Myös kulttuuriltaan ja tavoiltaan Venäjä poikkesi huomattavasti Ruotsista.

3.5 Kulkutiet rajan yli

Itärajan yli oli paljon vakiintuneita ja tunnettuja kulkuteitä. Oli kuitenkin enemmän sellaisia reittejä, jotka olivat täysin outoja viranomaisille.⁶² Ilomantsin ja Aunuksen Karjalan pohjoisosan välillä oli kolme keskeistä kulkureittiä: Vuottojärven–Lupasalmen (kuva 5), Hattuvaaran sekä Liusvaaran–Megrin–Porajärven tie.⁶³ Niistä ensiksi mainittu on jo vuoden 1621 rajasopimuksessa nimellä ”Vuottojärven kylän ja Vonkerin volostin kesä- ja vanha talvitie”. Tie kulki rajan eteläpuolella olleen Retajärven kautta Vonkerijärvelle ja Lupasalmen kylään sen pohjoispäässä. Vielä 1910-luvulla reitti tunnettiin ilomantsilaisen keskuudessa ”venäläisten talvitienä”.⁶⁴

Rajan takana kulki keskeinen runkotie, jota kutsuttiin ”vanhaksi Kajaanin tieksi, entiseksi sotatieksi”. Se alkoi Äänisen rannalta ja jatkui sitten Aunuksen Karjalan halki seuraavia etappeja pitkin: Juustjärvi, Soutojärvi, Porajärvi, Kuutamalahti, Lupasalmi, Soimivaara, Lentiera, Tuulijärvi ja Kolvasjärvi. Repolan alueelta tie kääntyi kohti

Kuhmon Lammasjärveä, Sotkamo ja Kajaania. Tie oli tärkeä kauppareitti idän ja lännen välillä, mutta tarvittaessa se palveli myös sodankäynnin tarpeita Ruotsin ja Venäjän välisissä sodissa.⁶⁵ Ilmeisesti kyse on samasta kulkuväylästä, joka mainitaan vuonna 1621 ”Meritienä eli vanhana merelle johtavana tienä”. Sinne oli yhteys myös läheltä Säynäjäjärveä, Ilomantsin ja Suojärven välisen rajan tuntumasta. Nimellä ”Meritie” tarkoitettiin yhteyttä Vianmeren rannikolle Aunuksen pohjoisosan (Repola) ja Vianan (Jyskyjärvi, Paanajärvi) kautta.⁶⁶ Edellä mainittu Hattuvaaran tie, joka oli talvitie, näkyy jo vuodelta 1749 olevassa kartassa. Reitti lienee ollut käytössä aiemminkin.⁶⁷ Se kulki ensin Pirhonvaaran ja sitten luultavasti Koidanvaaran kautta Lupasalmelle, jossa kulkureitti liittyi Aunuksen Karjalan halki menneelle suurelle runkotielle.

Teistä ja reiteistä kerrotaan myös Ilomantsin taisteluja 1944 käsittelevässä luvussa 7.

3.6 Kaupankäyntiä rajaseudulla

Vaikka Ilomantsi olikin Ruotsin valtakunnan itäisimmässä kolkassa, sen sijainti kaupankäynnin harjoittamisen kannalta oli erittäin suotuisa. Tärkeimmät kauppakaupungit olivat Sortavala ja Viipuri, joihin yhteydet säilyivät senkin jälkeen, kun ne oli menetetty Uudenkaupungin rauhassa (1721) Venäjälle. Kauppaa käytiin perinteisesti myös Venäjän Karjalan asukkaiden kanssa. Lukuisat tiet veivät rajan yli ja kaupankäynti sujui hyvin yhteisellä kielellä. Myös kaukaisemmat Kajaani, Oulu ja Raahe markkinoineen kuuluivat ilomantsilaisten tavanomaisiin käyntipaikkoihin. 1600-luvulla matkattiin usein myös Nevanlinnaan Neva- ja Ohtajokien yhtymäkohdassa. Sen paikalle perustettiin vuonna 1703 Pietarin kaupunki.⁶⁸ Siellä kävi vuonna 1766 myös Ilomantsin Nehvonniemen varakas kauppamies Petri Purmonen. Pietarista hankkimiansa tuot-

Kuva 5. Vanhaa Lupasalmelle johtanutta polunpohjaa Lahnavaarassa. Jukka Kokkonen 2003.

teiden kanssa hän jatkoi Kokkolaan, jossa kauppatavarat kuitenkin takavarikoitiin. Toimenpide suututti Purmosta siinä määrin kovasti, että hän meni oitis Tukholmaan saadakseen takavarikon puretuksi.⁶⁹ Esimerkki kuvaa osuvasti sitä, kuinka kaukainen sijainti ja pitkät matkat eivät olleet mikään este, kun oli kyse aktiivisesta elinkeinon harjoituksesta.

Talonpojat olivat hyvin perillä hinnoista: he veivät tavaransa sinne, missä saivat parhaan hinnan, ja ostivat sieltä, mistä saivat tarvitsemansa kaikkein halvimmalla. Kaupankäynti kuljetti ilomantsilaisia hyvinkin kauas kotipitäjästään. Tärkein tuontitavara oli ruokatavaroiden, kuten voin, säilömiseen käytetty suola. Sitä noudettiin Nevanlinnasta, Sortavalasta ja Viipurista. Erityisen tärkeitä suolan hakupaikkoja olivat kuitenkin Vienanmeren rannikon suolankeittämöt eli *varnitsat*. Suolaa sai myös sitä kaupanneilta venäläisiltä kulkukauppailta.⁷⁰ Toinen tärkeä ostotavara oli tupakka, jota ilomantsilaiset ja muut pohjoiskarjalaiset välittivät eteenpäin Kainuuta, Savoaa, Pohjanmaata ja Venäjän Karjalaa myöten.⁷¹ Tammiukuussa 1791 takavarikoitiin Ilomantsin Sonkajan Simana Karhapäältä virginialaisia tupakanlehtiä 19,5 leiviskää (n. 166 kg) ja myös hamppua 3,5 leiviskää (n. 30 kg). Hän kiisti salakuljettaneensa ne Venäjältä, mutta viranomaiset olivat toista mieltä.⁷² Hamppu ja pellava olivat keskeisiä Venäjän Karjalasta tuotuja artikkeleita. Hamppua käytettiin kalastusvälineiden valmistuksessa ja laivanrakennuksessa. Jälkimmäisessä tarkoituksessa sitä välitettiin varsinkin Pohjanlahden rannikolle.⁷³ Venäjän puolelta tuotiin perinteisesti myös väkijuomia. Mikkelin rajatullioikeudessa 1760 sakoitettiin kahta Ilomantsin Sonkajan kylän miestä, koska heiltä oli takavarikoitu Pielisjärvellä 80 litraa viinaa.⁷⁴ Rajan takaa tuotiin myös erilaisia kangaslaatuja, nahkoja, nahkatavaroita, turkiksia ja pientä rihkamaa.

Venäjän Karjalaan vietiin voita, joka oli siellä suuresti haluttua. Vientiä edisti paljon parempi hinta siellä kotimaan kauppapaikkoihin verrattuna.⁷⁵ Toista keskeistä karjataloustuotetta, talia, vietiin Venäjälle vähemmän, koska hinta oli siellä halvempi kuin Ruotsin puolen kaupungeissa.⁷⁶ Myös kapahauet kuuluivat itään vietyihin tuotteisiin, samoin vilja hyvinä vuosina.⁷⁷ Kapakalaa myös tuotiin Venäjän puolelta. Viljaa sai tuoda

vain silloin, kun kato oli vienyt oman sadon ja kun viljanhinta oli sen vuoksi kivunnut yli kauden hopeataalarin tynnyriltä.⁷⁸ 1900-luvulle saakka Ilomantsista vietiin perinteisesti paljon turkiksia Venäjän puolelle.⁷⁹

Kaupunkien kaukaisesta sijainnista oli osaltaan seurauksena voimakas talonpoikaisen kaupankäynnin perinne, maakauppa. Sellaiseksi katsottiin tavaroiden ostaminen ja myyminen maaseudulla.

3.6.1 Maakauppaa ja markkinoita

Ruotsin vallan aikana kaupankäynti pyrittiin kokonaan keskittämään kaupunkeihin ja markkina-paikkoihin. Talonpoikainen kaupankäynti maaseudulla eli maakauppa oli kielletty laissa ja ase- tuksissa keskiajalta saakka tuntuvien sakkojen ja tavaroiden takavarikoinnin uhalla. Kun Ilomantsi ja muu Käkisalmen lääni liitettiin Ruotsiin vuonna 1617, ruotsalaiset vallanpitäjät joutuivat tämän tästä pohtimaan, pitäisikö maakauppa kiellettä jyrkästi myös siellä. Viranomaiset katsoivat kiellettyä toimintaa useimmiten läpi sormiensa, vaikka joka miehen Käkisalmen läänistä valitettiinkin harjoittavan sitä perinteisesti. Syytteitä talonpoikaisesta kaupankäynnistä nostettiin perin harvoin. Lopulta vuonna 1684 maakauppa vapautettiin Käkisalmen pohjoisessa läänissä. Kenaalikuvernööri Jöran Sperling katsoi, ettei jyrkää maakauppakieltoa voinut sellaisenaan soveltaa alueella. Ilomantsilaiset ja muut talonpojat Käkisalmen läänistä maksoivat veronsa rahassa, joten kruunun etuna ei ollut noudattaa rajoituksia ahtaasti. Maaherra Johan Frisenheim vahvisti luvan vuonna 1730. Samanlainen vastaus saatiin myös valtiopäiviltä, kun Karjalan edustaja siellä oli valittanut maakaupan rajoittamisesta 1720-luvun aikana.

Kaupan valvonta tiukkeni vasta 1700-luvun puolivälissä. Vuoden 1771 valtiopäivillä Pohjois-Karjalan talonpojat saivat oikeuden kuljettaa naapureidensa tavarat kaupunkiin ja samalla toimittaa heille ostotavaraa. Ehtona kuitenkin oli, että tavaroiden määrästä ja omistajista tuli olla asianmukainen todistus. Keväällä 1774 Kustaa III vapautti maakaupan kokonaan Pohjois-Karjalassa toteuttaen Ranskasta omaksumiaan valistusaatteita.⁸⁰

3.6.1.1 Vieristämarkkinat

Ilomantsin omana kaupallisena vetonaulana olivat laajalti kuulut markkinat, *vieristämarkkinat*. Vuodelta 1710 olevan tiedon mukaan kävijöitä oli niissä Arkangelista saakka ennen suurta Pohjan sota (1700–1721), mutta myös Ruotsin puolen kaupungeista, kuten lyhytikäisestä Braheasta (nyk. Lieksan kaupungin paikalla) ja Sortavalasta. Markkinoiden pohjana oli loppiaisena pidetty *praasniekka*, jolloin Karjalan ortodoksit kokoontuivat kirkolle juhlimaan suojeluspyhimyksen päivää. Samalla avautui tilaisuus käydä kauppaa ja tavata tuttuja. Vieristämarkkinoiden syntyajan kohtana on pidettävä syyskuuta 1671, jolloin ilomantsilaiset esittivät käräjillä virallisen pyynnön vapaamarkkinoiden perustamisesta. Markkinat tahdottiin nimenomaan loppiaiseksi, koska ”jo muutaman vuoden ajan” praasniekkoja oli vietetty juuri silloin.⁸¹

Ilomantsin talvimarkkinoita pidettiin *Venäjän vieristänä* tai *Vieristän praasniekkana* vielä 1800-luvun jälkipuoliskollakin. Paikkana oli kirkonkylä. Venäjän puolelta markkinoille tuotiin varsinkin kalaa ja muokattuja nahkoja (”pajutuita eli piiskatuita” nahkoja). Tältä puolelta rajaa oli hevosia ja turkiksia (”karvaisia nahkoja”). Lähinä näitä tuotteita idän ja lännen miehet vaihtoivat ja myivät keskenään. Erityisesti venäläisten tuomat kalat olivat suuressa huudossa. Vuonna 1873 Venäjän puolelta oli 20–30 kuormaa kalaa, niistä kaukaisimmat Paateneesta saakka. Ahvenista maksettiin silloisessa rahassa 2–3 mk leiviskältä (8,5 kg), muikuista 3 mk ja tuoreista hauista 3,50–4 mk silloisessa rahassa. Kolme vuotta myöhemmin kaloja oli tuotu huikeat 100 kuormaa, joista ei jäänyt myymättä kuin huonoimmat. Ilomantsin vieristämarkkinoiden olemassaolo tiedettiin laajalti. Venäjältä markkinaväkeä tuli ympäri Arkangelin ja Aunuksen maakuntia, vaikka markkinoista ei kuulutettu virallisissa kanavissa eli allakoissa tai kirkkoissa. Ensimmäiset viralliset Ilomantsin talvimarkkinat pidettiin tammikuussa 1886, kun markkinoiden vuosittaiselle järjestämiselle oli saatu asianmukainen lupa kruunulta. Myös silloin kauppamiehiä oli paljon paikalla monenlaisine tavaroineen.⁸²

Vuonna 1885 markkinoilla mainitaan olleen tarjolla myös rinki- ja makeiskuormia. Siioista maksettiin silloin 3–4 markkaa, mutta muikuista ja hauista 2–2,50 mk leiviskältä. Teeristä sai

1–1,25 mk parilta ja jäniksennahkoista 28–30 penniä. Turkiksia oli muuten niukasti tarjolla. Venäjän puolelta tulleet ostajat totesivatkin: ”A metsän nahkaa ylen vähä.” Tarjolla oli myös harakoita, joista pyydettiin kymmenen penniä parilta. Oravista maksettiin 25 penniä ja jäniksennahkoista 20 penniä. Ketunnahkoista (”tawallisista rewonnahkoista”) joutui maksamaan enemmän – kymmenen markkaa. Voita oli vain vähän, paitsi rajan takaa tuotua ”Venäjän röppöä”, joka oli kuusi ruplaa puudalta (n. 16 kg).⁸³

Perinteisten talvimarkkinoiden rinnalla mainitaan myös *Iljan päivän praasniekka*, jota kutsuttiin myös *lakkamarkkinoiksi*. Ilomantsin ortodoksinen seurakunta vietti mainittua praasniekkaa elokuun 1. päivä.⁸⁴

3.6.2 Vilkasta kulkukauppaa Venäjän valtan aikaan

Oikeus vapaaseen kaupankäyntiin rajan yli taatiin perinteisesti Ruotsin ja Venäjän välisissä rauhansopimuksissa. Ruotsalaiset saivat esteettä ja vapaasti matkustaa venäläisiin kaupunkeihin ja vastaavasti venäläiset Ruotsin alueen kaupunkeihin. Kaupankäyntioikeus määriteltiin ensimmäisen kerran jo Täyssinän rauhansopimuksessa (1595). Idän ja lännen välinen kauppa olikin vilkasta. Se oli vuorovaikutusmuodoista kaikkein merkittävin ja säännöllisin. Erityisesti venäläiset – sekä kansallisuudeltaan oikeasti venäläiset että venäjänkarjalaiset – olivat hyvin aktiivisia ja usein nähtyjä kauppamiehiä Ruotsi(-Suomen) kaupungeissa, markkinapaikoilla ja maaseudulla.

1700-luvulla Ruotsin kruunu koetti saada rajakauppaan liittyneen liikenteen kulkemaan rajatullikamarien kautta. Uudenkaupungin rauhahan (1721) jälkeen lähin sellainen toimi Lappeenrannassa. Muutos tuli vuonna 1732, jolloin Kajaaniin, Kiteelle ja Pielisjärvelle perustettiin rajatullikamarit valvonnan ja tullinkannon tehostamiseksi itärajan pinnassa. Ainakin periaatteessa ilomantsilaisten oli käytävä ilmoittautumassa ja tullauttamassa tavaransa Kiteellä tai Pielisjärvellä. Rajatullikamareilla oli käytössään erityinen tullitaksa, jonka mukaan vienti- ja tuontitavaroista perittiin maksua. Järjestelmä oli käytössä Ruotsin vallan ajan lopulle saakka. Venäjän puolelle matkustettaessa oli hankittava asianmukainen passi lääninhallituksesta. Matka sinne oli kuitenkin pitkä ja hankala, joten rajan takana kuljettiin

pääasiassa luvatta. Luvaton liike ja salakuljetus kukoistivat. Ruotsin puolella kiinnijääneiden salakuljettajien asioita käsiteltiin erityisissä rajatullioikeuksissa.⁸⁵

Kun Suomi liitettiin autonomisena suuriruhtinaskuntana Venäjään vuonna 1809, kauppaloissa ei tapahtunut suuria muutoksia. Suomen ja Venäjän välinen tulliraja säilyi edelleen. Tosin tullivartiostot poistettiin itärajalta Suomen sodan (1808–1809) päätyttyä. Kaupankäynnin oli tapahduttava vain kaupungeissa ja markkinapaikoilla, kuten Ruotsin vallan aikanaikin. Kauppuotien perustaminen maaseudulle oli edelleen kiellettyä. Se sallittiin vasta vuoden 1859 maakauppa-asetuksella. Ilomantsilaisten tärkeimpänä kauppakaupunkina säilyi edelleen Sortavala, jonne kuljetettiin myytäviksi voita ja talia. Joensuun merkitys kauppakaupunkina alkoi näkyä vasta vuosisadan loppupuolella. Se oli saanut kaupunkioikeudet vuonna 1848. Myös turkikset pysyivät edelleen tärkeinä myyntiartikkeleina ilomantsilaisille. Niitä joko vietiin Venäjälle tai myytiin maaseudulla kierrelleille kauppiaille.

Kun kaskimaat alkoivat käydä vähiin ja kun kaskenpoltto muutenkin vaikeutui metsähallinnon perustamisen seurauksena, oli turvauduttava ostoviljaan. Rahaa siihen saatiin myymällä karjaloustuotteita, lähinnä voita, läheiseen metropoliin, Pietariin. Elintarvikkeiden vientitulli Suomen ja Venäjän väliltä oli poistettu vuonna 1835. Seitsemän vuotta myöhemmin *voisaksojen* toiminta laillistettiin. Voisaksaksi kutsuttiin kiertelevää ammattimaista voionostajaa ja välittäjää. Samalla muukin maataloustuotteiden ostokauppa sai laillisen oikeuden. Samainen asetus voimisti myös venäläisten Suomessa harjoittamaa kulkukauppaa. Kotieläinten myynti vilkastui 1800-luvun mittaan hintojen noustessa.

Kulkukauppa pysyi Suomen alueella kiellettyinä vuoteen 1868 saakka.⁸⁶ Siitä huolimatta suuriruhtinaskunnassa kierteli tuhatkunta kulkukauppiasta, laukkukauppiasta. Suurin osa heistä oli *laukkuryssiä*, jotka olivat kotoisin joko Vienen Karjalasta tai Aunuksen pohjoisosasta. Joukossa oli myös Ilomantsin ortodokseja läheltä Korpiselän rajaa, Mekrijärveltä ja Sonkajasta. Toiminta oli hyvin organisoitua ja liikemiesmäistä. Monilla oli renkejä, jotka kulkivat ja kävivät kauppaa isäntänsä nimissä. Kulkukauppatkoille lähtö tapahtui lokakuun paikkeilla; kotiin palattiin vasta keväällä pääsiäisen tietämillä ennen kelirikon

tuloa. Kaukaisimmat Ilomantsissa kulkeneista laukkukauppiasta olivat Pihkovasta saakka. Ilomantsilaiset laukkurit puolestaan kulkivat lähinnä Savossa. Kauppatavaroina mainitaan mm. kan-kaat, vaatteet ja rihkama.⁸⁷

Rajakauppa kävi vilkkaana vielä 1800-luvun lopullakin. Talvikelillä rajan takaa tuli hevosia jopa 40–50 yhdessä joukossa. Tulijoita oli satojen kilometrien päästä Aunuksen Karjalasta: Korpijärveltä, Lupasalmelta, Paateneesta, Porajärveltä, Sellin kylästä, Soutjärveltä, Suonteleesta ja senkin takaa. Porajärven erikoisartikkelina olivat viikattimien teroittamiseen tarvittavat *liippakivet*, joita alueen asukkaat valmistivat lohkomalla. Niitä tuotiin Ilomantsiin pitkien talvea ja välitettiin Joensuuhun saakka. Monesti ilomantsilaiset ostivat liippakiviä kokonaisen kuorman kerralla halvan hinnan vuoksi. Toinen keskeinen tuontiartikkeli oli kala, jota kuljetettiin Ilomantsiin valmiiksi suolattuna, suolaamattomana ja jäädytettynä. Metsästystuotteista on mainittava eritoten peuran- ja hirvennahkat, karhunaljat ja muut turkistavarat. Monilla Venäjän puolelta tulleilla oli kuormassaan myös suolaa, jota vanhastaan valmistettiin Vienenmeren rannikon kuuluissa suolankeittämöissä. Myös nautintoaineita, kuten pirtua ja *saajua* eli teetä, kulki kauppiamiesten mukana Suomen puolelle. Suomesta venäjänkarjalaiset veivät kotiinsa palatessaan jalkineiden pohjanahkaa, jauhoja, kahvia, tulitikkuja, vaate-tavaraa, verkkoja, verkkorihmoja ja yllättävästi myös suolaa, jota pidettiin ”väkevämpänä” kuin venäläistä.⁸⁸

Venäjän vallankumous ja sitä seurannut Neuvostoliiton synty sekä Suomen itsenäistyminen merkitsivät suurta muutosta rajakaupalle ja ylipäätään vuorovaikutukselle rajan yli. Raja sulkeutui tiukasti 70 vuodeksi.

3.7 ”Pirtu tulla pirittää, Lupasalmelta lurittaa, Pirhun Pietarin pihaan”

1800-luvun lopussa ja seuraavan vuosisadan alussa yleisin salakuljetusartikkeli oli esiin tulleiden tapausten valossa venäläinen sprii eli pirtu.⁸⁹ Pirtu maistui erityisesti metsätyömiehille. Venäjän puolelta salakuljetettiin myös toista nautintoainetta – tupakkaa. Sitä tuotiin 50 naulan (n. 21 kg) vetoisissa laatikoissa. Hakupaikkana mainitaan mm. Porajärvi, ja venäläistä tupakkaa kutsuttiin *dunaskiksi*. Mainitun suuruinen tupakka-

laatikko maksoi Venäjän rahassa tavallisesti 12,80 ruplaa ja pullo pirtua 1,05 ruplaa. Tiedot ovat vuodelta 1909.⁹⁰

Väkijuomien salakuljetus Ilomantsiin tapahtui ns. *pirtuteitä* pitkin. Varsinainen pirtutie kulki Koivusuon pohjoispuolitse Tasasenkankaan kautta rajalle. Toinen reitti, jota todennäköisesti Hattuvaaran asukkaat lähinnä käyttivät, meni ensin Pirhonvaaraan ja sitten Koidanvaaran kautta rajalle. Kolmas pirtun hakureitti kulki Lahna-vaarasta Virmajärven kautta rajan taakse. Pirtua tuotiin niin Lupasalmelta kuin myös Porajärveltä. Ainakin viimeksi mainitussa toimi virallinen Venäjän valtion viinakauppa 1900-luvun alussa. Sieltä tuotuja pirtupulloja kutsuttiinkin yleisesti *Porajärven siioiksi*.⁹¹ Viranomaiset tiesivät salakuljetuksesta, mutta eivät pystyneet estämään sitä. Rajalla ei ollut pysyviä tulli- tai rajavartiostoja autonomian aikana, minkä vuoksi rajan yli oli helppo pujahtaa luvattomissa aikeissa. Väkijuomia tuotiin kahdella tapaa: joko suomalaiset hakivat itse tai venäläiset välittivät rajan tällä puolella metsätoissa ja kauppa-asioissa käydessään.

Ilomantsissa ilmitulleiden salakuljetustapausten syytetoimet kuuluivat autonomian aikana Joensuussa toimineelle tullinhoitajalle. Kun paikalliset poliisiviranomaiset tekivät takavarikon, Ilomantsin nimismies tai hänen apulaisensa ilmoittivat tapauksesta tullinhoitajalle, joka syytti salakuljettajia Joensuun raastuvanoikeudessa.⁹²

Lain määräämä rangaistus luvattomasta maa-hantuonnista ja maastaviennistä oli sadan markan sakko tai vähintään kaksi kuukautta vankeutta, mutta enintään kaksi vuotta. Niin tavara tai sen arvo kuin kuljetukseen käytetyt välineet tuomittiin samalla menetetyiksi.⁹³ Myös salakuljetuksen estämättä jättäminen oli rangaistava teko. Rangaistuksena siitä oli 30–500 markan suuruinen sakko tapauksesta riippuen. Jos asianhaarat olivat erittäin raskauttavat tai jos rikos uusittiin, sakon oli oltava vähintään 100 markkaa.⁹⁴

Maaliskuussa 1909 *lampuoti* (itsenäisen tilan vuokrannut) ja puutavarayhtiö Hackman & Co:n metsävahti Paavo Eloranta eli Tikka Lapiovaarasta ja lampuodin poika Heikki Mähönen Sonkajarrannalta tuomittiin pirtun salakuljetuksesta tuntuviin sakkoihin Joensuun raastuvanoikeudessa. Heidän tapauksensa liittyy Pirhonvaaran kautta kulkeneeseen pirtutiehen. Elorannan kohdalla oli kyse jo toisesta kerrasta, kun häntä syytettiin viinan luvattomasta myynnistä.

Kumppanukset Eloranta ja Mähönen lähtivät liikkeelle 28.1.1909 Lapiovaarasta Koitereen rannalta. Miesten päämääränä oli peitemielessä Gutzeit & Co:n savotta Pihlajavaaran salolla, Syväjärven länsipuolella. Tosiasiallinen syy matkaan oli venäläisen pirtun noutaminen. Lapiovaarassa majailleet tukkityömiehet keräsivät rahaa ja antoivat ne Elorannalle ennen salamyhkäisen matkan alkua. Sprii noudettiin joko Lupasalmen kylästä Aunuksen Karjalasta tai venäläisiltä kauppailta Suomen rajojen sisäpuolelta. Syytteessä ja tuomiossa todettiin sittemmin, että pirtu oli noudettu ensiksi mainitusta. Samoin kertoi yksi todistajista. Mähönen puolestaan tunnusti poliisikuulustelussa, että oli käynyt kymmenen pulloa ”Venäjän rajalta päin”, kuitenkin Suomen rajojen sisältä. Mähöselle tuntematon myyjä oli ollut metsässä ”tulirovion ääressä”, ja pirtupullon hinta oli ollut neljä markkaa (vuoden 2002 rahassa n. 13 e). Myöhemmin oikeudessa Mähönen kertoi, että viinanostopaikka oli ollut muutama kilometri Pirhonvaaralta rajalle päin. Yksi syyttäjän todistajista puolestaan kertoi, että Eloranta oli kotiinsa palattuaan sanonut käyneensä rajalla, jossa venäläisillä oli ollut monta rekikuormaa pirtua.

Pois tullessaan Elorannalla ja Mähösellä oli tarkoituksena poiketa Pirhonvaaran metsänvartijatorpassa. Torpasta kuului kuitenkin ”outoja ääniä”, minkä vuoksi miehet ajoivat sen ohi. Vähän matkaa ajettuaan he kuulivat vielä huudon: ”Ei saa ajaa!” Eloranta ja Mähönen seisauttivat hevosensa. Kun perässä tulijat alkoivat sitten ampua, Eloranta ja Mähönen lähtivät ajamaan pakoon. Ensiksi mainittu ampui revolverillaan kerran ilmaan luullen takaa-ajajia rosvoiksi. Todellisuudessa kyse oli Pirhonvaaraan tulleesta poliisista. Rappusilla seissyt poliisi kielsi kolmesti kovalla äänellä Elorantaa ja Mähöstä ajamasta eteenpäin ja alkoi sen jälkeen ampua. Eloranta oli osannut varautua tilanteeseen: hänellä oli revolveri valmiina kädessään ”paljaassa rukkasessa”, ja hän oli ottanut leimat ja sinetit pois pulloista. Jännittävän episodin jälkeen Eloranta ja Mähönen saapuivat myöhään illalla 29.1. takaisin Lapiovaaraan. Reki pirtupulloineen ajettiin piiloon ylisille. Seuraavana päivänä spriin tilaajat saivat pullonsa (joillekin oli niitä kaksi tai kolmekin) ja alkoi juopottelu. Elorannalla itsellään oli ainakin kolme pulloa pirtua, ja hän käski soittamaan ”Lupasalmelta tuliaisiksi”.

Virkavalta oli pian salakuljettajien jäljillä. Elorannan ja Mähösen tunnistaminen oli luultavasti tapahtunut Pirhonvaaralla käydyssä ammuskelun yhteydessä. Oikeusistunnon aikana miehet koettivat kilvan vierittää pirtupullojen ostoa toistensa niskoille. Mähösen yritti myös perua poliisikuulustelussa tekemänsä tunnustuksen. Hän väitti tehneensä sen pakon alla. Mitä tuli miesten hämäysmielessä esittämään savottaan, oikeudessa he väittivätkin sen sijainneen aivan sen Venäjälle johtaneen talvitien varressa, joka kulki Pirhonvaaran ja Hattuvaaran kautta.

Venäläiset pirtupullot tulivat kaksikolle hyvin kalliiksi. Joensuun raastuvanoikeus tuomitsi Elorannan salakuljetuksesta joko 150 markan (n. 501 €) sakkoihin tai varojen puutteessa 25 päiväksi vankeuteen. Avustajana ollut Mähönen puolestaan tuomittiin 100 markan (n. 334 €) sakkoihin tai kymmeneksi päiväksi vankeuteen. Lisäksi heidän oli maksettava todistajapalkkioina yhteensä 50 mk (n. 167 €) joko yhdessä tai kummalta varoja löytyisi. Elorannan oli lisäksi korvattava 20 markalla (n. 67 €) yhden todistajan matkakulut oikeuteen. Vertailun vuoksi voi todeta, että venäläisestä pirtupullostakin maksettiin tuolloin neljä markkaa (n. 13 €).⁹⁵ Toisessa ju-

tussa samalta ajalta puolestaan kerrotaan, että Venäjän puolella pirtupullo maksoi 2,79 mk (n. 9 €) Suomen rahassa, mutta rajan tällä puolella, esim. Möhkön tehtaalla, jo yli kaksinkertaisen määrän – 6,50 mk (n. 22 €).⁹⁶

Salakuljetuksen kulta-aikaa kesti 1920-luvun alkuun saakka, jolloin raja meni kiinni Suomen ja silloisen Neuvosto-Venäjän välillä. Jotkut uhkarohkeat liikkuiivat rajan yli myöhemminkin entiseen tapaan. Sellaisena mainitaan esimerkiksi Iivana Maksimainen Sikrenvaarasta. Hän puikkelehti rajan yli (todennäköisesti salakuljetuspuuhissa) siihen asti, kun hän katosi salaperäisesti. Tarinan mukaan rajamiehet olisivat surmanneet hänet. Maksimainen oli uhannut antaa nimismiehelle ilmi heidän luvattoman pontikankeittonsa, mikäli hänen luvaton liikumistaan häirittäisiin tai jos se estettäisiin kokonaan. Niinpä Maksimaisesta tuli vaarallinen mies ja hänet vaiennettiin. Tarina kertoo edelleen, että tapauksessa mukana ollut rajamies olisi kuolinvuoteellaan tunnustanut Maksimaisen eliminoinnin. Tunnontuskiin tullut rajamies oli sanonut: ”Iivana nauraa minulle niin kauan, kun minä tunnustan.” Maksimaisen katoaminen synnytti sanonnan ”Katosi kuin Mikin Iivana”, mikä tunnetaan Hattuvaarassa yhä.⁹⁷

4 Kruunun metsässä

Ruotsi(-Suomen) kuningas Kustaa Vaasa antoi vuonna 1542 mahtikäskyn, että valtakunnan kaukaiset erämaat ja asumattomat seudut olivat valtion omaisuutta. Syntyi kruunun metsäomaisuus, kruununmaa. Julistusta täsmennettiin vuonna 1683 siten, että kruunulla tuli olemaan täysi omistusoikeus niihin metsiin, jotka eivät todistettavasti kuuluneet kenellekään muulle.⁹⁸ Kruunun antamalla tiukoilla kielloilla ja määräyksillä ei ollut paikallisella tasolla suurtakaan merkitystä valvonnan puuttuessa.

Tarkat rajat yksityisen maan ja kruununmaan välille vedettiin issosajaossa⁹⁹. Siihen liittyi myös metsänjako, minkä seurauksena kylien ja pitäjien entiset yhteismaat jaettiin talojen kesken. Jakamatta jääneet maat pysyivät valtion hallussa.¹⁰⁰ Ilomantsissa ja Enossa isonjaon toimeenpano aloitettiin vuonna 1795.¹⁰¹ Toimituksesta tuli kaikkine vaiheineen hyvin pitkä. Esimerkiksi Ilomantsissa se päättyi Hattuvaaran osalta maaliskuussa 1828, Korentovaarassa lokakuussa 1855 ja Ilajassa vasta maaliskuussa 1862.¹⁰²

4.1 Metsähallinnon synty

Tsaari Aleksanteri II hyväksyi vuonna 1859 esityksen kruununmetsien hallinnosta, hoidosta ja valvonnasta samalla, kun vakinainen metsänhoitolaitos perustettiin.¹⁰³ Metsähallitus, jonka nimi oli aluksi metsänhoitohallitus, aloitti omana itsenäisenä keskusvirastonaan elokuussa 1863. Metsähallinnon piiriin kuuluivat senaatin päätöksellä valtion metsätaloutta varten erotetut yhtenäiset maa-alueet eli kruununpuistot. Ne jaettiin tarkastuspiireihin, joiden johtoon tuli ylimetsänhoitaja. Tarkastuspiirit puolestaan jaettiin hoitoalueisiin (revier), jotka olivat paikallisen metsänhoitajan vastuulla.¹⁰⁴ Hoitoalueet muodostettiin pitkälti vesistöalueittain, sillä hakkuut olivat sidoksissa uittoreitteihin.¹⁰⁵

Metsänhoitoalueiden tärkeimpänä tehtävänä oli puun korjuu ja markkinointi, mikä tapahtui lääninhallituksen järjestämissä huutokaupoissa. Hoitoalueilla rakennettiin uittoväyliä ja teitä. Myös metsänhoito ja -kasvatus muodostuivat vähitellen merkittäviksi tehtäväalueiksi. Niihin liittyen valvottiin metsävaurioita, kuten metsäpaloja ja myrskytuhoja, ja kuivatettiin soita.

Riistanhoito ja kalavesien valvonta kuuluivat hoitoalueilla metsähallinnon virkamiesten oikeuksiin ja velvollisuuksiin. Kun hoitoalueiden viljelykelpoisesta maasta ryhdyttiin erottamaan kruunun metsätorppia, niiden valvonta, samoin kuin metsähallinnon virkatalojenkin, kuului metsänhoitajan tehtäviin. Nimimerkki ”Ilomantsin poika” kirjoitti Suomettareen elokuussa 1860 uusien metsäviranomaisten puuhista näin:

”Metsäherrat tekewät täällä myös ahkeraan työtä, pannen ruununmetsiä palstoihin ja niille wahtia, ettei niistä muka petäjät karkais, wieläpä aikowat niistä linnutkin säilyttää pyytäjain pyydysistä.”¹⁰⁶

Metsähallinnon toiminnan painopistealueina olivat juuri hoitoalueet. Hoitoalueet jaettiin vielä paikallisiin vartioalueisiin, joita valvoivat metsänvartijat. Koska teitä ja polkuja ei juurikaan ollut, metsänvartijoita asetettiin noin peninkulman (10,7 km) välein. Vuoden 1909 alussa toimintansa aloittaneella Pohjois-Ilomantsin hoitoalueella, jonka kokonaispinta-ala oli 64 158 ha, toimi 15 vartiopiiriä. Niiden keskimääräinen laajuus oli 4 278 ha.¹⁰⁷ Etelä-Ilomantsin hoitoalueella oli kokoa noin 87 720 ha ja siellä oli 21 vartiopiiriä. Piirit olivat keskimäärin 3 996 ha laajoja.¹⁰⁸

Ylä-Koitajoen alueelle ja aivan sen viereen perustettiin kuusi vartiopiiriä vuonna 1861 (taulukko 1). Metsänvartijat valittiin jo 9.6.1860, ja tarjokkaita oli paljon. Ilomantsin pitäjästä oli lähes kolmannes kruununmaata ja siitä suurin osa tukkimetsää.¹⁰⁹

Ilomantsissa tapahtui useita muutoksia hoitoalueiden nimissä ja rajoissa vuoteen 1923 mennessä. Ilajan ja Liusvaaran hoitoalueet perustettiin 1860. Tarkasteltavat vartiopiirit (Kotavaara, Pihonvaara, Kiukoinen, Lahnavara, Tapionaho ja Niemijärvi) tulivat kuulumaan Ilajan hoitoalueeseen. Vuonna 1883 Ilaja ja Liusvaara yhdistettiin Ilomantsin hoitoalueeksi, joka puolestaan jaettiin kahtia vuonna 1909 Pohjois- ja Etelä-Ilomantsin hoitoalueiksi. Pohjois-Ilomantsin hoitoalueeseen liitettiin kruununmaata Suomusjärven hoitoalueesta, Pielisjärven pitäjän puolelta. Kotavaaran, Pihonvaaran, Kiukoinen ja Lahnavaraan vartiopiirit tulivat kuulumaan Pohjois-Ilomantsin hoitoalueeseen, kun taas Tapionaho ja Niemijärvi Etelä-Ilomantsin hoitoalueeseen.¹¹⁰

Taulukko 1. Nykyisellä Ylä-Koitajoen suojelualueella sijainneet metsähallinnon vartiopiirit. Luvut on pyöristetty lähimpään kokonaislukuun.

Vartiopiiri	Kruununmaa, johon kuului	Pinta-ala ilman vesiä (ha)	Kokonaispinta-ala vesistöt mukaan lukien (ha)
Kotavaara	Ilomantsin pohjoinen ja itäinen	3 579	4 435
Pirhonvaara	Ilomantsin pohjoinen ja itäinen	4 304	4 344
Kiukoinen	Ilomantsin pohjoinen ja itäinen	3 596	3 639
Lahnavaara	Ilomantsin pohjoinen ja itäinen	7 185	7 330
Tapionaho	Ilajan itäinen	1 787	1 855
Niemijärvi	Vellivaara eli Lutikkavaara	2 315	2 355

Lähteet: Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 9–10. Ee105. MH I. KA; Asiakirjat v:nä 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion I. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo, 14. Ee12. MH I. KA.

4.2 Asutustoimintaa valtionmetsissä

Puu nousi merkittäväksi kauppatavaraksi 1800-luvun jälkipuoliskolla ja sitoi sitä tuottavat alueet vahvasti maailmantalouteen. Metsätalouden kautta kylät kytkeytyivät raha- ja palkkatalouteen. Samalla metsiä alettiin muokata puunjalostusteollisuuden tarpeita silmälläpitäen.¹¹¹ Sahateollisuuden ja metsän arvon kohotessa tuli vallalle katsomus, että kruununmetsien käytössä oli pidettävä silmällä lähinnä valtion harjoittaman metsätalouden etua. Teollinen metsänkäyttö nostettiin perinteisen talonpoikaisen metsänkäytön edelle. Siten maapalstan luovuttaminen yksityiseen käyttöön ei saanut haitata metsänhoitoa. Tämä näkyi selvästi mm. vuosien 1851, 1877 ja 1886 metsälaeissa.¹¹² Perinteinen metsänkäyttö vaikeutui: enää ei saanut luvatta kolota mäntyjä tervaspuiksi, kaataa poltto- tai rakennuspuita, ampuu riistaa, taittaa kotieläimille lehdeksiä tai laiduntaa metsässä.

4.2.1 Mökinasukkaista kruununmetsätorppareiksi

Kruununmailla ennestään asuneet mökkiläiset ryhtyivät 1860-luvulla laatimaan vastaperustetun Metsähallituksen kanssa sopimuksia, jotka takasivat heille määräaikaisten asumisoikeuden kruununmaalla. Vanhat asumukset virallistettiin kruununmetsätorppiksi. Vuonna 1872 senaatti salli uusien kruununmetsätorppien perustamisen, tosin aluksi vain kruununpuistoihin. Niiden ulkopuoli-

sille kruununmaille metsätorppien perustaminen sallittiin kahta vuotta myöhemmin. Aluksi torppahakemukset käsiteltiin ja hyväksyttiin senaatis- sa, kunnes vuonna 1876 tehtävä siirtyi kokonaan Metsähallitukselle.¹¹³ Verollepanon jälkeen torpparit allekirjoittivat Metsähallituksen kanssa henkilökohtaisen kruununmetsätorppasopimuksen. Torpan pinta-alaan sidotun vuotuisen veron (joko rahassa tai luonnossa viljatuotteina) lisäksi heidän täytyi suorittaa veropäivätöitä metsähallinnon niin halutessa ja vaatiessa. Ne olivat hoitoalueen metsätöitä ja kulkuväylien parannustöitä. Sopimuksissa määriteltiin myös metsätorppareiden viljelysmaan raivausvelvollisuus.¹¹⁴

Eniten kruununmetsätorppia oli Kuhmossa, Parkanossa, Pudasjärvellä, Puolangalla, Rovaniemellä, Suomussalmella ja Taivalkoskella Jouni Aarnion väitöskirjan (1999) mukaan. Ilomantsissa, samoin kuin muualla Pohjois-Karjalassa, niiden määrä oli vaatimaton valtakunnalliseen tasoon verrattuna. Suurin keskittymä oli Pielisjärvellä, jossa sijaitsi puolet Pohjois-Karjalan metsätorppista.¹¹⁵ Kruununmetsätorppia perustettiin lähinnä kylien ja kulkuyhteyksien läheisyyteen. Itärajan pinnassa asutus ei juurikaan lisääntynyt aiemmasta.¹¹⁶

1910-luvun alussa Pohjois-Ilomantsin hoitoalueella oli vain kuusi kruununmetsätorppaa. Ne olivat varallisuudeltaan perin heikkoja yhtä (Sivakkavaara) lukuun ottamatta.¹¹⁷ Vähäiseen lukumäärään vaikutti osaltaan se, että valtionmetsät haluttiin pitää yhtenäisinä ja mahdollisim-

man vähällä asutuksella, jotta alueiden valvonta ja hoito olisi ollut mahdollisimman vaivatonta. Etelä-Ilomantsin hoitoalueella sijaitsi yhdeksän kruununmetsätorppaa 1910-luvun alussa. Myös ne olivat yleensä köyhiä. Paria poikkeusta (Megri, Vellivaara II) lukuun ottamatta torpparit olivat vähävaraisia, tosin omillaan toimeentulevia, niin etteivät he joutuneet nauttimaan köyhäinapua.¹¹⁸ Nykyisellä Ylä-Koitajoen suojelualueella ei ollut yhtään kruununmetsätorppaa. Lähimmät olivat Vattuaho Ilajan itäisellä kruununmaalla ja Vellivaara I–II (Pussila ja Kiiskilä) Vellivaaran eli Lutikkavaaran kruununmaalla.

Ilomantsin kruununmaiden vähäiseen asutukseen itärajan pinnassa oli osasyynä se, että parhaimmat paikat olivat jo asuttuja ja että niidenkin viljelyalat olivat pieniä ja heikkoja. Kokonaisilla laajoilla alueilla ei ollut lainkaan viljelyskelpoista maata. Kankaat ja eritoten vaarat olivat karuja, hieta- ja kiviperäisiä. Viljelykseen soveltuvat maat olivat aivan pieniä ja etäällä toisistaan. Varsinkin niittymaan puute oli suorastaan huutava. Maatalouden harjoittamista haittasi myös mm. pellonmuokausvälineiden vähäinen määrä ja alkeellisuus. Myös lannoitus jäi vaatimattomaksi, kun kotieläimiä ei voitu pitää suurta määrää heikkojen ruokintaedellytysten vuoksi. Metsähallinto kallistuikin sille kannalle, että oli parempi parantaa jo olemassa olleiden torppien elinolosuhteita kuin perustaa uusia. Keinoiksi ajateltiin uusien teiden rakentamista ja entisten korjaamista, jotta asukkaiden ruokatavaroiden hankinta olisi helpotunut. Lisäksi esitettiin pienten raha-avustusten myöntämistä niittymaan raivaamiseen vesistöjen varsilla olleista korpimaista.¹¹⁹ Pyrkijöitä kruununmetsätorppareiksi ei liioin ollut Ilomantsissa. Paikallinen tilaton väestö tiesi varsin hyvin, kuinka suuria hankaluuksia uudisviljelijänä olo pitäjän harvaanasutuilla ja tiettömillä saloilla tarjosi.¹²⁰

Torppareiden ja myös metsänvartijoiden toimeentulo oli hyvin niukkaa. Useat tilat olivat vain pelkkiä asuinpaikkoja, kun asukkaat hankkivat elantonsa muualta. Käytännössä hoitoalueitten asukkaista muodostui paikallinen työvoimareservi, jota käytettiin laajenevan metsäteollisuuden tarpeisiin hakkuissa eli savotoissa ja uitoissa.¹²¹ Varsinkin nuorten miesten aika kului savotasta toiseen kiertäessä, niin että kotona käytiin lähinnä vain keskikesällä kiireisimpänä heinänteoko aikana. Ilomantsissa kerrottiin ”savottahengen” juurtuneen väestöön niin voimakkaasti, että monesti

kaikki työkykyiset miehet seudun varakkaimmista taloistakin olivat talvet tukkitöissä.¹²² Miehiltä ei jäänyt aikaa rakennusten ja viljelysten ylläpitoon, saati parantamiseen, ja kodin työt olivat kokonaan naisväen varassa. Ongelma tiedostettiin jo varhain. Maaliskuussa 1854 tuntemattomaksi jäävä kirjoittaja Ilomantsista totesi Suomettaren palstoilla seuraavasti:

”Pellon ja niityn viljelys on täällä enemmän osaksi huonolla kannalla; syynä luulen olevan että sahatukkien weto on koko talwet talonpojan paraana työnä. Sillä wiljamaita täällä on mitä paraimmia ja erittäin soita, joita syntyisi kylwää ja niittää, jos olis mieltä ja wireyttä niitä perkaamaan, eikä olis heinäin eikä eloin puutetta!”¹²³

Sen, joka tahtoi saada hyvän toimeentulon vaikkapa puutavaran ajolla, oli jätettävä kotinsa koko talven ajaksi. Seurauksena oli kuitenkin, että kotiaskareet kärsivät pahoin miesväen ollessa poissa kuukausikaupalla.¹²⁴ Samoin oli muuallakin, esim. Suomussalmen kruununmetsissä. Myös siellä torppien miesväki kulki pääosan vuodesta muualla ansiotöissä. Yleensä oli kyse juuri metsätöistä.¹²⁵

4.2.2 Kruununmetsätorppareista asutustilallisiksi

Laki torpparien vapauttamisesta (1918) ei vielä suoranaisesti koskenut valtion omistamaa maata ja sillä sijainneita vuokratiloja, metsä- ja metsänvartijatorppia. Muutoksen aika oli toukokuussa 1922, jolloin annettiin ”Laki valtion metsämaiden asuttamisesta ja niillä olevain vuokra-alueiden lunastamisesta”.¹²⁶ Samana vuonna hyväksyttiin myös laki, *Lex Kallio*, jonka mukaan valtion tai kunnan velvollisuutena oli hankkia maata sellaisille henkilöille, joilla ei ennestään ollut sitä tai jotka olivat lisäämään tarpeessa. Valtio katsottiin ensisijaiseksi maanluovuttajaksi. Uusia tiloja muodostettaessa viljeltyä tai viljelyskelpoista maata tuli antaa vain sen verran, että asutustilalliset saisivat perheineen toimeentulonsa. Metsämaan määrä rajattiin sellaiseksi, että tilan piti saada siitä ”ainakin pääasiallisen osan kotitarvepuistaan”.¹²⁷ Pääosa kruununmetsistä jätettiin edelleen valtion hallintaan ja hyödynnettäväksi. Valtion harjoittama metsätalous oli etusijalla, eikä maita saanut siten tarpeettomasti pirstoa. Asutustoimintaa koetettiin jouduttaa vuonna 1927 asetetulla valtakunnallisella komitealla. Esimer-

kiksi Ilomantsin hoitoalueella asuneiden vuokramiesten taholta ei ollut ainuttakaan itsenäistymiseen tähdännyttä hakemusta vielä joulukuuhun 1926 mennessä.¹²⁸ Komiteatyön pohjalta syntyi vuoden 1936 asutuslaki, joka astui voimaan pari vuotta myöhemmin.¹²⁹ Ilomantsissa Metsähallituksen alaisista vuokra-alueista tuli itsenäisiä asutustiloja pääosin 1930- ja 1940-lukujen taitteessa. Myös pohjoisempana Suomussalmella suurin osa metsätorpista itsenäistyi vasta 1930-luvun lopulla.¹³⁰ Uusille itsenäistyneille tiloille avautui mahdollisuus myydä metsää ja saada siten kaivattuja lisätuloja.¹³¹

Tie itsenäiseksi asutustilalliseksi eteni käytännössä siten, että torppari tai metsänvartija esitti hoitoalueen aluemetsänhoitajalle halunsa lunastaa vuokralla olleen asuinpaikkansa. Sen jälkeen laadittiin anomus läänin maanmittauskonttorille erottamistoimituksen suorittamisesta. Erottamiseen osallistui maanmittausinsinööri, vuokramies, Metsähallituksen edustaja ja kaksi uskottua miestä alueen vuokralautakunnasta. Toimitus pidettiin noin kahden vuoden kuluttua anomuksen jättämisestä. Maapohjasta, rakennuksista ja erikseen lohkottavasta metsämaasta oli suoritettava lunastushinta. Rakennuspuita luovutettiin ilmaiseksi jonkin verran. Yli kotitarpeen menevistä arvopuista sekä rakennus- ja siemenpuista oli maksettava oma korvauksensa. Tilojen lunastushinnoissa oli suuria alueellisia vaihteluita. Suomussalmella keskimääräinen lunastushinta oli noin 35 000 mk ja Sotkamossa 40 000 mk. Kalleimmillaan 119 hehtaarin suuruisesta asutustilasta joutui maksamaan Suomussalmella 251 377 mk. Kainuussa muodostettujen asutustilojen koko oli paljon suurempi kuin Ilomantsissa, noin 100–150 hehtaaria.¹³²

4.3 Metsänvartijat, metsähallinnon paikalliset ”käsikassarat”

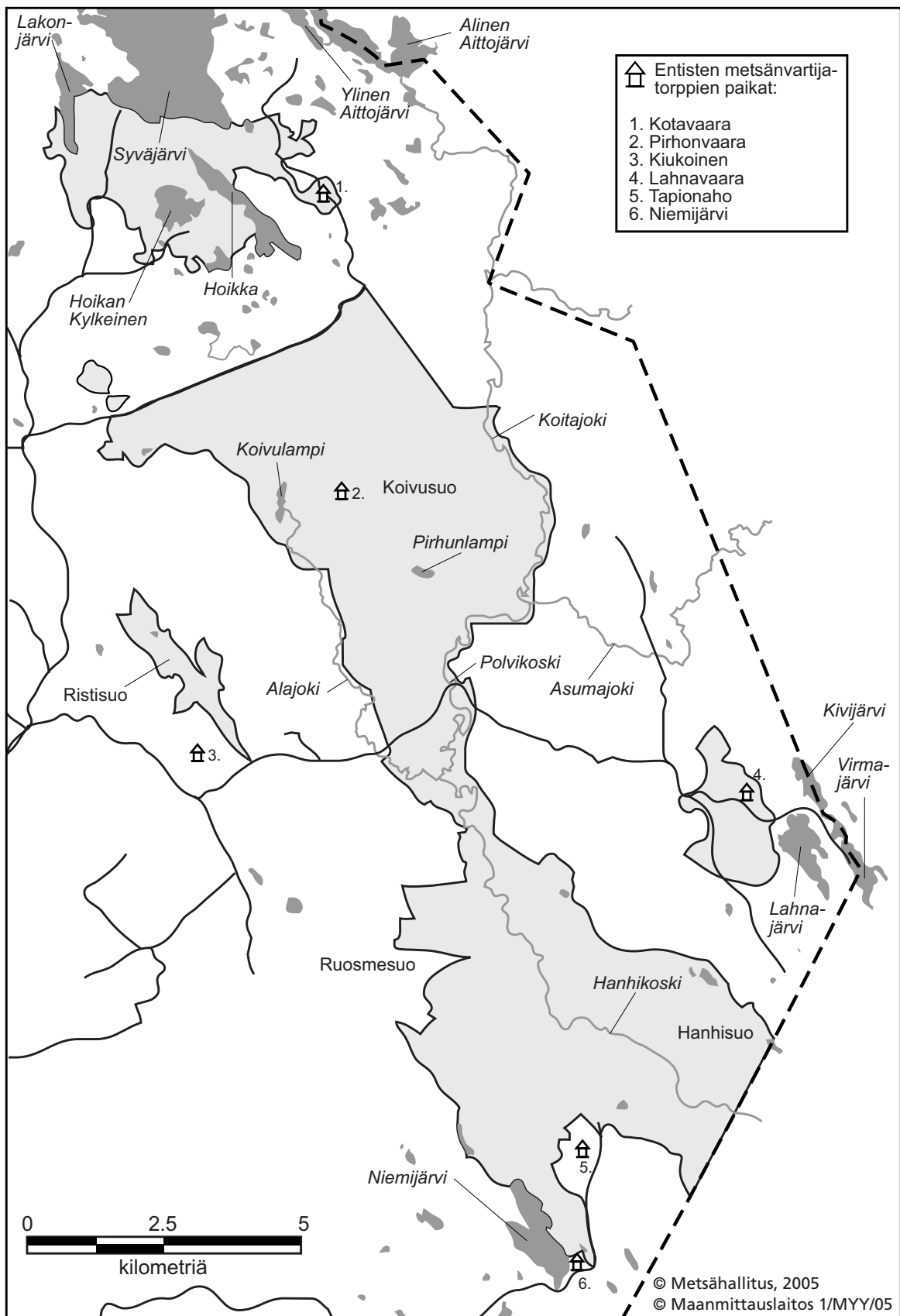
Hoitoalueet jaettiin metsänvartijoiden valvomiin vartiopiireihin. Kruununmetsien hallintoa koskeissa ohjeissa (1859) määrättiin, että vapaasta metsänvartijan virasta oli kuulutettava lähimmissä kirkkoissa. Tehtävään oli otettava hyvämaineisia, ruumiiltaan terveitä ja ”voimakkaassa iässä” olevia miehiä. Jos valinnanvaraa oli, niin etusijalle tuli asettaa sellainen, joka osasi lukea, kirjoittaa ja laskea tai joka oli ollut aiemmin kruunun palveluksessa, mutta saanut sitten ”hyvillä todistuksilla

eronsa”. Tehtävään astuessaan metsänvartijan oli annettava virkavala kihlakunnanoikeuden edessä.¹³³ Suomen itsenäistymisen jälkeen annetussa metsähallinnon johtosäännössä (1922) määriteltiin, että vakinaisen metsänvartijan tuli olla luku- ja kirjoitustaitoinen, terve ja hyvämaineinen. Hänen tuli myös osoittaa ”omaavansa halua ja harrastusta metsätaloudellisiin töihin”. Paikallisen aluemetsänhoitajan tehtävänä oli täyttää vapaana olleet metsänvartijan virat. Täytettyään 60 vuotta metsänvartija oli velvollinen eroamaan virastaan, ellei hän ollut tullut toimeensa ennen johtosäännön voimaantulusta.¹³⁴

Metsänvartijat olivat aluemetsänhoitajan käskyläisiä ja velvollisia hoitamaan kaikkia hänen määräämiään töitä hoitoalueella. Keskeinen tehtävä oli liikkua ahkerasti vartiopiirissä metsänhaaskauksen estämiseksi. Jos haaskausta kuitenkin esiintyi, metsänvartijan piti ottaa talteen ”kaikki haaskatut metsätuotteet ja ryhtyä syyllisen etsimiseen, kiinniottamiseen ja lailliseen edesvastuuseen saattamiseen”. Myös muu luvaton nautinta (metsästys, kalastus, asutus, viljely ja laiduntaminen) oli estettävä. Metsäomaisuutta oli myös varjeltava tuhoilta. Metsäpalon sattuessa metsänvartijan oli ryhdyttävä kiireellisiin ja tehokkaisiin toimenpiteisiin. Myrskyn, lumen ja hyönteisten aiheuttamista tuhoista oli annettava viipymättä tieto aluemetsänhoitajalle. Lisäksi metsänvartijan oli pidettävä vartiopiirinsä piirirajat avoimina puustosta. Tarvittaessa hänen tuli toimia oppaana metsähallinnon virkamiehille, mutta myös puuta ostaneille asiakkaille.¹³⁵

Vakinaiset metsänvartijat olivat velvollisia asumaan vartiopiirissään. Ellei metsänvartijatorppaa ollut ja ellei metsänvartijalla ollut ennestään asuntoa vartiopiirissään, metsänhoitajan tehtävänä oli määrätä hänelle sopiva asuinpaikka.¹³⁶ Vuonna 1859 määriteltiin, että metsänvartijatorpan tuli sijaita joko sopivassa paikassa vartiopiirin sisällä tai lähellä kyläkuntaa, yleistä tietä tai kulkureittiä, jossa vartiointia tarvittiin eniten.¹³⁷

Ilajan hoitoalueen metsänvartijatorpiksi määrättiin senaatin päätöksellä 6.11.1861 mm. Kotavaara, Pirhonvaara, Kiukoinen, Lahnavara, Tapionaho ja Niemijärvi (kuva 6).¹³⁸ Asumuksia perustettiin kaskeamiskelpoisille vaaroille, kuten Kotavaaralle, Lahnavaaralle ja Pirhonvaaralle. Samalla myös päästiin hallan ulottumattomiin. Ylä-Koitajoen alue kuuluu Maanselän ilmastoalueeseen, jonka piirissä yöhalloja voi esiintyä jopa

Kuva 6. Metsänvartijatorppien sijainti.

heinäkuussa. Mäet, vaarat ja isompien vesistöjen rannat ovat vähemmän hallanarkoja kuin järveltömät ja alavat paikat.¹³⁹ Nimi ”Tapionaho” puolestaan viittaa kaskiviljelykäyttöön.

Torpparakennukset ja viljelykset kuuluivat luontaisetuina metsänvartijoille, eikä heidän tarvinnut maksaa niistä veroja. Sen lisäksi he saivat vapaasti metsästää ja kalastaa kruununmaalla sekä pitää karjaa laitumella vartiopiirissään. Puunkäyttö oli sitä vastoin säädeltyä. Vuoden 1859 ohjeissa määrättiin selvästi, että metsänvartija sai ottaa vain hakatusta metsästä latvuksia ja oksia sekä tuulenkaatoja. Kasvavien puiden kaataminen oli kiellettyä ”metsänhoitajan luvatta ja osoituksetta”.¹⁴⁰ Määräys otettiin lähes sellaisenaan metsähallinnon johtosääntöön (1922).¹⁴¹

Metsänvartijantyöstä maksettiin vuosipalkkaa, joka muodostui tavallisesti rahasta ja viljasta yhdessä.¹⁴² 1800-luvun loppupuolella Kotavaaran Feodor Lyhykäiselle ja Lahnavaaran Tahvo Sorjoselle maksettiin kummallekin viljana 659,5 litraa ja rahana 100 mk. 1900-luvun alussa vuotuinen rahapalkka oli 350 mk.¹⁴³ Vertailun vuoksi voi todeta, että lehmä maksoi Ilomantsissa 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa noin 48–75 mk ja hieho noin 20 mk.¹⁴⁴

Metsänvartijoiden asuinolot olivat yleensä paremmat kuin kruununmetsätorpparien, sillä valtio myönsi metsänvartijoille rakennusavustuksia. Niiden turvin he rakensivat lisää asuintilaa ja kunnostivat jo olemassa olleita rakennuksia.¹⁴⁵ Myös kaikki kuusi Ylä-Koitajoen alueella sijainnutta metsänvartijatorppaa saivat varsin tuntuvaan rakennusapua, kun ne määrättiin virkatiloiksi marraskuussa 1861. Tuen määrä oli 400–800 mk.¹⁴⁶ Samoihin aikoihin lypsävästä lehmästä maksettiin Ilomantsissa noin 25–30 mk ja hiehosta 15 mk.¹⁴⁷

Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen metsänvartijatoilla oli 1910-luvulla peltoa keskimäärin 1,78 ha. Kotieläimiä oli tavallisesti yksi hevonen ja neljä lehmää. Ilomantsilaisista metsänvartijoista useimmat olivat 1900-luvun alussa jotenkuten toimeentulevia. Muutamien, esim. Pirhonvaaran Pekka Kurvisen, taloudellinen pohja oli niin hyvä, että heillä oli jopa pieniä rahasäästöjä.¹⁴⁸ Etelä-Ilomantsin hoitoalueen puolella kerrottiin samaan aikaan, että säästöt olivat peräisin pikkukaupan tai jonkin käsityöammatin harjoittamisesta.¹⁴⁹ Ongelmana oli lähinnä se, että metsänvartijatilat sijaitsivat useimmiten ”kivi- ja karuperäisillä

vaarojen lakimailla, laihaperäisillä hietakankaila tai liian etäällä niityistään”. Monilla ei ollut niittyä edes tarpeeksi, vaikka mahdollisuuksia joki- ja puronvarsikorpien raivaamiseen olisi ollut ainakin Pohjois-Ilomantsin hoitoalueella.¹⁵⁰ Ilomantsissa kierrellyt metsänhoidon tarkastaja näki tilanteen seuraavasti:

”Karjalaisen yleisesti tunnettu haluttomuus maanviljelykseen vaikuttaa tietenkin sekin osaltaan siihen, että viljelys vaan hitaasti näillä seuduilla voittaa alaa. Karjanhoidon ja maanviljelyksen alalla on tuskin minkäänlaisia ajanmukaisia parannuksia täällä vielä huomattavissa. Niinpä on esimerkiksi suoviljelys ollut paikkakunnalla näihin asti aivan tuntematonta ja vasta viimeisinä vuosina on muutamissa ani harvoissa torpissa ryhdytty turvepehkun nostamiseen ja käyttämiseen. Valitettava ja erittäin silmään pistävä seikka on myöskin täkäläisen väestön kaikenkaltaisen käsitteellisuushalun ja -taidon puute. Tehdastuotteilla se näkyy vähitellen tottuneen tyydyttämään mitä erilaisemmat tarpeensa, mikä seikka luonnollisesti vaan on omiaan lisäämään velkaantumista, johon karjalaisella, kuten tunnettu, muutenkin on luontainen taipumus.”¹⁵¹

Metsänvartijoiden asema oli usein ristiriitainen paikallisten asukkaiden ja metsäviranomaisen välissä. Metsänvartijat olivat toisaalta paikallisia eli kyläläisiä, toisaalta valtion käskyläisiä ja palkkalaisia, jopa ”metsäherran kätyreitä” maaseuturahvaan näkökulmasta. Tasapainoilu ei ollut aina mitenkään helppoa. Metsänvartijat muodostivat oman, muusta yhteisöstä erillisen ryhmänsä. Metsänvartijoiden lapset avioituivat usein keskenään, niin että syntyi koko alueen kattanut laaja sukulaisverkosto, joka oli muun maaseutuväestön yläpuolella ja antoi turvaa jäsenilleen.¹⁵² Piirre on nähtävissä selvästi myös Ilomantsissa.

4.4 Metsänvartijat ja heidän asuinpaikkansa syynissä

4.4.1 Äärimmäisenä Kotavaara

Nykyisellä Koitajoen Natura-alueella toimineista metsänvartijatorpista sijaitsi kaikkein pohjoisimpana Kotavaara. Se oli aivan rajan kupeessa: itärajalle oli matkaa vain noin kolme kilometriä. Vaara, joka on suuruudeltaan noin 34 ha, oli kokonaisuudessaan entistä kaskimaata, kaskiahoa.¹⁵³ Paikka on vesistöjen ympäröimää jo-

ka puolelta: Syväjärvi, Hoikkajärvi, Kuikkalampi, Kylkeinen, Ahvenlampi, Kotalammet, Saari-
lampi, Kaitalampi, Läheinen Koijan lampi ja Iso
Koijan lampi. Pohjoisessa aivan rajalla on Alinen
Aittojärvi, josta Koitajoki aloittaa laskunsa ete-
lää kohti. Luonteenomainen piirre on myös soi-
den, rämeiden ja nevojen suuri määrä Kotavaaran
ympäri. Kangasmaista on suurin eteläpuolinen
Palokangas. Noin kymmenen kilometrin säteellä
oli oikea metsänvartijatorppien rypäs: Kivivaara,
Niilonaho, Kiukoinen ja Pirhonvaara; Lahnavaa-
ra oli vähän kauempana. Muita naapureita oli-
vat Joutsikinvaaran, Kansanahon ja Sivakkavaa-
ran kruununmetsätorpat.¹⁵⁴ Kotavaaran metsän-
vartijatorppa perustettiin vuonna 1863.¹⁵⁵

Ensimmäinen metsänvartija Matti Pussinen
täytti 39 vuotta aloittaessaan työnsä Kotavaaran
vartiopiirissä (taulukko 2). Sitä ennen hän oli elä-
nyt loisena rälssitorpassa Patrikan kylässä, luulta-
vasti kaikenlaisia tilapäisluontoisia töitä tehden.¹⁵⁶
Pussinen ei ollut maineeltaan tahraton. Talvikä-
räjillä 1858 hänet tuomittiin 28 hopearuplan
sakkoihin paloviinan vähittäismyynnistä julki-
sessa väen kokoontumisessa. Merkinnät Pussisen
mainetta rasittaneista rötöksistä ja rangaistuksista
ovat Ilomantsin seurakunnan rippikirjassa ja
erillisessä rikosluettelossa.¹⁵⁷ Ne olivat tärkeitä,
kun annettiin papintodistuksia. Pussinen siirtyi
Niilonahon vartiopiiriin metsänvartijaksi vuonna
1875; hän pysyi kuitenkin Ilajan hoitoalueella.¹⁵⁸
Hän kuoli Maukkulan kylässä 1892, talolliseksi
lopulta kohonneena.¹⁵⁹

Pussisen muutettua pois Kotavaaralla suoriteti-
tiin asianmukainen syyni- ja katselmustoimitus

syyskuussa 1876. Niin piti menetellä kruunun-
metsien hallintaa koskevan ohjesäännön (1859)
mukaisesti metsänvartijan vaihtuessa.¹⁶⁰ Ensini-
näkin todettiin, että metsänvartijatila oli saa-
nut marraskuussa 1861 800 markan (n. 2 931
e) perustamisavustuksen rakennuksiinsa. Niitä
oli kohonnut 15 vuoden aikana neljä: asuinra-
kennus (n. 14 x 6 x 3 m), jossa oli kaksi tupaa,
varastohuone ja eteinen, aitta (n. 6 x 5 x 3 m),
talli-, navetta- ja rehulatorakennus (n. 16 x 6 x
2 m) ja sauna (n. 5 x 4 x 2 m). Ainoastaan aitta
oli hyvässä kunnossa. Muuten rakennukset olivat
huonoja. Asuinrakennus ja talli olivat huolimat-
tomasti rakennettuja. Ensiksi mainitussa uunit,
varsinkin toisessa tuvassa, olivat puutteellisia, jopa
palovaarallisia. Tiukka määräys olikin laittaa uu-
det turvalliset uunit mitä pikimmin.¹⁶¹ Tilatto-
man Väestön Alakomitean mietinnössä todettiin
1900-luvun alussa, että kruununmaalla eläneiden
asumisolosuhteet olivat verrattain huonot varsin-
kin Suomussalmella ja Kuopion läänissä, johon
myös Ilomantsi kuului silloin.¹⁶²

Myös viljelykset syynättiin samalla kertaa. Pel-
toa oli kaksi tynnyrinalaa eli noin yksi hehtaari, ja
se oli raivattu kiviperäiselle hiekkamaalle. Viljely
oli välttävää, mutta aidat olivat huonot. Niityt
tuottivat keskimäärin 20 kuormaa tai noin 4 260
kg, kun kuorma veti 25 leiviskää eli noin 213 kg
heinää.¹⁶³ Yksi lehmä tarvitsi yleensä noin 1 800–
2 400 kg heiniä selviytyäkseen talven yli.¹⁶⁴

Pussista seurasivat Feodor ja Pekka Lyhykäi-
nen, jotka olivat isä ja poika ja uskonnoltaan orto-
dokseja. Ensiksi mainittu sai 23.4.1885 metsän-
hoitajalta varoituksen virkansa laiminlyömisestä

Taulukko 2. Kotavaaran metsänvartijat.

Metsänvartija	Toimiaika	Puoliso
Matti Pussinen (s. 24.10.1824 k. 26.11.1892)	30.6.1863–2.2.1875 (ero omasta pyynnöstä)	Margreta (Reetta) Haaranen (s. 15.3.1827 k. n. 1883)
Feodor Jefseinpöika Lyhykäinen (s. 3.9.1832, ortodoksi)	2.2.1875–18.11.1907 (ero omasta pyynnöstä). Virkavala 13.4.1875.	Jevdokia Jefseintytär Maksimainen (s. 1842, ortodoksi)
Pekka Feodorinpöika Lyhykäinen (s. 23.7.1878, k. 1.1.1955, ortodoksi). Kirjoitustaitoinen.	18.11.1907–(?). Virkavala 9.11.1907.	Maria Lyhykäinen, o.s. Purmonen (k. 19.10.1950)

Lähteet: Pohjois-Ilomantsin Hoitoalueen Metsänvartijatorppain luettelo ja Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen Metsänvartija-
luettelo, B1, MH, Koitereen hoitoalue, JoMA; Katselmus 5.10.1911 Kotavaaran metsänvartijatilalla Pohjois-Ilomantsin
hoitoalueella, Ep3, MH 1, KA; Rk. 1856–1865, 1403. IAa10. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Pääkirja 1812–1908, 28–29. IAa14.
Ilom. ort. srk. JoMA.

ja huolimattomuudesta. Toruja annettaessa kaksi metsänvartijaa toimi todistajina.¹⁶⁵ Se että metsänvartijat tulivat saman perheen piiristä, ei ollut mitenkään poikkeuksellista. Oli hyvin tavallista, että poika tai vävy jatkoi metsänvartijana edellisen kuoltua tai erottua tehtävästä.¹⁶⁶

Tultaessa vuoteen 1911 rakennuskanta oli kasvanut huomattavasti Lyhykäisten ollessa asukkaina. Vanhoista rakennuksista olivat jäljellä enää asuinrakennus ja aitta; muut olivat uudempia. Vuonna 1863 multapenkille rakennettu asuinrakennus, joka käsitti ”pirtin, ruokasäiliön ja etehisen”, oli jo siinä kunnossa, että se oli purettava ja tilalle oli rakennettava uusi. Rakennuskelpoiset ainekset oli kuitenkin käytettävä uuden pirtin aineksiksi. Uuden rakennuksen (10 x 9 m) tuli jo vastata ajan normeja: pirtin uuni oli varustettava hellalla, rakennus oli rakennettava kivijalalle eikä suoraan multapenkille ja kamareihin oli laitettava ”rossilattiat”. Vuoden 1876 syynin jälkeen asuintontille oli tehty seuraavat rakennukset ja laitokset: kellari (5 x 2 x 1 m) vanhan aitan kuppeeseen, kuja¹⁶⁷ ja sen ylisillä heinälato (10 x 7 x 4 m), edellisen vieressä ollut navetta (9 x 7 x 2 m), talli (5 x 4 x 5 m), riihi (6 x 4 x 2 m), sauna ja kota (6 x 4 x 2 m), ”makki” eli käymälä (2 x 2 x 2 m) ja kaivo (3 m syvä).¹⁶⁸

Myös maanviljelyspuolella oli tapahtunut kehitystä. Peltopinta-ala oli yli kolminkertaistunut noin kolmeen hehtaariin. Peltomaa oli kuudessa lohossa. Piennarniittyä löytyi noin hehtaarin verran peltojen reunoilta. Peltojen ja hakamaan aitaa oli ”kivi-, lappa- ja pisteaitamuodossa” lähes 2 kilometriä. Heinämaiden kehitys oli ollut vähäisempää. Kotavaaran asukkaat saivat heinää yhteensä 4 400 kg, ja siitäkin 1 350 kg vain joka toinen vuosi Koidanvarsi- ja Koijansuoniityiltään.¹⁶⁹ Luonnontilaiset niityt eivät kestäneet tiheää niittämistä. Heinä oli korjattavissa vain joka toinen vuosi tai harvemminkin, kun heinäkasvu oli palautunut.¹⁷⁰ Muut kotavaaralaisten heinämaat olivat peltojen pientareilla, Aittojärvellä ja Suurensuonlaidalla. Kotavaarassa oli yksi hevonen ja neljä lehmää 1910-luvun alussa.

Metsänvartija Pekka Lyhykäinen lunasti Kotavaaran omaksi itsenäiseksi tilakseen 26.3.1941. Hinnaksi määrättiin 187 542 mk (n. 37 851 €). Suurimman osan siitä lohkaisivat arvo- ja rakennuspuut, 174 574 mk (n. 35 233 €). Maksuajaksi sovittiin 24 vuotta. Elokuussa 1939 vuokra- aluetta tutkineiden toimitusmiesten esityksen

mukaisesti vuokratila määrättiin muutettavaksi rakennuksineen parempaan paikkaan – ja samalla myös kauemmas rajasta – Pieneen-Sivakkavaaraan, kuten kävikin. Lyhykäinen sai nautintaoikeuden Kotavaaran peltoihin 1.9.1944 saakka. Uusi tila merkittiin maakirjaan ja maarekisteriin Pienenä-Sivakkavaarana n:o 15 Ilomantsin Hattuvaaran kylässä. Se sai maata yhteensä 35 ha (viljelyskelpoista maata 9 ja varsinaista metsämaata 26 ha) huhtikuussa 1942 päättyneessä jakotoimituksessa.¹⁷¹ Pieni-Sivakkavaara sijaitsee Kotavaarasta noin kuusi kilometriä länteen päin. Vuodelta 1955 olevassa kartassa ei ole enää mitään rakennuksia Kotavaaran kohdalla.¹⁷² Kotavaaran rakennukset olivat suomalaiset itse polttaneet välirauhan aikana (1940–1941).¹⁷³

4.4.2 Pirhonvaaran Kurviset

Pirhonvaaran – tai lyhyesti *Pirhun* – metsänvartijatorppa sijaitsi suuren Koivusuon vieressä, mutta lähellä oli myös paljon muitakin nevoja. Itse vaara on noin 24 hehtaarin suuruinen. 1900-luvun alussa se luokiteltiin suurimmaksi osaksi entiseksi kaskihalmemaaksi, jossa kasvoi nuorta lehtimetsää ja vanhaa mäntymetsää.¹⁷⁴ Eteläpuolella on noin 47 hehtaarin suuruinen Pirhonkangas, sekin entistä halmetta.¹⁷⁵ Länsipuolella paikka rajautuu Hattuvaaran kylän talojen maihin. Itäpuolella on Koitajoki, jonne on matkaa noin kolme kilometriä, ja Pirhunkoski, josta pääsee kesällä kuivana aikana jalkaisin yli. Hoikanjärvelle on matkaa useampi kilometri. Muita järviä ei ole lähistöllä. Raja on noin viiden kilometrin päässä. Pirhonvaaran asukkaiden lähimmät naapurit olivat Kiukaisen ja Lahnavaaran metsänvartijatorpissa.¹⁷⁶ Torppa perustettiin vuonna 1853, siis jo ennen metsähallinnon syntyä.¹⁷⁷

Kesäisin tavanomaisia kävijöitä Pirhonvaaralla olivat lakanpoimijat ja vesistöjen varsien soilla heinänteossa kulkeneet. Ohikulkijat lepäilivät ja yöpyivät Pirhun tuvassa. Myös Lupasalmella kulkeneet pysähtyivät usein, kun raja oli vielä auki. Niiltä ajoilta on peräisin sanonta: ”Pirtu tulla piritteä, Lupasalmelta lurittaa, Pirhun Pietarin pihään!” Pietarilla tarkoitettiin Pekka Kurvista, joka toimi Pirhonvaaran vartiopiiriin metsänvartijana (taulukko 3).¹⁷⁸ Kulkureitti oli siinä määrin vakiintunut, että Hattuvaarasta suunniteltiin tietä, joka olisi kulkenut Pirhonvaaran ja Kotavaaran kautta rajalle. Rajantakaisen Lupasalmen asuk-

kaat olivat luvanneet rakentaa sille jatkoyhteyden omalla puolellaan. Hanke kariutui Suomen itsenäistymiseen (1917) ja keskinäisten suhteiden kärjistymiseen sen jälkeen.¹⁷⁹

Paavo Kurvinen muutti Pirhonvaaralle Joutsinkinvaarasta, jossa hän oli ollut uudisasukkaana.¹⁸⁰ Kurvinen ei ollut maineeltaan puhdas. Talvikäräjillä 1873 häntä sakotettiin 60 markalla (n. 214 €), koska hän oli laittomasti myynyt paloviinaa keväällä 1872. Hän sai suorittaa sakkonsa kahdeksan päivän vankeudella vedellä ja leivällä.¹⁸¹ Toisen kerran häntä sakotettiin 19,20 markalla (n. 70 €) ensikertaisesta salavuoteudesta, jolla tarkoitettiin naimattomien ihmisten esiaviollista sukupuolielämää. Kolmannen kerran Kurvinen oli käräjillä, kun hän jäi uudestaan kiinni luvatomasta väkijuomien myynnistä. Sillä kertaa sakkoja tuli 75 markkaa (314 €).¹⁸² On ihme, ettei Kurvista erotettu virastaan. Alueen korkeimmalla metsäviranomaisella, tarkastuspiirin ylimetsänhoitajalla, olisi ollut siihen lain suoma valta.¹⁸³

Paavo Kurvinen erosi lokakuussa 1906 metsänvartijan virasta.¹⁸⁴ Viimeiset vuotensa hän eli vaimonsa kanssa torpparina Hattuvaaran kylän Kuismalassa (n:o 8). Hän kuoli helmikuussa 1917.¹⁸⁵ Pirhonvaaran metsänvartijana jatkoi hänen poikansa Pekka eli Pietari, joka oli 33-vuotias tehtävään astuessaan (kuva 7).

Pirhonvaarasta ei ole säilynyt katselmuspöytäkirjoja, joissa tarkasti kerrottaisiin metsänvartijatorpan rakennuksista, viljelyksistä ja paikasta ylipäätään. Kun alueella suoritettiin 1910-luvun

alussa metsänhoidon tarkastusta, Pirhonvaaralla oli peltoa neljässä lohossa noin kahden hehtaarin verran. Nurminiittyä ja hakamaata oli tarkasti ottaen 0,03 ha. Kotieläiminä mainitaan silloin hevonen ja neljä lehmää.¹⁸⁶ Talvisodan aikana Pirhun rakennukset säästyivät. Kun asukkaat palasivat evakosta, rahat olivat vielä pöydällä odottamassa. Toisen kerran Pirhu säästyi välirauhan aikana (1940–1941). Paikka olisi silloin pitänyt tuhota omin suomalaisvoimin liian lähellä rajaa sijaitsevana. Sitä ei kuitenkaan löydetty, kun polttamisen aika tuli.¹⁸⁷

Pekka Kurvinen lunasti Pirhonvaaran omakseen 24.3.1941, muutama kuukausi ennen jatkosodan syttymistä. Kuopion lääninhallitus määritteli paikan hinnaksi 303 987 mk (n. 61 352 €). Lunastussumma oli korkein niistä kuudesta metsänvartijatorpasta, joita tässä tarkastellaan. Maksu oli suoritettava valtiolle 24 vuodessa siten, että 23 vuoden aikana erät olivat 18 239 mk (n. 3 681 €) ja viimeisenä vuonna 8 265 mk (n. 1 668 €). Maista, rakennuksista ja 50 rakennuspuusta oli suoritettava 16 381 mk (3 306 €). Vuokra-alueella olleet 4 473 arvopuuta nostivat lunastussummaa peräti 287 606 markalla (n. 58 046 €). Uusi perintöluontoinen tila merkittiin maarekisteriin ja maakirjaan Pirhonvaarana n:o 14 Ilomantsin Hattuvaaran kylässä. Se sai maata yhteensä noin 49 ha (viljeltyä maata 5, viljelyskelpoista maata 16, varsinaista metsämaata 28 ja joutomaata 0,1 ha) huhtikuussa 1942 päättyneessä jakotoimituksessa.¹⁸⁸

Taulukko 3. Pirhonvaaran metsänvartijat.

Metsänvartija	Toimiaika	Puoliso
Iivana Savinainen	28.3.1863–20.6.1867 (ero omasta pyynnöstä)	(?)
Paavo Antinpoika Kurvinen (s. 24.10.1843 k. 15.2.1917)	20.6.1867–30.10.1906 (ero omasta pyynnöstä)	1. Kaisa Pekantytär Penttinen (s. 4.9.1843 k. 25.9.1868) 2. 29.8.1869 Jefrosinia Hattunen (s. 1846, k. 8.11.1878, ortodoksi) 3. 15.2.1880 Maria Timofeintytär Savinainen (s. 29.3.1857, ortodoksi).
Pekka Paavonpoika Kurvinen (s. 9.7.1873 k. 26.6.1945). Kirjoitustaitoinen.	30.10.1906–30.9.1937 (ero omasta pyynnöstä). Virkavala 8.3.1907.	20.9.1903 Anna Liisa Sorjonen (s. 9.5.1879 k. 15.6.1958)
Antti Vääntti (s. Kivennapa 9.11.1920)	1.3.1956–1.3.1968 (toimi lakkautettiin ja Vääntti muuttivat Ukkolanvaaraan)	7.12.1950 Vieno Kyllikki Nevalainen (s. 2.6.1921)

Lähteet: Pohjois-Ilomantsin Hoitoalueen Metsänvartijatorppain luettelo ja Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen Metsänvartijaluettelo, B1, MH, Koitereen hoitoalue, JoMA; Rk. 1866–1960, Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.

Kuva 7. Luovutusmitassa Koitajoen varrella 1930-luvulla. Pirhonvaaran Pekka Kurvinen on taustalla leimauskirves kädessään. Kalevi Kainulaisen kokoelma.

4.4.3 Kiukoinen kurjien olojen esimerkkinä

Kiukoisen metsänvartijatila sijaitsee parin kilometrin päässä Hattuvaaran kylästä vanhan kulkureitin varrella, joka johti Iljanvaaraan, Lahnavaraan ja Virmajärvelle. Ympäriällä on paljon soita, joista huomattavimmat ovat suuri Koivusuo, pohjoisessa Ristisuo ja kaakossa Ruosmesuo. Lähitienoilla on myös kangasmaata, kuten Kiukoisten kangas, Lautakangas, Ruotinaho, Kokkokangas ja Riijihatelonkangas. Koitajoelle on matkaa vajaat viisi kilometriä. Noin pari kilometriä eteläkaakkoon oli naapurina Iljanvaaran metsänvartijatorppa.¹⁸⁹ Kiukoisen metsänvartijatorppa perustettiin vuonna 1863.¹⁹⁰

Kiukoisen ensimmäisenä metsänvartijana toimi Clas Adolf Lucenius (taulukko 4). Nimi kertoo, ettei kyse ollut syntyperäisestä ilomantisilaisesta. Lucenius tuli Helsingistä Ilomantsiin muuttokirjalla 7.5.1863. Aluksi hän hoiti virkatehtäväänsä läheisestä Hattuvaaran kylästä, kunnes siirtyi vuonna 1866 asumaan toimipaikkaansa. Pian hän löysi itselleen myös naisen. Pappi

kirjasi rippikirjan huomautussarakkeeseen Luceniuksen kohdalle: ”Elää Antti Variksen lesken Maria Sorsan kanssa Mekrijärveltä.” Suhteesta syntyi avioton lapsi 16.8.1865, minkä johdosta Maria ripitettiin 4.8.1867. Lopulta 26.12.1869 Lucenius ja hänen naisystävänsä virallistivat suhteensa avioliitoksi.¹⁹¹

Talvikäräjillä 1873 Lucenius tuomittiin metsän haaskaamisesta, mikä oli tietenkin pahasti ristiriidassa hänen hoitamansa viran kanssa. Hattuvaaran kylän talonpojat Maxim Hoskonen ja Ivan Tiittanen olivat talvella 1871 hakanneet ja ajaneet hirsiksi sopivia puita Kiukoisen kruununmetsästä, ja Lucenius oli ollut heidän kanssaan ”yksissä neuvoin ja toimin”. Lucenius koetti kiistää, että hän olisi antanut luvan tai ollut osallinen luvattomaan puunkaatoon. Oikeus ei kuitenkaan uskonut siihen. Hoskonen tuomittiin 8 markan (n. 29 €), Tiittanen 12 markan (n. 43 €) ja Lucenius 20 markan (n. 71 €) sakkoihin keisarillisen järjestyksen 9.9.1851 mukaan. Sakot oli mahdollista sovittaa muuntorangaistuksena siten, että Hoskonen ja Tiittanen olisivat neljä ja Lucenius kahdeksan päivää vankeudessa. Tuomittujen oli

Taulukko 4. Kiukoisen metsänvartijat.

Metsänvartija	Toimiaika	Puoliso
Clas Adolf Lucenius (s. 2.10.1813 k. 21.2.1883)	1863–30.3.1875 (ero omasta pyynnöstä)	26.12.1869 leski Maria Antintytär Sorsa (s. 5.8.1836)
Feodor Huurinainen (ortodoksi)	30.3.1875–3.8.1875 (ero omasta pyynnöstä)	
Pekka Kettunen (s. 7.9.1827 k. 4.10.1891).	5.8.1875–4.10.1891 (kuoli)	Maria Jaakontytär Kettunen (s. 22.5.1842)
Aatami Pekanpoika Kettunen (s. 10.8.1870 k. 13.9.1918). Kirjoitustaitoinen.	29.10.1891–13.9.1918 (kuoli). Virkavala 15.9.1898.	6.9.1896 Rosa lisakintytär Jormanainen (s. 29.9.1874 k. 25.10.1947)
Michail/Mikko Savinainen (s. 18.6.1890 k. 16.3.1950, ortodoksi). Kirjoitustaitoinen.	17.11.1918–31.10.1949 (sai eron sairauden vuoksi).	15.2.1914 Anna Maria Juhontytär Kettunen (s. 4.7.1893)

Lähteet: Pohjois-Ilomantsin Hoitoalueen Metsänvartijatorppain luettelo ja Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen Metsänvartija-luettelo, B1, MH, Koitereen hoitoalue, JoMA; Rk. 1856–1960, Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.

korvattava kaatamansa viisi puuta kruunulle viidellä markalla (n. 18 €).¹⁹²

Erottuaan metsänvartijan tehtävästä Lucenius siirtyi perheineen takaisin Hattuvaaran kylään, jossa hän eli tilattoman väestön joukossa. Clas Adolf Lucenius kuoli loisena Mekrijärvellä 70-vuotiaana 21.2.1883.¹⁹³ Loinen tarkoitti henkilöä, jolla ei ollut omaa asuntoa, vaan hänelle oli työtä vastaan annettu asuinsija.

Luceniusta seurannut Feodor Huurinainen luovutti metsänvartijatorpan Pekka Kettuselle kauppakirjalla 26.6.1875. Hinta oli 300 markkaa (n. 989 €).¹⁹⁴ Kettunen kuoli keuhkokuumeeseen lokakuussa 1891.¹⁹⁵ Hänen seuraajansa Aatami Pekanpoika Kettunen menehtyi Kotavaaran metsänvartijan tuvassa 13.9.1918 halvaukseen ollessaan puunleimausreissulla. Hänen viimeiset sanansa olivat: ”Nythän sitä ruuan puolesta jaksas.” Kettunen oli 48-vuotias noutajan tullessa.¹⁹⁶ Hänen seuraajansa, Michail tai Mikko Savinainen, joka oli uskoltaan ortodoksi, ei asunut Kiukoisessa, vaan hänellä oli asunto läheisessä Pitkässähuhdassa vuodesta 1919 lähtien. Sieltä käsin hän hoiti vartiopiirinsä tehtäviä.¹⁹⁷

Kun Feodor Huurinainen muutti pois Kiukoisesta, ylimetsänhoitaja ja paikallinen metsänhoitaja tarkastivat paikan elokuussa 1875. Rakennuksia lueteltiin silloin neljä: asuinrakennus (n. 15 x 5 x 3 m), jossa oli kamari, tupa ja eteinen; talli ja navetta karjakatoksella (n. 15 x 6 x 2 m); aitta (n. 3 x 3 x 3 m) ja sauna (n. 5 x 5 x 2 m). Aitasta toimitusmiehillä ei ollut mitään poikki-puolista sanottavaa; kaikissa muissa oli jotakin korjattavaa. Asuinrakennus oli ”äärimmäisen

huonosti rakennettu ja pidetty”, ja tulisijat olivat kehoja, eritoten kamarissa, jonka uunissa ei enää voinut pitää tulta. Navetta- ja tallirakennus oli uusi, mutta huonosti pidetty. Sen kattokin oli ”äärimmäisen huono”. Myös saunassa oli huono katto, mutta muuten se oli välttävissä kunnossa. Perustamisensa aikoihin marraskuussa 1861 Kiukoisen metsänvartijatorpalle oli myönnetty 800 markan (n. 2 931 €) rakennusavustus.

Jos rakennuksissa ei ollut kehumista, ei ollut peltoviljelyssäkään. Aidat olivat ”melko hyvät”, mutta itse viljely oli huonoa. Peltoa oli vain puoli tynnyrinalaa (n. 0,25 ha) hiekkamaalla. Niityt tuottivat vuosittain keskimäärin 25 kuormaa tai 4 250 kg, kun kuorma veti 20 leiviskää eli 170 kg heiniä.¹⁹⁸

Kiukoisen metsänvartijatorppa syynättiin uudelleen lokakuussa 1919, vuosi metsänvartija Aatami Kettusen kuoleman jälkeen. Suomen kruununmetsien metsänvartijoille annetun johdosäännön (1909) mukaan hoitoalueen metsänhoitajan sekä ”kahden tämän kutsuman kihlakunnanlautamiehen tai kahden muun luotettavan miehen” olisi pitänyt toimittaa lähtö- ja tulokatselmus ”ensi sulan maan aikana vaihdon eli muuton jälkeen”.¹⁹⁹ Käytännössä toimitukset venyivät paljon pidemmälle kuin mitä laki edellytti. Katselmusmiehet määräsivät vuonna 1863 tehdyn asuinrakennuksen purettavaksi. Talo edusti vanhaa rakennustyyliä: se oli rakennettu suoraan multapenkille ja siinä oli lautakatto. Rakennukset olivat miltei poikkeuksetta lautakattoisia. Pare oli katemateriaalina vielä hyvin harvinainen.²⁰⁰ Uudempi tupa (n. 7 x 7 x 4 m) oli välttävissä kun-

nossa. Sen rakentamisvuodeksi ilmoitettiin 1880. Katto oli päreistä, mutta talo oli laadittu vanhaan rakennustapaan multapenkeille ilman nurkkakiviä tai kivijalkaa. Muista laitoksista navetta ja talli (n. 11 x 6 x 3 m), ”makki” (n. 3 x 3 x 3 m) ja kaivo (n. 2 m syvä) olivat ”kunnossa”. Riihi (n. 5 x 5 x 4 m) sekä sauna ja kota (n. 6 x 4 x 2 m) olivat ”välttävissä kunnossa”. Kuja ja sen ylisillä ollut heinäliiteri (n. 11 x 6 x 3 m) olivat sitä vastoin ”huononlaisessa kunnossa”. Peltopinta-ala oli kahdeksankertaistunut edellisestä syynistä noin kahteen hehtaariin. Pellot olivat neljässä lohossa. Piennar- ja nurminiittyjä oli tarkasti ottaen 0,20 ha. Peltojen ja hakamaan aitoja oli noin 1 400 m, josta pääosa oli pisteaitaa. Heinää saatiin 1 850 kg Pahanpuronniityltä ja Alajoelta, tosin mainitusta määrästä saatiin 1 100 kg vain joka toinen vuosi.²⁰¹ 1910-luvun alussa Kiukoisessa oli yksi hevonen ja viisi lehmää.²⁰²

Pian syynitoimituksen jälkeen aluemetsänhoitaja E. W. Holmström lähetti Metsähallituksen pääkonttoriin Helsinkiin kirjeen, jossa hän kuvasi niin Kiukoista kuin muitakin Pohjois-Ilomantsin hoitoalueella sijainneita metsänvartijatorppia sekä niiden huonoa kuntoa:

”Kun yleensä Pohjois-Ilomantsin hoito-alueella metsänvartija-tilat ovat niin rappiokunnossa, etteivät ne voi tarjota suojaa vakinaisille eikä tilapäisille asujaimille, ollen ne erittäinkin talvisin kylmät ja epäterveelliset, niin tällainen asiain tila vain herättää nurjamielisyyttä sekä edistää kumousoppien alkavaa leviämistä metsänvartija-kuntaan, mikä suinkaan ei ole valtiolle eikä yhteiskunnalle eduksi. Asiain tällä kannalla ollen ei kohtakaan voida pitää kelvollista vartijastoa eikä muutaakaan henkilökuntaa, jollei ratkaisevasti luovuta odottavasta kannasta sekä ryhdytä toimiin asuntokurjuuden poistamiseksi.”²⁰³

Holmströmin arvio on hyvin samankaltainen kuin Suomenmaa-teoksessa vuonna 1927 julkaistu ilomantsilaisen rakennuskulttuurin arvio, jossa myös moititaan seudun asukkaiden toimetomutta suoraan sanoen:

”Kirkonkylää lukuunottamatta ovat asuinrakennukset yleensä huonosti tehtyjä ja rappeutuneita, vaikka rakennuspuita on tarpeeksi aivan kotinurkissa. Ilomantsilainen ei näet luonteeltaan ole ahkera ja tarmokas. Ei ole harvinaista keskelä päivää tavata miehiä toimeettomina istumassa talojensa edustalla, keskustellen tulevasta tukinvedoista (”savotoista”). Säästäväisyys ei myöskään

kuulu ilomantsilaisen luonteeseen; hän elää pulskasti niin kauan kuin vilja-aitat ovat täynnä ja saa usein kevätpuolella nähdä nälkää. Kuten karjalaiset yleensä, on ilomantsilainen vilkas, liikkuvainen ja kaupustelua harrastava.”²⁰⁴

Aluemetsänhoitajan puheet ”kumousoppien alkavasta leviämisestä” eivät olleet vaille katetta. Metsänvartija Aatami Kettusen vanhin poika Otto (s. 12.2.1901) osallistui punakaartin toimintaan Ilomantsissa, mutta pakeni keväällä 1918 Venäjän puolelle lukuisten muiden tavoin. Heti sisällissodan alettua tammikuun lopulla 1918 Suomen punakaartien ja työväenyhdistysten johtomiehiä ja ”muita kiihkeimpiä punaisia”, jopa kokonaisia punakaarteja, pyrki pois senaatin valvomalta alueelta. Paon vaikuttimia oli lähinnä kaksi: joko halu päästä taistelemaan Venäjän vallankumouksellisten riveissä tai pelko tulla kotimaassa vainotuksi ja siitä kummunnut halu paeta. Pakolaisten määrä kasvoi entisestään, kun senaatti hyväksyi 18.2.1918 asevelvollisuusjulistuksen. Ilomantsista, jossa asevelvollisuuskutsunnat pantiin toimeen 7.–9.3.1918, pakeni 75–100 asevelvollista. Naarajärven ja Tokrajärven kylissä esiintyi jopa suoranaista kiihotusta kutsuntoja vastaan ja kolmisenkymmentä ”talonpoikaa ja työläistä” pakeni rajan yli.²⁰⁵ Siitä oli ehkä kyse myös Otto Kettusen kohdalla. Monien aateveljiensä tavoin hän ei halunnut lähteä taistelemaan tovereitaan vastaan, vaan mieluummin karkasi rajan taakse. Hänen kohtalonaan oli menehtyä traagisesti Asumajoen varrella keväällä 1918. Syynä oli todennäköisesti kylmä ja nälkä.

Oton Rosa-äiti kävi kahdesti Venäjän puolella etsimässä kadonnutta poikaansa. Hän kyseli tiukkaan sen puolen asukkailta, oliko Ottoa näkynyt ja oliko tämä tapettu. Rosa sai vastaukseksi: ”Kyllä se täällä oli. Ei mejän musikoista tiijä varmaksi, on suattanneet tappuakkin!” Ottoa ei vain löytynyt. Vasta kesällä 1918 asia alkoi selvitä. Heinäaikaan ihmiset panivat merkille, että korppiparvi ”ronkkui” Koitajoen varressa Asumajoen suun kohdalla monta päivää. Heinäväki arveli, että siellä täytyy olla raato, koska korpit pitivät semmoista ääntä. Joku sitten huomasi, että hongan juurella, joen ”äpräällä” istui kuollut poika takki päällä vedettynä. Otto oli löytynyt. Nuorukainen oli repinyt kontistaan tuohta sytyttääkseen nuotion, siinä kuitenkin onnistumatta. Tulitikut olivat ilmeisesti kastuneet. Otto tuotiin takaisin Kiukoisiin ja sitä tietä hautaan. Kuljetuksen ai-

kana arkku oli hajota useaan otteeseen. Kuolinpaikan petäjään veistettiin Oton nimikirjaimet ja löytymisaika. Myöhemmin 1940-luvulla petäjä kaadettiin vahingossa savotan aikana.²⁰⁶ Oton löytyminen kirjattiin myös seurakunnan rippikirjaan: ”Löydettiin ruumiin jätteet metsästä kesällä 1918”.²⁰⁷ Oton maalliset jäännökset haudattiin Ilomantsin kirkkomaahan 18.8.1918.²⁰⁸

Metsänvartijan leski Rosa Kettunen ja hänen kuusi elossa ollutta lastaan lunastivat Kiukoisen välirauhan aikana 4.9.1940. Maiden, rakennusten, 325 rakennuspuun ja 60 siemenpuun sekä sahatavaraksi kelpaamattomien 250 arvopuun hinnaksi Kuopion lääninhallitus määräsi 19 685 mk (n. 4 721 €) toimitusmiesten sanaa noudattaen. Lunastajat saivat käyttöoikeuden hallinnassaan olleisiin Pako-ojan ja Koivusuon niittyihin viiden vuoden ajaksi. Määräajan jälkeen ne jäivät valtiolle korvauksetta. Mitä tuli metsänvartijatorpan alueella olleisiin 952 arvopuuhun, Metsähallituksen piti korjata ne pois neljän vuoden kuluessa tilan maarekisteriin merkitsemisestä. Uusi tila merkittiin virallisiin rekistereihin Kiukoisen perintötalona RN:o 16 Ilomantsin Ilajan kylässä. Jakotoimitus päättyi huhtikuussa 1941. Kiukoisen tilusalaksi tuli 36 hehtaaria (viljeltyä maata n. 2, viljelyskelpoista maata 11, varsinaista metsämaata 23 ja joutomaata 0,25 ha).²⁰⁹

4.4.4 Lahnavaaran metsänvartijat vaihtuivat tiuhaan

Lahnavaaran metsänvartijatorppa sijaitsi aivan rajan kupeessa. Paikasta on vain noin kaksi kilometriä rajalle. Itäpuolella rajalla sijaitsee kaksi järveä, Kivijärvi ja Virmajärvi. Kaakossa on noin puolentoista kilometrin päässä Lahnajärvi. Lahnavaaraa ympäröivät kangasmaat: Liekkuaho, Pitkä-aho, Sortovaara, Valkealammin aho ja Ylävänlamminaho – kaikki vanhoja kaskimaita. Myös Lahnavaara, joka on noin 115 ha alaltaan, oli aiemmin kaskettu suurimmaksi osaksi. 1910-luvun alussa vaara kasvoi lähinnä mäntyä.²¹⁰ Lahnavaaran metsänvartijatilan kautta kulki reitti rajan yli Venäjän Karjalaan. Kulkutie meni Lahnavaaralta Lahnajärven, Virmajärven ja Telmajärvien eteläpuolitse kohti Lupasalmee Aunuksen Karjalassa. Virmajärvestä laskeva Virmajoki oli ylittävä ennen Venäjän puolelle siirtymistä.²¹¹ Polku näkyy edelleen vanhassa metsässä.²¹² Lahnavaaran metsänvartijatorppa perustettiin vuonna 1863.²¹³

Vartiopiiri oli suurin (n. 7 330 ha) Pohjois-Ilomantsin hoitoalueella.²¹⁴ Hattuvaaran kylästä on Virmajärvelle nykyistä tietä pitkin 16 km.

Vaihtuvuus Lahnavaaran metsänvartijoiden joukossa oli silmiinpistävän suurta (taulukko 5). Paikka sijaitsi kaukana ja sen vuoksi metsänvartijoilla oli aina halu siirtyä muualle ’ihmisten ilmoille’. Ensimmäinen metsänvartija Jaakko Kettunen lähti jo kahden vuoden kuluttua.²¹⁵ Järjestyksessä toinen, Lutikkavaaran kylästä tullut Paavo Tahvanainen, oli seitsemän vuotta ja siirtyi sitten Iljanvaaran metsänvartijaksi.²¹⁶ Häntä seurasi poika Heikki Tahvanainen, joka viihtyi vuoden ja meni sitten Iljanvaaraan.²¹⁷ Antti Sorjonen oli 12 vuotta ja jatkoi sitten Iljanvaaran metsänvartijana. Sorjonen oli muuttanut perheensä kanssa 15.2.1873 Pielisjärveltä Lutikkavaaran kylään, jossa hän oli lampuotina eli tilan vuokraajana.²¹⁸ Tahvo Sorjonen, joka oli edellisen veli, oli Lahnavaaran metsänvartijana lähes 21 vuotta, mutta vaihtoi tehtävän lopulta Naurisvaaran vartiopiiriin.²¹⁹ Viimeisen metsänvartijan, Juho Koljosen, 17-vuotinen työrupeama päättyi kuolemaan, ”sydäntautiin”. Hän menehtyi saunaan 54-vuotiaana 27.12.1924.²²⁰

Juho Koljosen jälkeen Lahnavaaraan ei enää nimitetty metsänvartijaa, vaan vartiopiirin tehtäviä hoiti Hullarin metsänvartija omien töidensä ohessa. Hullarin metsänvartijatorppa sijaitsi noin kuuden kilometrin päässä. Nykyisin se on Venäjän puolella. Koljoset eivät lunastaneet Lahnavaaraa itselleen, mutta asuivat siinä kuitenkin sotaan saakka. Syrjäisenä paikkana Lahnavaara ei ollut lunastettavien vuokratilojen listalla.²²¹ Talvisodan sytyttyä Kaino Koljonen (s. 9.7.1914), joka oli syntynyt Lahnavaarasta, sai ryhmänsä kanssa tehtäväksi polttaa rajaseudun talot. Lahnavaaran he jättivät polttamatta, mutta miinoittivat uunin. Kun venäläiset ryhtyivät lämmittämään sitä, miinoitus räjähti ja katto putosi alas. Sota-ajasta lähtien paikka on ollut autiona (kuva 8).²²² Välirauhan aikana annettiin määräys, ettei Ilomantsin Hattuvaaran–Naarvan–Piiloniemen itäpuolelta hävitettyjä taloja saanut enää rakentaa uudelleen.²²³

Tarkastuspiirin ylimetsänhoitaja Julius Relander ja hoitoalueen metsänhoitaja A. Roschier pitivät syyni- ja katselmustoimituksen Lahnavaarassa syyskuussa 1876. Silloin rakennuksia oli vain kaksi: asuinrakennus (n. 15 x 6 x 3 m), jossa oli kaksi tupaa ja eteinen, sekä talli-,

Taulukko 5. Lahnavaaaran metsänvartijat.

Metsänvartija	Toimiaika	Puoliso
Jaakko Kettunen	30.7.1863–1865 (ero omasta pyynnöstä)	(?)
Paavo Heikinpoika Tahvanainen (s. 17.1.1833 k. 27.4.1882)	5.6.1865–11.11.1872 (sai eron ja siirtyi Iljanvaaraan metsänvartijaksi)	1. Vappu Ollintytär Leinonen (s. 25.5.1834 k. 9.8.1868 Suojussa, Aunuk- sen Karjalassa) 2. 13.7.1870 Riitta Heikintytär Mujunen (s. 17.4.1845 k. 14.12.1895)
Heikki Paavonpoika Tahvanainen (s. 6.8.1853 k. 27.10.1882)	11.11.1872–31.12.1873 (sai pyynnöstä eron ja muutti Iljanvaaraan)	13.10.1878 Anna Heikintytär Tahvanainen (s. 17.1.1860)
Antti Juhonpoika Sorjonen (s. 22.3.1846 k. 2.6.1919)	23.3.1874–14.8.1886 (siirrettiin Iljanvaaran vartiopi- rin metsänvartijaksi)	Vappu Sormunen (s. 27.12.1841 k. 7.2.1923)
Tahvo Juhonpoika Sorjonen (s. 4.9.1861 k. 25.11.1922). Kirjoitustaitoinen.	27.12.1886–30.6.1907 (sai eron pyynnöstä ja meni Naurisvaaran metsänvartijaksi). Virkavala 5.3.1887.	14.7.1889 Susanna Heikintytär Tossavainen (s. 12.3.1870 k. 29.2.1944)
Juho Koljonen (s. 27.4.1870 k. 27.12.1924). Kirjoitustaitoinen.	1.7.1907–27.12.1924 (kuoli). Virkavala 26.10.1907.	4.10.1903 Anna Liisa Eronen (s. 10.10.1881 k. 7.6.1934)

Lähteet: Pohjois-Ilomantsin Hoitoalueen Metsänvartijatorppain luettelo ja Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen Metsänvartija-
luettelo, B1, MH, Koitereen hoitoalue, JoMA; Rk. 1856–1940, Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.

Kuva 8. Lahnavaaaran metsävarjatorpan jäännökset. Uunin rauniot näkyvät takana oikealla. Jukka Kokkonen 2003.

navetta- ja karjakatosrakennus yllisen kanssa (n. 9 x 5 x 3 m). Toisesta tuvasta puuttui tulisija ja toisessa uuni oli ”välttävä”. Uudispeltoa oli yhden tynnyrinalan (n. 0,5 ha) verran kiviperäisellä hiekkamaalla. Aidat ympärillä olivat ”auttavat”; viljely oli ”välttävää”. Paikan läheisyydessä ei ollut enää pelloksi sopivaa maata. Niittyä oli jo yllättävän paljon muihin lähistön metsänvartijatorppiin verrattuna: 30 kuormaa tai 6 375 kg (yksi kuorma = 25 leiviskää eli n. 213 kg).²²⁴

Seuraava lainmukainen lähtö- ja tulokatselmus oli syyskuussa 1926. Rakennusten lukumäärä oli noussut silloin seitsemään. Vanha, vuonna 1861 rakennettu asuinrakennus oli yhä käytössä. Siinä oli umpinainen, mukulakivistä tehty kivijalka ja tulisijat molemmissa tuvista. Navettarakennuksia oli kaksi, joista toinen (n. 15 x 6 x 3 m) oli rakennettu vuoden 1886 paikkeilla ja toinen (n. 7 x 7 x 3 m) noin kymmenen vuotta myöhemmin. Jälkimmäiseen oli pantava uusi pärekatto ja alimmat hirret oli kengitettävä eli vaihdettava uusiin. Lahnavaaraan oli saatu sauna (n. 7 x 5 x 3 m) vuonna 1883, sellaista ei mainittu edellisessä pöytäkirjassa. Riihi (n. 7 x 7 x 4 m) oli

noin vuodelta 1886. Se oli kunnossa, paitsi että lautakatto oli katettava uudelleen. Muita rakennuksia olivat aitta (n. 6 x 6 x 3 m) ja käymälä. Metsähallituksen tarkastajat määräisivät torpan asukkaat rakentamaan uuden asuinrakennuksen ja tallin. Niiden kustannusarvio katsottiin 31 200 markaksi (n. 8 228 €). Summa oli määrä saada valtion varoista.

Lahnavaarassa oli peltoa viidessä palstassa noin kahden hehtaarin verran vuonna 1926. Määrä oli nelinkertaistunut puolessa vuosisadassa. Heinämaata oli kahdeksassa palstassa noin 22 hehtaaria. Niityt tuottivat 15 800 kiloa heinää joka toinen vuosi. Niille oli tunnusomaista, että ne sijaitsivat kilometrien päässä metsänvartijatorpasta (taulukko 6).²²⁵

Lahnavaaran asukkailla oli vuonna 1926 alueen muihin metsänvartijatorppiin verrattuna suuri määrä kotieläimiä. Taloudessa oli hevonen, viisi lehmää, kaksi hiehoa, sonni, kaksi vasikkaa ja kahdeksan lammasta.²²⁶ Vielä 1910-luvun alussa määrä oli ollut huomattavasti pienempi: yksi hevonen ja kaksi lehmää.²²⁷ Laitumia kuvattiin huonoiksi.²²⁸

Taulukko 6. Lahnavaaran metsänvartijatorpan niityt. Luvut on pyöristetty lähimpään kokonaislukuun.

Niityn nimi	Etäisyys Lahnavaaralta (km)	Pinta-ala (ha)	Vuotuinen sato (kg)
Asumajoki	3	1	600
Pieni Asumasuo	3	1	800
Asumakoskensuo	7	8	1 200
Polvikoskensuo	6	3	1 000
Tavisuo	4	1	1 000
Heinäsuu	5	8	9 000
Rajasuo	5	1	1 200
Koitaajojen putaat Polvikosken alla	6	1	1 000

Lähde: Lähtö- ja tulokatselmus 25.9.1926 Lahnavaaran metsänvartijatilalla Ilomantsin hoitoalueella, Ep3, MH I, KA.

4.4.5 Tapionaho – autiotilasta presidentin ja lehtimiesten vierailukohteeksi

Nimi Tapionaho on luultavasti peräisin Hattuvaaran kylässä eläneestä Jaakko Tapiosta. On arveltu, että hänellä olisi ollut piilosauna Tapionahon paikalla suuren Pohjan sodan (1700–1721) aikana.²²⁹ Hän oli asettunut Hattuvaaraan asumaan tultuaan Kainuusta 1680-luvulla.²³⁰ Paikkana Tapionaho – tai lyhyesti *Tapio* – on tasaisen matalien ja pienialaisten soiden rikkomaa. Sitä lähellä ovat muun muassa Tapion suo ja Pekonpengersuo. Paikkaa ympäröivät myös hongikkokankaat, kuten Haapakangas, Hongikkokangas, Eljaksenkangas ja Eljaksenaho, joista kaksi viimeksi mainittua kertovat alueella harjoitetusta kaskiviljelyksestä. Koitajoki on pohjoisessa ja Niemijärvi etelässä. Kumpaankin on yhtäläinen matka, noin kaksi kilometriä. Tapionahon asukkaat harjoittivat kalastusta Niemijärvellä. Pohjoiskoillisissa sijaitsevat Hanhijoki ja suuri Hanhisuo. Lähimmät naapurit olivat Iljanvaaran, Koltekankaan, Niemijärven ja Hankavaaran metsänvartijatorpissa sekä Hökkivaaran ja Vellivaaran metsätorpissa.²³¹

Tapionahossa oli asutusta jo ennen kuin se määrettiin metsänvartijatorpaksi marraskuussa 1861. Paikan perustivat veljekset Pekka ja Heikki Sivonen noin vuonna 1836.²³² Ensimmäisinä metsänvartijoina toimivat ortodoksista uskontoa tunnustaneet Riissaset vuosina 1863–1881 (taulukko 7). Heitä mainitaan tehtävässä neljä peräkkäin, Vasili, Stefan, Oleksi ja Nikolai.²³³

Riissasten 18 vuotta kestäneen toimikauden jälkeen metsänvartijana toimi Olli Tikka, mutta vain vuoden ajan. Hän sai tehtävästä eron omasta pyynnöstään. Hänen jälkeensä Henrik Hjerppe esitti vartiopiirin lakkauttamista.²³⁴ Todennäköisesti niin kävikin, koska seuraava valantehnyt metsänvartija aloitti Tapionahossa vasta vuonna 1905. Vuonna 1883 asukkaiksi tulivat Riitta Mujunen (s. 17.4.1845 k. 14.12.1895) ja hänen puolisonsa Lauri Pussinen (s. 14.11.1850 k. 30.5.1896). Riitta Mujunen oli Paavo Heikinpoika Tahvanaisen leski Iljanvaaran metsänvartijatorpasta.²³⁵ Pussinen ei luultavasti toiminut metsänvartijana; ainakaan siitä ei ole mitään mainintaa. Pussisen jälkeen paikka jäi autioksi.²³⁶

Seuraavat asukkaat tulivat vuonna 1897, kun Olli Kurvinen perheineen otti Tapionahon koti-

Taulukko 7. Tapionahon metsänvartijat.

Metsänvartija	Toimiaika	Puoliso
Vasili Riissanen (ortodoksi)	28.3.1863–19.6.1868 (kuoli)	(?)
Stefan Riissanen (ortodoksi)	12.10.1868–1870 (sai eron omasta pyynnöstään)	(?)
Oleksi Riissanen (ortodoksi)	2.9.1870–23.12.1877 (siirtyi toiseen vartiopiiriin)	15.7.1866 Riitta Ollintytär Kuokkanen (s. 15.8.1843)
Nikolai Riissanen (ortodoksi)	23.12.1877–18.5.1881 (sai eron omasta pyynnöstään)	(?)
Olli Tikka	22.6.1881–16.10.1882 (sai eron)	(?)
Olli Antinpoika Kurvinen (s. 21.4.1855 k. 2.9.1925)	20.7.1905–2.9.1925 (kuoli)	Kaisa Eerikintytär Tossavainen (s. 7.11.1862 k. 17.7.1935)
Matti Petter Kokkonen (s. Kiuruvesi 4.2.1870 k. 11.11.1929). Hoiti tointa Niemijärven metsänvartijatorpasta käsin.	12.9.1926–11.11.1929 (kuoli)	11.2.1906 Anna Maria Konttinen (s. Saarijärvi 13.3.1886)
Antti Juho Aapraminpoika Auvinen (s. 4.5.1874 k. 14.11.1938). Tuli Iljanvaaran metsänvartijan paikalta.	1929–31.7.1935 (erosi)	18.2.1906 Johanna Maria Ollintytär Kurvinen (s. 3.4.1886)

Lähteet: Katselmus 29.–30.9.1911 Tapionahon metsänvartijantorpassa Etelä-Ilomantsin hoitoalueella, Ep3, MH I, KA; Rk. 1856–1950, Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Kainulainen, 41.

paikakseen. Aiemmin perhe mainitaan tilattoman väestön joukossa loisena.²³⁷ Heinäkuussa 1905 Kurvinen otettiin vartiopiiriin viralliseksi metsänvartijaksi; hän vannoi virkavalansa 6.3.1906. Hän toimi tehtävässä 20 vuoden ajan. Kurvinen kuoli halvaukseen syyskuussa 1925, jolloin hän oli 70-vuotias.²³⁸ Etelä-Ilomantsin hoitoalueen metsänhoitaja oli esittänyt jo heinäkuussa 1915 Olli Kurvisen erottamista vanhuuden vuoksi sanoen, että tämä oli vartiopiirinsä metsänvartija-tehtävistä ”ymmärtämätön ja niistä huolehtimaton”.²³⁹ Kurvista ei kuitenkaan erotettu. Hänen jälkeensä Tapionahon vartiopiiriä valvoi Matti Kokkonen läheisestä Niemijärven metsänvartijatorpasta käsin.²⁴⁰ Olli Kurvinen muistetaan pienikokoisena ja äksynpuoleisena miehenä. Vaimo Kaisa oli puolestaan topakka ihminen, joka piti taloutensa hyvin pystyssä.²⁴¹

Olli Kurvisen ja hänen Kaisa-vaimonsa lapsista neljä varttui aikuisikään: Johanna Maria (s. 3.4.1886, myöhemmin Auvinen naimisiin men-

tyään), Iida Kaisa (s. 3.5.1895, sittemmin Kähkönen), Matti (s. 30.10.1899, muutti Suojärvelle toukokuussa 1929) ja Anna Liisa (s. 8.8.1902, sittemmin Holopainen).²⁴²

Olli Kurvisen kuoleman johdosta Tapionahossa pidettiin katselmus syyskuussa 1926. Metsänvartijatorpan asukkaista oli läsnä leski Kaisa. Syynimiehinä oli Ilomantsin hoitoalueen alue-metsänhoitaja ja kaksi avustanutta metsänvartijaa. Miehet panivat merkille rakennuskannan, joka on esitetty taulukossa 8.

Peltoa oli kolmessa palstassa ruskomultamaalla viisi hehtaaria. Ala oli suurin kuudesta tarkastellusta metsänvartijatorpasta. Peltoviljelys ei kylläkään saanut katselmusmiesten kiitosta osakseen, kuten taulukosta 9 käy ilmi. Kaikki peltolohkot sijaitsivat aivan kotitontin luona. Tapionaho oli saanut valtion varoista 400 markkaa (n. 1 465 €) rakennusavustusta marraskuussa 1861, kun paikasta tuli metsänvartijatala.

Taulukko 8. Tapionahon metsänvartijatorpan rakennukset vuonna 1926. Mitat on pyöristetty lähimpään kokonaislukuun.

Rakennukset ja ”rakennukselliset laitokset”	Valmistumisvuosi	Pituus x leveys x korkeus (m)
1) Mukulakivijalalla oleva asuinrakennus, jossa		
a) vanha tupa	1861	7 x 7 x 3
b) tupa (katto laudoista)	1902	7 x 7 x 3
c) porstua (pärekatto)	1861	3 x 7 x 3
2) Mukulakivijalalla oleva navettarakennus, jossa navetta, tanhua, talli ja ylinen (lautakatto)	1881	22 x 8 x 4
3) Nurkkakivillä oleva sauna (lautakatto)	1901	6 x 4 x 3
4) Mukulakivijalalla oleva riihi (pärekatto)	1906	7 x 7 x 4
5) Nurkkakivien varassa oleva aittarakennus, jossa oli kolme aittaa (pärekatto)	–	10 x 4 x 2
6) Kaivo kivistä ladotuilla seinillä	1870	–
7) Aitaa ”karhakka vitsoilla, aidaksista tehty”	1900 ja 1910	1 200 m

Lähde: Lähtö- ja tulokatselmus 27.9.1926 Tapionahon metsänvartijatilalla Ilomantsin hoitoalueella, Ep3, MH I, KA.

Taulukko 9. Tapionahon metsänvartijatorpan pellot vuonna 1926. Pinta-alaa ilmaisevat luvut on pyöristetty lähimpään kokonaislukuun.

Pellon nimi	Pellon tila	Pinta-ala (ha)	Raivausvuosi
Riihipelto	”Nurmena, pellonpohjaa”	3	1900
Tallintauspelto	”Sulana kynnöksellä, mutta voimatonta rappiolla”	1	1880
Aittapelto	”Sulana kynnöksellä, metsänvartijatilan parhainta, huonon puoleisessa kunnossa”	1	1867

Lähde: Lähtö- ja tulokatselmus 27.9.1926 Tapionahon metsänvartijatilalla Ilomantsin hoitoalueella, Ep3, MH I, KA.

Metsänvartijatorpan heinämaat olivat kilometrien päässä olevia luonnonniittyjä (taulukko 10). Heinäsadon yhteenlaskettu määrä oli 15 800 kg. Heinää korjattiin niityiltä vain vuorovuosin. Vuonna 1882 Tapionahon silloiselle asukkaalle oli myönnetty 45 markan (n. 167 e) määräraha niitynraivaukseen, mutta se oli jäänyt käyttämättä jostakin syystä. Kesäisin eläimet käyskentelivät laitumilla, joita luonnehdittiin tosin ”keskin-kertaisiksi”. Tapionahossa oli vain pieni määrä kotieläimiä: hevonen, kaksi lehmää, yhtä monta hiehoa ja viisi lammasta.

Katselmuslautakunta velvoitti Olli Kurvisen perilliset korvaamaan valtiolle 1 309 mk (n. 45 €) kaikista niistä puutteista ja korjauksista, jotka katsottiin aiheelliseksi metsänvartijatorpan rakennusten ja tilusten kuntoon laittamiseksi. Suurin osa, 1 209 mk (n. 319 €), meni aitojen uudistamiseen ”vanhoista tarpeista”. Valtion osuus korjaustöistä katsottiin 16 250 markaksi (n. 4 285 €). Ehdotus lähetettiin kuitenkin Metsähallituksen tutkittavaksi. Asuinrakennuksista esitettiin muun muassa vesikaton, multaisen eli maaperustuksen sekä lattian ja ikkunoiden uusimista. Viimeksi mainitut oli myös varustettava sisäikkunoilla. Pääosan valtion varoilla ehdotetuista saneerauksista lohkaisi 12 000 markan (n. 3 165 €) suuruisiksi kaavailtu navetta- ja tallirakennuksen laittaminen ylisineen.²⁴³ Rakennukset säästyivät talvisodan puhjettua. Koska ne sijaitsivat kaukana Niemijärven tiestä, suomalaiset eivät polttaneet niitä, toisin kuin monia muita rakennuksia, joiden ei haluttu jäävän vihollisen käyttöön.²⁴⁴

Olli Kurvisen neljä lasta lunastivat metsänvartijatorpan omakseen jatkosodan aikana 12.10.1942. Kuopion lääninhallitus määräsi hinnaksi 16 842 mk (n. 2 878 €), joka koostui maiden, rakennusten ja alueella olleiden puiden arvosta. Uusi tila merkittiin maarekisteriin Ta-

pionahon verotilana n:o 19 Ilomantsin Ilajan kylässä. Se sai maata noin 39 hehtaaria (viljeltyä maata 11, viljelyskelpoista 8, varsinaista metsämaata 20 ja joutomaata 0,20 ha) marraskuussa 1943 päättyneessä jakotoimituksessa.²⁴⁵

Tilalla asui viimeksi Olli Kurvisen tytär Anna Liisa eli ”Tapion Anna-Liisa” miehensä Kalle Holopaisen (s. Liperi 20.8.1895 k. 20.4.1971) ja tyttärensä Hilkan (s. 16.5.1924) kanssa (kuva 9). Anna-Liisa ja Kalle menivät naimisiin syyskuussa 1935. Jo sitä ennen Kalle, rauhallinen ja hiljainen mies, oli asunut Tapiossa Anna-Liisan kanssa monen vuoden ajan. Epävirallista asukasta yritettiin hätistellä pois, mutta ei onnistuttu, vaikka metsänhoitajakin pyydettiin avuksi.²⁴⁶

Anna-Liisa oli tunnettu persoona paikkakunnalla. Hän kierteli ympäri Ilomantsia hierojana. Taidot olivat peräisin äidiltä Kaisa Kurviselta, joka tunsikin myös taikakeinojen käytön parannustöissään. Hierojana toimiminen toi mukanaan välittömän ja luontevan suhtautumisen kaikkiin ihmisiin, niin alhaisiin kuin ylhäisiinkin. Anna-Liisa ei kavahtanut ketään, vaan piti kaikkia samanlaisina. Häneen on liitetty tänäkin päivänä elävä tarina presidentti Urho Kekkosen kahvinjuonnista.²⁴⁷

Presidentti Kekkonen ja apteekkari Hannes Lackström poikkesivat Tapionahoon keväällä 1955. Kahvia juodessaan Kekkonen läikytti Anna-Liisan silittämälle puhtaalle pellavaliinalle. Anna-Liisa mulkasi pahasti, mutta puri hammasta ja jätti korkean vieraan torumatta. Kohta Anna-Liisan aviomiehelle Kallelle kävi samalla tavalla. Tällä kertaa Anna-Liisa ei malttanut olla vaiti vaan ärähti: ”Siinä se kanssa on toinen tohe- lo!” Tarina tunnetaan myös muualta Suomesta, mutta ilomantsilaiset liittävät jutun Anna-Liisaan ja Kalleen hyvin sopivana.

Taulukko 10. Tapionahon metsänvartijatorpan niityt vuonna 1926. Etäisyyttä ja niittoalaa ilmaisevat luvut on pyöristetty lähimpään kokonaislukuun.

Niityn nimi	Etäisyys Tapionahosta (km)	Niittoala (ha)	Sadon määrä (kg)
Niemijoki ja Teppananaho	4	25	8 000
Niemijoensuu	5	2	1 200
Ruostelampi	6	1	600
Hanhikoski	3	20	4 000
Pekonpenger	3	4	2 000

Lähde: Lähtö- ja tulokatselmus 27.9.1926 Tapionahon metsänvartijatilalla Ilomantsin hoitoalueella, Ep3, MH I, KA.

Kuva 9. Tapion Anna-Liisa ja Kalle kotinsa rappusilla 1960-luvulla. Kalevi Kainulaisen kokoelma.

Myös Kallesta on olemassa muistitietoa. Kun Tapionaho lunastettiin itsenäiseksi, sovittiin, että valtion oli korjattava pois itsellään pitämänsä arvopuut (3 530 mäntyä, 129 kuusta ja 395 koivua) neljän vuoden sisällä tilan maarekisteriin merkitsemisestä. Kävi kuitenkin niin, että savotta jäi pitämättä. Kalle teki kaupat pystyyn jääneistä arvopuista, mutta Metsähallitus koetti mennä väliin hakkauttaakseen puunsa. Kalle ei antanut, tuumaten: ”Mitä sitä joka päivä sopimuksia muuttelemaan!”²⁴⁸

Tapionaho oli Suomen itäisin asuinpaikka sen jälkeen, kun Ilomantsi menetti viime sotien aikana osan alueestaan. Rauhan tultua lehtimiehiä alkoi kiinnostaa Tapionahosta kahden kilometrin päässä ollut itäraja ja sen takana avautunut suuri ja salaperäinen Neuvostoliitto. Reporttereita pyöri yhtenään Anna-Liisan ja Kallen luona, jopa kiusaksi asti. Eivätpä jututkaan aina miellyttäneet Tapionahon asukkaita. Anna-Liisa tuli niin varovaiseksi, että tiedusteli ennakoon, missä sävyssä juttu oli tarkoitus kirjoittaa. Anna-Liisa oli siinä määrin tunnettu rajaseudun asukas, että hän jopa esiintyi televisiossa 1960-luvulla.²⁴⁹ Kalle Holopainen kuoli äkillisesti lääkärin vastaanottohuoneeseen huhtikuussa 1971. Anna-Liisa jät-

ti syntymä- ja kotipaikkansa Tapionahon kahta vuotta myöhemmin ja muutti Pyhäjärvelle, jossa hänen tyttärensä asui. Hän kuoli siellä vuonna 1989.²⁵⁰

4.4.6 Kolmekymmentä vuotta metsänvartijana Niemijärvellä

Niemijärven metsänvartijatorppa sijaitsi samanimisen järven eteläpäässä. Torpasta oli Ilanjärvelle noin viisi kilometriä. Rajalle päin mentäessä oli suuria rämeitä ja nevoja. Niemijärven asukkaiden lähimmät naapurit olivat noin kolmen kilometrin päässä Vellivaara I:ssä (Pussila) ja Vellivaara II:ssä (Kiiskilä), jotka olivat kruununmetsätorppia. Moskovan rauhassa 1940 ne jäivät Neuvostoliiton puolelle. Pohjoisempana, vähän yli kahden kilometrin päässä, oli Tapionahon metsänvartijatorppa. Ilanjärven pohjoispään ja Niemijärven kautta kulki tie Hullarin metsänvartijatorppaan.²⁵¹

Niemijärven torppa perustettiin jo ennen kuin paikka määrättiin metsänvartijatorpaksi marraskuussa 1861.²⁵² Tarkka ajankohta ei kuitenkaan käy ilmi lähteistä. Ensimmäinen metsänvartija, Antti Kortelainen, tuli Lutikkavaarasta, jossa hän

oli toiminut jahtivoutina (taulukko 11).²⁵³ Kortelainen kuoli maaliskuussa 1880.²⁵⁴ Seuraajaksi tuli hänen 30-vuotias vävyensä Jaakko Eronen, joka oli lampuodin poika läheisestä Lutikkavaaran Pesolasta (n:o 2). Kortelaisella ei ollut yhtään poikaa, joka olisi voinut seurata isäänsä virassa. Eronen suoritti asianmukaisen metsänvartijan virkavalan Ilomantsin käräjillä 16.10.1880. Hän vannoi ja vakuutti, että ”tulisi huolella ja omantuntonsa mukaan toimittamaan metsänvahti ammattiansa eikä metsänhaaskajata salaisi tahi syytöntä metsän haaskuusta ilmiantaisi.”²⁵⁵ Erosta näpäytettiin silti 26.7.1884 huolimattomuudesta.²⁵⁶ Hän vastasi muutamaa kuukautta vaille 30 vuoden ajan Niemijärven vartiopiiristä. Hänen jälkeensä virkaa toimittavana metsänvartijana oli Antti Eronen,

Kuva 10. Niemijärven Matti Kokkonen Venäjän armeijassa. Kalevi Kainulaisen kokoelma.

joka oli kastettu ukkinsa kaimaksi.²⁵⁷ Hän muutti vaimonsa kanssa pois vuonna 1919.

Seuraavaksi vakinaiseksi viranhaltijaksi tuli Hullarin metsänvartija Matti Petter Kokkonen perheineen (kuva 10). Kiuruvedellä syntynyt Kokkonen oli muuttanut Hullariin Kontiolahdelta vuonna 1910.²⁵⁸ Aiemmin hän oli toiminut mm. pehtorina Noljakassa, Joensuun kupeessa. Kokkonen oli yleissivistynyt mies, jolta onnistuivat hyvin kynähommat. Hänessä oli kuitenkin aimo annos omapäisyyttä, jopa herravihaakin. Kun hoitoalueen metsänhoitaja halusi Kokkonen liittyvän paikalliseen suojeluskuntaan, tämä ei liittynyt. Kun Kokkoselle tarjottiin suojeluskuntapukua, hän vain totesi: ”Viekeete pois!”. Hän oli toimissaan kuitenkin sen verran ovela mies, ettei häntä saatu pois metsänvartijan toimesta.²⁵⁹ Matti Kokkonen menehtyi vatsakatarriin marraskuussa 1929, jolloin hän oli 59 vuotta vanha.²⁶⁰

Talvisodan sytyttyä suomalaiset rajamiehet polttivat Niemijärven metsänvartijatilán rakennukset, ettei niistä olisi mitään hyötyä hyökkäävälle viholliselle.²⁶¹ Paikka jäi sen jälkeen autioksi, eivätkä Matti Kokkonen perilliset lunastaneet sitä omakseen. Moskovan rauhassa 13.3.1940 raja siirtyi noin kilometrin päähän Niemijärvestä.

Niemijärven metsänvartijatorpasta on säilynyt viisi katselmuspöytäkirjaa (1875, 1910, 1914, 1918 ja 1921).²⁶² Viimeinen katselmuspöytäkirja on siinä mielessä harvinainen, että siinä luettelaa myös metsänvartijan virkakalusto (taulukko 12).

Rakennuksia oli vuonna 1921 yhteensä viisi: asuinrakennus, karjakartano, sauna, aitta ja riihi. Peltoa oli vain noin hehtaarin verran, ja siitäkin osa oli nurmena. Niityt tuottivat 14 700 kg heinää. Heinämaiksi lueteltiin Raivioniitty Niemijärven varrella, Niemijoen varsiniitty Niemijärven ja -lammin välillä, Koitajoen varsiniitty eli Laapottisuon niitty ja Murhinsuonniitty.²⁶³ 1910-luvun alussa Niemijärven metsänvartijatilalla oli kolme lehmää, mutta ei yhtään hevosta.²⁶⁴

Taulukko 11. Niemijärven metsänvartijat.

Metsänvartija	Toimiaika	Puoliso
Antti Antinpoika Kortelainen (s. 1.9.1823 k. 1.3.1880)	28.4.1863–1.3.1880 (kuoli)	Liisa Laurintytär Piipponen (s. 23.5.1828 k. 30.4.1874)
Jaakko Eronen (s. 30.1.1850 k. 5.2.1910). Kirjoitustaitoinen.	8.5.1880–5.2.1910 (kuoli) Virkavala 4.10.1880.	27.7.1879 Riikka (Fredrika) Antintytär Kortelainen (s. 19.9.1854 k. 20.6.1899)
Antti Jaakonpoika Eronen (s. 24.12.1879)	noin 1910–1918/1919	3.1.1904 Anna Maria Kontio (s. 1883)
Matti Petter Kokkonen (s. Kiuruvesi 4.2.1870 k. 11.11.1929)	noin 1918/1919–11.11.1929 (kuoli)	11.2.1906 Anna Maria Konttinen (s. Saarijärvi 13.3.1886)

Lähteet: Lähtö- ja tulokatselmus 4.6.1918 Niemijärven metsänvartijatilalla Etelä-Ilomantsin hoitoalueella, Ej2, MH I, KA; Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen Metsänvartija-luettelo, B1, MH, Koitereen hoitoalue, JoMA; Rk. 1856–1940, Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.

Taulukko 12. Niemijärven metsänvartijan virkakalusto vuonna 1921.

Esine	Kappalemäärä	Huomautuksia
Vartiopiirin kirves N:o 5	1	”Kunnossa”
Virkamerkki	1	Samoin
Pönttöruisku	1	”Voideltava”
Purjekangassankko	4	”Kunnossa”
Palohaka	2	”Pantava varteen”
Muistiinpanokirja hoitoalueita varten varten	1	”Käytettäväksi”
Vesioikeuslaki	1	–
Johtosääntö metsänvartijoille 20/4 1909	1	–
T. A. Heikelin käsikirja	1	”Tuotava hoitoalueen arkistoon”
Sinkkiämpäri (maaliastia)	1	”Siemenpuiden merkitsemistä varten”
Läkkipeerari (maaliastia)	2	Samoin
Karamellipurkki (maaliastia)	1	Samoin
Pensseli	4	Samoin

Lähde: Taloudellinen katselmus 14.9.1921 Niemijärven metsänvartijatilalla Etelä-Ilomantsin hoitoalueella, Ej2, MH I, KA.

5 Luonnonvaroista nauttimassa

5.1 Leipävilja metsästä

”Ilomantsi on nykyisin maanviljelyksessä ja viljantuotannossa kovasti takapajulla.” Näin kirjoitti Ilmari Manninen vuonna 1922 tutkimuksessaan ”Pohjoisen Karjalan vanhanaikainen talous historiallisten lähteiden mukaan”. Aiemmin oli ollut toisin. Ilomantsin rovasti C. J. Molander vakuutti vuonna 1793, että pitäjä ”on itsessään viljarikas ja voi vuosittain myydä melkoisen määrän”.²⁶⁵ Tosin agraarihistorioitsija Arvo M. Soininen on arvellut, että ylijäämävilja, siis se, mikä ei mennyt omaan kulutustarpeeseen, oli mainittuna aikana Itä-Suomessa vain ajoittaista ja paikallista.²⁶⁶

Entisten aikojen viljanrunsas Ilomantsissa oli peräisin kaskista. Vielä vuonna 1843 nimismies Gustaf Serlachius kirjoitti, että suurin osa pitäjän rukiista kasvatettiin kaskessa. Vuosina 1807 ja 1808 Ilomantsi oli rukiinviljelyksessä selvästi muita Pohjois-Karjalan pitäjiä edellä, kun katsotaan tynnyreittäin suoritettua kylvömäärää.²⁶⁷ 1800-luvun kuluessa kunnolliset kaskeamiskelpoiset metsät alkoivat kuitenkin käydä vähiin Ilomantsissakin. Vuosisadan puolivälissä suurten ja keskeisten kylien lähimetsät olivat jo lopussa. Jopa rakennuspuista oli huutava pula. Syy puupulaan tiedettiin – kaskihakkuiden turmele-va vaikutus metsiin aiemmin.²⁶⁸ Myös lukuisat käräjäjutut kertovat viljelytapaa kohdanneesta kriisistä. Kaskenpolttoon soveltuneet metsät kävivät vähiin väestön kasvaessa luonnon tarjoamia resursseja nopeammin. Silti vielä vuonna 1880 kerrottiin koko viljasadosta saadun 65 % kaskista. Vuonna 1898 määrä oli noin puolet.²⁶⁹ Vielä vuoden 1910 paikkeilla kaskiviljely oli yleistä peltoviljelyn ohella (kuva 11).²⁷⁰ Kaskikierto, siis aika, joka kului edellisestä kaskeamisesta seuraavaan, kuitenkin lyheni. Samalla viljely siirtyi yhä kaukaisempiin ja hallan vuoksi riskialttiimpiin metsiin. Ismo Björnin mielestä kriisi näkyi tässä vaiheessa kaikkien vähänkin sopivien kankaiden ottamisena kaskeamiseen.²⁷¹

Puihin sitoutuneet ravinteet vapautettiin polttamalla metsä. Samalla osa maaperän ravinteista tuli viljelykasveille käyttökelpoiseen muotoon. Tulen avulla metsä saatiin kasvamaan viljaa, lähinnä ruista, harvemmin ohraa. Muita viljelykasveja kaskessa olivat nauris, pellava ja tattari. Viljelytavalla oli kuitenkin heikkoutensa: kasvit käyttivät

polttamalla vapautetut ravinteet nopeasti, niin ettei alue soveltunut enää viljanviljelyyn yhden tai kahden sadon jälkeen. Sen vuoksi kaskiviljelys vaati koko ajan käyttöönsä suuria ja hyvälaatuisia metsiä.²⁷² Kaskeaminen oli kiertoviljelyä, jossa maa-alue oli käytettävissä uudelleen vasta, kun uusi metsä oli kasvanut tilalle. Kun kaskisato oli saatu, alue hylättiin ja sen käyttöoikeus lakkasi.

Ilomantsin männikkökankailla ja vaaroilla käytettiin *huuhtamenetelmää*, jossa oli kolme päätyyppiä: 1) yhden polton ja yhden sadon *huuhta*, joka oli vallitsevana muotona tutkittavalla alueella, 2) kahden polton ja yhden sadon huuhta sekä 3) kahden polton ja kahden sadon huuhta. Kaikille näille menetelmille oli yhteistä suurten puiden *pyältäminen* tai *koloaminen* ennen varsinaiseen kaskenkaatoon ryhtymistä. Siinä suuret männyt kuivatettiin pystyyn kuorimalla kuori rengasmaisesti ja hakkaamalla jälsikerros poikki noin 30 senttimetrin matkalta. Näin säästettiin suurten puiden aikaa vievältä kaatamiselta. Pyältäminen merkitsi myös maa-alueen tilapäistä valtausta kaskiviljelyn ajaksi. Pyälletty metsä sai seistä 20 vuotta tai kauemminkin kuivumassa ja kuolemassa ennen kuin se kaadettiin. Samalla paikalle siementyi lehtimetsää lihavoittamaan maaperää entisestään.²⁷³ Vanhimmassa tavassa, yhden polton ja yhden sadon huuhdassa, metsä kaadettiin kevättalvella, tavallisesti huhtikuussa. Sen jälkeen metsä jäi *rasiin* seuraavaan vuoteen saakka, jolloin kaski poltettiin kesällä kuivana aikana, tavallisesti heinäkuussa. Siemenet kylvettiin maahan heti polton jälkeen ja viimeiseksi peiteltiin maahan oksaisista rungoista valmistetulla risukarhilla. Sato oli leikattavissa siitä vasta vuoden kuluttua syksyllä – toisin sanoen kolmantena vuonna. Kahden polton kaskessa palamattomat rungot karsittiin vuoden kuluttua ensimmäisestä polttokerrasta ja pantiin kasoihin, minkä jälkeen ne poltettiin tuhkan lisäämiseksi. Vilja oli siten korjattavissa neljännen vuoden syksyllä.²⁷⁴

Huhtakaskessa käytettiin *korpiruista*, joka oli satoisa ja happamaan maahan hyvin soveltuva. Se otettiin käyttöön tuhatluvun ensimmäisinä vuosisatoina. Korpiruis oli hyvien kasvuolosuhteiden vallitessa erittäin satoisa. Tavallisia olivat 30–40 jyvän sadot tähkässään, mutta suotuisissa olosuhteissa voitiin päästä peräti 50-kertaiseen

Kuva 11. Kaskettuja vaaranrinteitä Koverossa 1900-luvun alkupuolella. Pohjois-Karjalan Museo.

tuottoon kylvöön nähden.²⁷⁵ Niin kauan kuin tarkoitukseen sopivia metsiä riitti, kaskeaminen oli tuottoisa viljelytapa.

Onnistuessaan kaskiruis oli erittäin satoisa, mutta epäonnistumisen riski oli myös alati olemassa – varsinkin sateisina kesinä: kaskia ei saatu silloin poltettua lainkaan. Uhkana oli lisäksi pohjoinen hallariskiraja, jonka takana epäonnistumisen riski nousi 20–25 %:iin. Huuhtatekniikalla varustetut savolaiset pysähtyivät juuri tälle rajalle. Ismo Björn näkee, että Ilomantsin Hattuvaaran kohdalla riski otettiin – huonoin seurauksin. Kylä autioitui 1700-luvun alussa. Venäjän puolelta tulleiden karjalaisten, joiden toimeentulo oli laajemman luonnonvaravalikoiman varassa kuin pelkän kaskeamisen, onnistui myöhemmin asuttaa kylä pysyvästi.²⁷⁶

Karuihin, happamiin havumetsiin erinomaisesti soveltunut huuhtatekniikka kulki käsi kädessä nk. *savolaisekspansion* kanssa. Kun nykyisen Mikkelin alueen havumetsät oli hyödynnetty, savolaiset ylittivät ensin Pähkinäsaaren rauhan (1323) ja sitten Täyssinän rauhan (1595) rajan. Savolaisia oli tullut myös Ilomantsiin jo 1500-luvun aikana. Kun Stolbovan rauhassa (1617) Ruotsi(-Suomen) itäraja siirtyi Ilomantsin itäpuolelle, savolaisten tulomuutto kiihtyi entisestään. Kaskeaminen antoi luterilaisille uudisasukkaille ensisijaisen toimeentulon uudessa elinympäristössä. Savolaisvaltauksen onnistumisen yksi keskeinen edellytys oli juuri tehokas viljelytekniikka.²⁷⁷

Metsäntarkastustietojen mukaan kaskenpoltto oli aivan yleistä Ilomantsin kruununmetsissä noin ajanjaksosta 1770–1780 alkaen. Siitä lähtien kaskeamista harjoitettiin mitä suurimmassa määrin. Kaskiviljelys saavutti huippunsa 1700- ja

1800-lukujen vaihteessa. Silloin sitä harjoitettiin melkein kilvan lähiseudun talollisten ja hyvinkin etäällä asuneiden toimesta. Seikka puhuu selvästi sen puolesta, että kaskeamiseen sopineet lähimetsät oli jo käytetty loppuun rintamaiden kylissä. Vielä 1830- ja 1840-luvuilla kaskia poltettiin yleisesti kruununmetsissä, kun isojakotoimitus oli saatu päätökseen useissa Ilomantsin kylissä. Valtion omistamat metsävarat olivat silloin käytävissä käytännöllisesti katsoen rajoituksetta. Valvontaa ei ollut ja paikalliset viranomaiset suhtautuivat toimintaan hiljaisen ymmärtäväisesti.²⁷⁸ Kaskiviljelys loppui vasta, kun valtion metsänhoitolaitos oli perustettu ja kun metsähallinto alkoi toimia myös paikallisella tasolla. Ilomantsilainen nimimerkki ”A. H-nen” totesi muutoksesta Suomettaressa heinäkuussa 1860 seuraavasti:

”Kuin metsät oliwat vielä yhteiset, hävitettiin summattoman paljo paraita metsiä pywältämällä ja polttamalla eikä säästetty ruununkaan metsiä, kuin ei rahwas uskonut semmoisia täytywänkään ennen kuin joitakuuta vuosia sitte hallitus asetti tänne warsinaisen ruunun metsäin katsastajan.”²⁷⁹

Viimeksi mainitulla kirjoittaja tarkoitti korkeinta paikallista metsäviranomaista, hoitoalueen metsänhoitajaa. 1800-luvun jälkipuoliskolla Pohjois- ja Etelä-Ilomantsin hoitoalueilla kaskettiin lähinnä torppien ja metsänvartijatilojen läheisyydessä. Kasket olivat silloin alaltaan tavallisesti pieniä. Niiden viljelemiseen lieene useimmiten saatu asianmukainen lupa metsäviranomaisilta. Luvattomia kaskia poltettiin tavallisesti kaukaisilla saloilla, useimmiten Venäjän rajalle saakka viranomaisilta piilossa. Joskus kaskia oli rajan kahta puoltakin.²⁸⁰

Vuonna 1841 oli kolme Hattuvaaran kylän talonpoikaa, Sidor Tarassianpoika Hoskonen, Pedri Stepaninpoika Hoskonen ja Hilippa Maksimainen, haastettu Lupasalmen kylän maaomikeuteen kuultaviksi. Syyte koski heidän siellä tekemäänsä metsänhaaskausta. Pedri Hoskonen myönsi oikeuden edessä, että hänen isänsä ja Sidor Hoskonen olivat hakanneet kaksi kaskea lähelle Lupasalmen kylää. Ajoittain Venäjän puolelta tultiin luvatta kaskeamaan Ilomantsiin rajan pinnassa olleille alueille.²⁸¹

Ilomantsin kruununmetsissä tuskin oli sellaista kolkkaa, joka ainakin osaksi ei joskus olisi ollut kaskeajan ja hänen työvälineidensä, kirveen ja tulen, armoilla. Kaskeaminen muutti metsiä niin voimaperäisesti, ettei vanhoja luonnontilaisia metsiä juurikaan ollut. Pohjois-Ilomantsin hoitoalueella laskettiin 1910-luvun alussa, että noin 55 % kasvullisen eli kuivan metsämaan alasta oli kasettu aikanaan.²⁸² Määrä vaihteli vartiopiireittäin. Naurisvaaran vartiopiirissä vanhoja kaskimaita oli noin 1 091 hehtaaria, mikä vastasi noin 87 % koko kasvullisen metsämaan alasta.²⁸³ Pitkät hiil-tyneet tervaskannot siellä täällä ja ”kaulaamalla” tai ”pyältämällä” pystyyn tapetut hongat kertovat vielä tänäkin päivänä ammuin harjoitetusta kaskiviljelyksestä. Metsäntarkastuksen asiakirjat 1910-luvulta ovat ainutlaatuinen kurkistusikkuna siihen, kuinka paljon nykyisellä Ylä-Koitaen suojelualueella aikanaan kaskettiin (taulukko 13).

Metsäntarkastuksen asiakirjat kertovat selvästi, että Ylä-Koitaen alueella kangasmaasto oli ollut voimallisen kaskeamisen kohteena. Tieto on hyvin yllättävä. Tutkimuksissa puhutaan tavallisesti, että lähinnä vain kuusikoita ja vaaroja kaskettiin. Toisaalta Ilmari Manninen puhuu kirjassaan (ks.

Manninen 1922) selvästi, että Ilomantsissa ja myös Pielisjärvellä käytettiin juuri kankaita kaskeamiseen. Hän kirjoittaa: ”Järeän hongikon pyältäminen ja kaskeaminen oli niin tavaksi tullutta, että hongikkoa kasvavalle kangasmaalle annettiin suurempi arvo kuin nuoremmalle seka- tai lehtimetsälle.” Kansan muistitiedon mukaan kuivahkoilla kankailla, ”hongikon alla”, ei kasvanut mikään muu viljakasvi niin hyvin kuin ruis, jolle kelpasivat ”karkeimmat maat, ankarat petäjiköt”. Kauralle ja ohralle piti sitä vastoin olla hyvä lehtopohja.²⁸⁴ Lukuisat aho-loppuiset paikannimet (esim. Raiskionaho, Tapionaho ja Teppananaho) kertovat ennen vanhaan harjoitetusta kaskiviljelyksestä myös Ylä-Koitaen alueella. Ahoksi kutsuttiin sellaista metsää, joka oli kasvanut entisen kasken sijalle.²⁸⁵

Kaskenpolton vaikutusta metsämaahan, metsien uudistumiseen ja kehitykseen pidettiin erittäin hyödyllisenä. Koska kaskettavina olivat olleet yleensä kruununmetsien parhaimmat ja ”lihavammat” kangasmaat, kaskiviljely ei ollut tuottanut vahinkoa itse metsämaalle. Kaskesta oli kulloinkin otettu vain yksi sato, joten maaperä ei juurikaan ollut köyhtynyt. Kun kaskettavia maita oli lisäksi ollut yllin kyllin tarjolla laajoilla salomailla, kaskenpolttajien ei tarvinnut aivan pian palata ennen halmetuille maille. Siten maat jäivät käytön jälkeen pitemmäksi ajaksi lepotilaan. Kahteen kertaan kaskettuja maita oli vain hyvin pienessä määrin. Vahinkoa oli tullut lähinnä silloin, kun karuilla maille oli poltettu myös ohut humuskerros, jolloin ennestäänkin vähäinen typipitoisuus oli huvennut olemattomiin.²⁸⁶ Kaskeamisella todettiin myös sellainen vaikutus, että se oli hidastanut tai jopa estänyt soistumista, kun

Taulukko 13. Kaskettu ala kasvullisesta metsämaasta nykyisen Ylä-Koitaen alueella sijainneissa metsänvartiopiireissä. Luvut on pyöristetty lähimpään kokonaislukuun.

Vartiopiiri	Kaskettuna ollut absoluuttinen ala (ha)	Osuus kasvullisen metsämaan eli kangasmaan pinta-alasta (%)
Kotavaara	554	34
Pirhonvaara	655	47
Kiukoinen	610	68
Lahnavaara	2 062	70
Tapionaho	483	83
Niemijärvi	788	84

Lähteet: Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I: Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, s. 42. Ee105, MH I, KA; Asiakirjat v:nä 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion I. tarkastuspiiriä. I: Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo, s. 69–70. Ee12, MH I, KA.

tuli oli hävittänyt haitallisen sammal- tai muun kasvipeitteen ja neutralisoinut vahingolliset humushapot.²⁸⁷

Aiemmin voimakkaasti harjoitetun kaskiviljelyn vaikutusta pidettiin erittäin laajakantoisena ja myönteisenä suurten ja arvokkaiden metsien syntymisen ja tuotannon kannalta. Kaskiviljelystä kiiteltiin elinvoimaisten mäntymetsien syntymisestä Ilomantsin alueelle: kasvullisen metsämaan alasta oli noin 75–80 % verraten tiheitten ja kasvukykyisten metsien peitossa. Positiivisena piirteenä pidettiin myös sitä, että mäntyä huonompiarvoisena pidetyn kuusen tunkeutuminen oli saatu ehkäistyä ”mitä tehokkaimmalla tavalla”. Kuusi ei ollut päässyt siihen luontaiseen valtaasemaan, joka sillä muuten olisi ollut mäntyyn nähden.²⁸⁸ Kuusen kuori ei kestä tulta yhtä hyvin kuin männyn kaarna. Kuusen juuret myös vaurioituvat helpommin, koska ne ovat lähellä maanpintaa. Kuusettuminen alkoikin vasta kaskikauden päättyttyä.²⁸⁹

Myös lehtipuumetsien syntyminen oli jäänyt perin vähäiseksi, mitä pidettiin hyvänä. Puhtaita lehtipuumetsiä ei tavattu lainkaan esim. Pohjois-Ilomantsin hoitoalueella 1910-luvun alussa, ja nekin sekalaiset metsiköt, joissa lehtipuuta oli josakin määrin, käsittivät mitättömän pienen osan kasvullisesta metsäalasta. Koivua – sekä vähemmässä määrin haapaa ja nuoremmilla halmealoil-la harmaaleppää – esiintyi lähinnä vaihtelevasti havupuiden seassa entisille kaskimaille nousseissa metsissä. Niiden olemassa olosta oli useimmiten hyötyä, sillä lehtipuiden katsottiin edistävän oksattoman ja siten arvokkaamman mäntytukkipuun kehittymistä, jos männikkö oli jäänyt liian harvaksi luontaisesti siementyessään.²⁹⁰

Kaskeaminen muutti metsämaisemaa sekä puulaji- että ikärakenteen osalta. Jouni Aarnion mukaan kerran poltettu kaskimaa kasvoi kymmenen vuoden ajan heinää. Sitten kanerva alkoi vähitellen vallata alaa, kunnes noin 20 vuoden kuluttua paikalle alkoi nousta mäntyjä. Samalla tuli myös koivuja. Männyt ja lehtipuut olivat enemmistönä kasketuilla mailla.²⁹¹

Luonnonheinää kasvamaan jääneillä kaski-ahoilla oli ensiarvoisen tärkeä merkitys karjan kesälaitumina. Niistä myös korjattiin talveksi rehua ja lehtikerppuja. Voista tuli 1800-luvun aikana maatalouden tärkein myynti- ja vientituote niin Ilomantsissa kuin muualla Pohjois-Karjalassa.²⁹² Voikaupasta saamallaan tuloilla ilomantsilaiset

ostivat halpaa venäläistä viljaa, jota haettiin mm. Sortavalasta. Tuntelemattomaksi jäävä ilomantsilainen kirjoittaja kertoi Suomettaren palstoilla kesäkuussa 1854 paikallisen maatalouden muutosprosessista seuraavasti:

”Kasken hakkuu on kuitenkin meille tarpeellinen ja sitä täytyykin täällä viljellä, jos mieli karjallemme laitumia ja ruokamaita, sillä jos emme karjan antimilla voi hankkia rahaa, niin olisimme täällä sydänmaan poskessa hukassa. Ei täällä eloilla ja yleensä pellon wiljoilla saa rahaa liikkeelle, kuin jywän hinta täällä määrätään sen jälkeen kuin Wenäjän jauho Sortawalassa maksaa, ja kuin sen lisäksi ruukkiloiden haltijat, jotka näillä kernaimmin ostawat walmiita jauhoja, jotka Sortawalasta tuotuja tulewatki heille useimmiten huoikkeimmiksi. Senlisäksi ei jywän kaswatus kaikin vuosin täällä sydänmaassa loistakaan: milloin on halla, milloin ruoste häwittämässä. Niin on karjamme antimissa kaikki rahan turwamme, ja kuin karjallemme tarwitsemme ruokamaita, niin täytyy myös hakata metsiä kaskiksi, että saisimme ahoja ja laitumia, waan emme sentähden tawattomasti häwitä. [...] on meillä ollut heiniä antaa muillenko, esim. Tohmajärwelle, Liperiin, Pielisjärwelle, ainapa Sawoonki.”²⁹³

5.2 Kulovalkeita ja muita metsätuhoja

Kaskenpoltosta johtuneet *kulovalkeat* eli metsäpalot olivat mainitun viljelytavan aikoihin hyvin tavallisia Ilomantsissa (kuva 12). Varsinaiselta kaskimaalta tuli pääsi usein leviämään yli koko sen alan ja metsän, johon kaski oli hakattu. Merkkejä kaskeamisesta ja kulovalkeista oli jopa 250–300 vuotta vanhoissa ja iäkkäimmissäkin metsiin jätetyissä aihkimännyissä, kun Ilomantsin kruununmetsät tarkastettiin 1910-luvun alussa. Puissa saattoi olla 1–2 tai joskus 3–4:kin eri-ikäistä palojälkeä.²⁹⁴ Sittenmin hakkuut ja ojitukset kuivattivat metsää ja palovaara kasvoi entisestään. Siitä huolimatta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueella ei vielä 1900-luvun alussa katsottu tarvittavan palotorni-verkoston luomista, koska kangasmaita erottivat ojitamattomat korpi- ja rämevyöhykkeet.²⁹⁵

Ilomantsissa riehuneista metsäpaloista välittyi tietoja paikallisiin ja jopa valtakunnallisiin sanomalehtiin. Suometar uutisoi heinäkuussa 1854, että Ilomantsissa oli palanut noin 80 tynnyrinalaa (n. 39 ha) maata.²⁹⁶ Kesäkuun 26. päivä 1875 valloilleen päässyt tuli tuhosi kruununmetsää

Kuva 12. Joko kaskeamisen tai metsäpalon polttama kanto Lahnavaarassa. Jukka Kokkonen 2003.

kahdessa paikassa Ilomantsia. Toisessa niistä syttymissyy tiedettiin. Kalassa ollut mies oli syttännyt pienen lammen ympärille 12 kohtaan nuotion karkottaakseen itikoita. Tuli pääsi kuitenkin irti, mutta mitään suurempaa vahinkoa ei luultavasti aiheutunut. Toisessa paikassa tuhot olivat sitä vastoin tuntuvat: kruununmetsää paloi 250 tynnyrinalaa (n. 123 ha), mm. vanhaa petäjäikköä.²⁹⁷

Kiukaisen, Kotavaaran, Lahnavaraan ja Pirhonvaaran vartiopiireistä kirjattiin kaikkiaan yhdeksän metsäpaloa vuosilta 1890–1913. Niiden yhteenlaskettu ala oli noin 32 ha. Siitä huolimatta taloudelliset menetykset jäivät varsin vähäisiksi. Paloalueet olivat huomattavasti pienentyneet aiemmista. Syiksi arveltiin niin ”kansan” varovaisemmaksi tullutta tapaa käsitellä tulta kuin metsänvartijoiden kasvanutta valppautta sammutustöissä. Metsäpaloja olivat aiheuttaneet Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen metsissä tulen varomaton käyttö ja salamaniskut. Yhdessä tapauksessa kulovalkea oli tahallaan sytytetty.²⁹⁸ Myöhemmin kesät 1924 ja 1925 olivat tuhoisien metsäpalojen aikaa. Pitkällisen kuivan sään vuoksi maa kuivui heinä- ja elokuussa niin, että salamaniskut sytyttivät useita paloja Ilomantsissa. Valtionmailta kirjattiin kesällä 1925 kymmenen

metsäpaloa. Yhteenlaskettu paloala oli noin 108 ha ja menetykset kohosivat noin 50 000 markkaan (n. 12 866 € vuoden 2002 rahassa).²⁹⁹

Ajoittain myös myrskytuuli aiheutti suuruudeltaan vaihtelevia tuhoja. Lokakuun 8. päivää 1866 vasten Ilomantsissa oli niin kova myrskytuuli, ettei sellaista ollut koettu miesmuistiin: ”Se hajotti huoneita, kaateli aitoja, särki weneitä, kaateli hirsimetsiä [...]” Myös kruunun metsäomaisuus kärsi vahinkoja. Myrsky kaatoi leimattua metsää, joka oli ollut puuhuutokaupassa mutta jätetty sitten myymättä tarjousten halvan hinnan vuoksi.³⁰⁰

Tervanpolttoa harjoitettiin hyvin vähän, lähinnä vain kotitarpeiksi, Ilomantsin kruununmetsissä. Siinä tarkoituksessa käytettiin ainoastaan tervaskantoja tai juurakoita, joten haittavaikutukset jäivät vähäisiksi hyötymetsien kannalta.³⁰¹ Muussa metsänkäytössä esiintyi kylläkin huomautettavaa ainakin Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen osalta 1910-luvun alkupuoliskolla. Polttopuita hankittiin pystystä metsästä, vaikka maassa olisi jo ollut valmiina linjapuita ja tuulenskaatoja. Lehdeksien taitteluun kotieläimille kaadettiin myös metsää, minkä jälkeen puut jätettiin lahoamaan maahan ilman, että kaikkia ehdittiin käyttää polttopuina.³⁰²

5.3 Säädeltyä metsästystä

Valtion laajat metsät olivat Ilomantsin tilattomien metsästäjien riistamaina. Esimerkiksi Pietariin pitäjältä vietiin tuhansia metsälintuja. Pelkästään vuonna 1851 ilomantsilaiset metsästäivät 10 000 metsälintua. Ilomantsin itäosissa metsästystä harjoitettiin ammattimaisesti vielä 1800-luvun puolivälissä. Vakinaisen metsähallinnon perustaminen (1859), uudet nautintasäädökset ja valvonnan käyttöönotto merkitsivät kuitenkin huomattavaa muutosta. Tilattomista rekrytoituneet ammattimaiset metsästäjät menettivät perinteiset apajansa ja siten ansiomahdollisuutensa.³⁰³ Luvatonta metsästystä valvoivat aluemetsänhoitajan alaisuudessa työskennelleet metsänvartijat. Metsäntarkastuksen aikoihin 1910-luvun alussa Pohjois- ja Etelä-Ilomantsin hoitoalueilla todettiin, että kaikenlaisen luvattoman metsästyksen ja pyynnin suhteen oli saatu aikaan ”jonkun verran parannuksia”. Ongelma oli edelleen olemassa, mutta vähäisempänä kuin aiemmin, jolloin toiminta oli ollut ”aivan yleistä”.³⁰⁴

Ilomantsi kuului 1920-luvulla niiden harvojen pitäjien joukkoon Suomessa, joissa metsästyksellä oli yhä taloudellista merkitystä toimeentulon kannalta. Sitä harjoitettiin usein sivuelinkeinona, mutta oli vielä sellaisiakin, jotka elivät metsästyksen varassa turkiseläimiä ja lintuja pyytäen. Tärkein vientitavara oli puutavara, mutta sitä seurasivat voi, sienet, marjat, metsänriista ja turkikset. Saloilla tavattiin karhuja, mutta myös niitä harvinaisempia ilveksiä ja Aunuksen puolelta tulleita peuroja (ilomantsilaisittain *petroja*). Tavallisia sitä vastoin olivat jänis, kettu, kärppä, mäyrä ja orava, useat metsälinnut (metso, *metsäkana* eli riekko, pyy ja teeri) sekä monet sorsalajit. Myös moni muualla Suomessa harvinainen laji, kuten huuhkaja, maakotka ja villihanhi, pesi vielä Ilomantsissa.³⁰⁵

Eduskunta hyväksyi vuonna 1933 metsästyslain. Paikalliset asukkaat olisivat saaneet siinä vapaan metsästysoikeuden valtion maille. Lailla oli kuitenkin mahtavia vastustajia, mm. silloinen presidentti ja innokas metsämies P. E. Svinhufvud, joka jätti lain vahvistamatta. Uudessa laissa vuodelta 1934 viranomaiset saivat vallan jakaa metsästyslupia valtion hallussa olleille maille, jos riistakannat niin sallivat. Itäsuomalaiset jäivät edelleen ilman vapaata metsästysoikeutta.³⁰⁶

Laki merkitsi loppua Itä-Suomen aiemmin tuottoisalle lintukaupalle, kun metsästyksen valvontaa tehostettiin ja jänisten ja metsäkanalintujen ansapyynti kiellettiin Pohjois-Suomea lukuun ottamatta. Suurin osa paikallisista asukkaista jatkoi metsästämistä edelleen, mutta luvatta. Sotavuosina Metsähallitus joutui tilapäisesti antamaan lupia paikalliselle väestölle, jotta metsästyksen laillisuus olisi säilynyt kriisiajan olosuhteissa. Elintarviketilanteen alkaessa parantua kontrollia kovennettiin. Esimerkiksi Ilomantsin ja Haapajoen hoitoalueilla palkattiin vuonna 1942 ylimääräiset metsästyksenvartijat, jotta evakosta palanneiden ilomantsilaisten salametsästys saataisiin kuriin. Metsästyksen harjoittaminen oli sidottua metsästyslaissa säädettyyn metsästysoikeuteen. Vapaa jokamiehenoikeus metsästää riistaa oli ainoastaan yleisillä vesialueilla.³⁰⁷ Maanomistajalla on edelleen oikeus päättää siitä, kenelle se myöntää metsästysoikeuden.

Hirvi rauhoitettiin 1800-luvun lopulla. Tehokkaan salametsästyksen vuoksi hirvikanta kävi siinä määrin harvalukuiseksi, että 1920-luvun alussa hirvet näyttivät kuolevan sukupuuttoon.

1910-luvun alussa Pohjois- ja Etelä-Ilomantsin hoitoalueilla oli hirviä niin vähän, ettei niistä ollut ”minkäänlaista vahinkoa” valtion metsätaloudelle.³⁰⁸ Suomessa nähtiin vain muutamia yksilöitä, ja kun nähtiin, niin sitä pidettiin ihmeenä ja merkkitapauksena. Hirvi rauhoitettiin kymmeneksi vuodeksi metsästykseltä ja kanta alkoi vähitellen elpyä. Vielä vuonna 1936 koko Kuopion lääniin, johon myös Ilomantsi kuului silloin, annettiin vain yksi kaatolupa.³⁰⁹

Sotavuosina hirvien lukumäärä kasvoi ilomantsilaisten oltua välillä evakossa ja asekurtoisten miesten rintamalla. Salakaatojen määrä alkoi kuitenkin kasvaa jatkosodan aikana. Rauhan tultua salametsästys kiihtyi entisestään, kun rintamamiehet palasivat mukanaan sotilaskivääreitä. Hirvien luvatonta kaatoa estämään jouduttiin palkkaamaan erityisiä riistanvartijoita, kun paikallinen väestö jatkoi perinteistä salapyyntiä keväisin. Ilomantsin hoitoalueen metsänhoitaja Eino A. Huttunen totesi lokakuussa 1947: ”Hoitoalueen henkilökunta on riittämätön ehkäisemään hoitoalueen mailla tapahtuvaa salametsästystä, jota ilmenee sekä lintu- että suurriistaan nähden.” Hän ehdottikin erityisen henkilön palkkaamista viiden kuukauden ajaksi seuraavalle vuodelle.³¹⁰ Tehostetut toimenpiteet aiheuttivat jopa konflikteja valvontatyöhön osallistuneiden ja paikallisten asukkaiden välillä. Ilomantsilaiset, jopa useimmat metsästäjät, hyväksyivät vielä 1970-luvulla hirvien salakaadon, kun Metsähallitus myönsi kaatolupia mailleen varsin rajoitetusti. Kyse oli vanhan perinteisen tavan puolustamisesta, samoin kuin viranomaisiin kohdistuneesta protestista.³¹¹

Esimerkiksi syksyksi 1953 Ylä-Koitaajoen alueelle myönnettiin vain neljän hirven kaatoluvat. Kahdeksan miehen metsästysseurueelle, joka koostui kahdesta rajaylikersantista, yhdestä rajajääkäristä ja viidestä rajavartijasta, annettiin anomuksen mukaan lupa kolmen uros- tai naarashirven kaatoon alueella valtakunnanraja-Virmajärvi-Lahnajärvi-Lahnajärven tie-Polvikoski-Hattuvaara-”Pirtutie” Väärälammien kohdalle-Väärälampi-Niemilampi-Lakonjärvi-Tervapuro-Haukipuro-hoitoalueen länsiraja-Kupulampi-valtakunnanraja. Samaan aikaan entinen metsänvartija O. A. Nevalainen sai luvan yhden uros- tai naarashirven kaatoon samoilla tienoilla: pohjoisessa Hattuvaaran-Polvikosken tie ja Lahnavaaralle johtava polku, idässä rajavyöhyke, etelässä Ilajanjärvi, lännessä Ilajanjoki. Luvan saa-

neille ei kuitenkaan kirjattu yhtään onnistunutta kaatoa.³¹²

Toisen maailmansodan päättyminen toi sen muutoksen, että metsästys kiellettiin kolmen kilometrin levyisellä vyöhykkeellä rajasta. Rajavyöhyke toimi riistan suoja-alueena ja sielläkin alettiin tehdä riistanhoitotöitä Metsästäjien keskusliiton omaksumien uusien ajatustapojen mukaisesti. Rajavartiosto alkoi mm. rakentaa kalaturoja ja riistanruokintalaitteita sekä kaataa haapoja. Syntyivät uudet käsitteet: kestävä metsästys, metsästettävien riistakantojen maksimaalinen lisääminen ja lukumäärien kehityksen seuranta.³¹³

5.4 Kalastus luvan varassa

Kalastuksella tähdättiin ravinnon lisäämiseen, mutta myös ylijäämään kaupankäyntiä varten.³¹⁴ Varhaisessa vaiheessa kruunu pyrki ottamaan parhaat apajat hallintaansa. 1500-luvulla voimistuva Ruotsin keskusvalta määritteli jokien valtaväylät kruunun kalavesiksi ja vaati sen vuoksi joka kolmatta niistä pyydettyä kalaa itselleen. Parhaat kalastuspaikat se luovutti tilapäisesti yksityisille vuokraa vastaan. Niin oli esim. Pielisjoella ja Koitajoella, mistä saatiin harreja, purolohta ja siikaa.³¹⁵ Ilomantsin järviä pidettiin kalastuksen kannalta huonoina ainakin 1920-luvulla, sillä ne olivat matalia ja karuja. Lähinnä vain Koitereella ja Nuorajärvellä harjoitettiin pyyntiä ”jonkin verran”.³¹⁶

Noin 170 kilometriä pitkän ja Vuoksen vesistöön laskevan Koitajoen alkulähteet ovat Pihlajavaaran kylän itäpuolella valtakunnanrajan tuntuman pienissä järvissä (kuva 13). Joelle on luonteenomaista, että se kerää pitkällä matkallaan lisävesiä useilta suunnilta. Luovutetulla alueella, missä Koitajoki virtaa noin 50 kilometrin matkan, siihen yhtyvät Vuottojärvien vedet Vuottojoen kautta; Kuolismaan suunnalle se on yhteydessä Ilajanjoen kautta. Vähän ennen Möhkön koskia Koitajokeen tulee runsaasti lisävesiä kaakosta Vieksjoen välityksellä. Pian Möhkön alapuolella joki levenee huomattavasti ja laskee suureen Nuorajärveen, johon tulee vesiä monelta suunnalta. Nuorajärvestä lähdettyään Koitajoki virtaa pohjoista kohti ja saa vielä etelästä Mekrijärven ja Ilomantsinjärven vedet lisäksi. Koitajoki laskee padottuun Tekojärveen, joka tehtiin Pamilon voimalaitoksen vesivarannoksi. Koitajoki päättyy lopulta Enon kunnan alueella Rahkeenveteen, josta vedet laskevat Pielisjokea

pitkin Pyhäselkään. Matkan varrella on lukuisia koski- ja virtapaikkoja.³¹⁷

Kun vakinainen metsälaitos tuli isännöimään valtion metsiin 1800-luvun puolivälissä, myös kalastusta alettiin säädellä ja valvoa metsävarojen ja metsästyksen tavoin. Vuoden 1865 kalastussäännöllä tilattomien kalastusoikeudet koetettiin rajata vain sisävesien suurille järville. Paikallinen oikeustaju antoi kuitenkin myös tilattomaan väestönosaan kuuluville oikeuden kalastaa – tosin vain kotitarpeiksi, ei enemmän.³¹⁸

Samalla kun metsien ja kalavesien käyttöä rajoitettiin yhä harvempien oikeudeksi, kiinnostus valtionmaiden suuntaan kasvoi. Metsähallitus käytti sille suotua valtaa: osan luvananojista se rajasi pois, mutta esim. Pohjois-Ilomantsin hoitoalueella paikalliselle väestölle annettiin kalastuslupia viideksi vuodeksi kerrallaan. 1910-luvun alussa kalastusoikeus oli siellä vuokrattuna kuudelle henkilölle, ja vuotuinen vero siitä oli yhteensä 38 mk (n. 120 €).³¹⁹ Apuna kalastuksessa saivat toimia vain luvan saaneiden perheenjäsenet ja palkolliset. Samalla kalastusoikeuden haltijoiden oli toimittava kalastuksen- ja metsästyksenvalvojina. Hoitoalueen metsänhoitajalla oli oikeus julistaa vesialueita rauhoitetuiksi pyynniltä. Metsänvartijoiden ja kalastusoikeuden määräaikaisten haltijoiden ohella valvontaa suorittivat Metsähallituksen aluevirkamiehet, rajavartijat ja poliisit saaden siitä korvauksena vapaan kalastusoikeuden valtionmailla. Luvattomia kalastajia kiinni saataessa turvauduttiin pyydysten takavarikointiin ja sakkojen antamiseen.³²⁰ Vuoden 1918 elintarvikepulan ja viime sotien aikana kalastusoikeuksia oli tilapäisesti laajennettava heikon elintarviketilanteen vuoksi, siis samoin kuin metsästyksenkin.³²¹ Jatkosodan aikana Niemijärven kalakanta koki kadon, kun sotilaat kalastivat siellä käyttäen räjähteitä pyyntivälineinään.³²²

Uittoväylien rakentaminen räjäyttelyn ja muiden väylätöiden avulla likasi vesistöjä, samoin uppotukit ja roskat. Kalastukselle aiheutuneet vahingot oli korjattava kalanviljelylaitoksia rakentamalla. Koitajoen lauttaussäännössä (1909) oli jo kohta korvauksien maksamisesta kalastukselle aiheutuneista vahingoista. Hiiskosken kalanviljelylaitos aloitti toimintansa vuonna 1925 Koitajoen ja Koitereenjoen yhtymäkohdassa. Laitos käsitti hautomon, kaksi kalalammikkoa sekä paikasta vastanneiden asuin- ja ulkokuoneet. Ensimmäiset kalat istutettiin vesistöön kahta vuotta

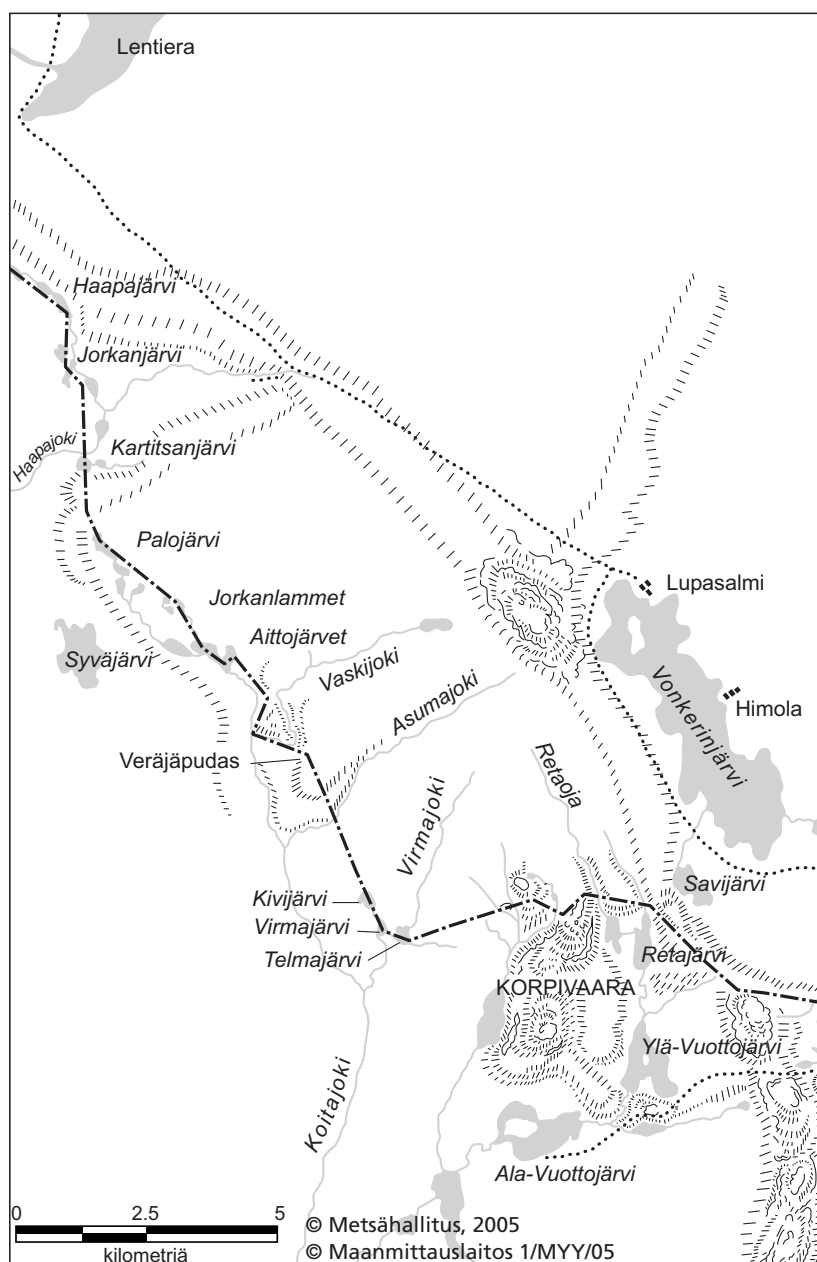
myöhemmin. Kun Pamilon voimalaitos valmistui vuonna 1955, Koitajoen emolohikanta katosi ja Pohjois-Karjalan uittoyhdistys lopetti Hiiskosken kalanviljelylaitoksen toiminnan. Uittoyhdistys sopi Pohjois-Karjalan maanviljelysseuran kanssa istutusvelvollisuuden hoitamisesta jatkossa.³²³

Vuonna 1984 muodostettiin 20 kalastuskunnasta koostuva Koitajoen kalastusalue. Yksi kalastuskunta koostuu valtion maista itärajan pinnassa.³²⁴

Lähinnä varakkaan väestönsosan harrastama urheilukalastus rantautui Suomeen koskikalastuksen muodossa 1800-luvun jälkipuoliskolla. Sen harrastajat hankkivat kalastusmahdolli-

suuksia mm. koskia omistaneilta yhtiöiltä. Koitajoen Kuusamonkosken partaalla toimi Pohjois-Karjalan urheilukalastajien kalamaja vuosina 1935–1953.³²⁵ Vuosina 1923–1927 Koitajoen kruununvedet olivat vuokrattuina Suomen urheilukalastajien liitolle. Vuotuinen vuokrasumma oli 200 mk (n. 50 €).³²⁶

Uittoreiteiksi aiemmin muokattuja vesistöjä ryhdyttiin palauttamaan kalastukselle sopiviksi 1990-luvun aikana. Uittolaitteita poistettiin ja pohjaa puhdistettiin uppotukeista ja sorastettiin. Niin meneteltiin myös Koitajoella. Koskia ennallistettiin vierittämällä kiviä takaisin uomaan, mitä melojat ja kalastajat paheksuivat.³²⁷

Kuva 13. Koitajoen vesistöt ja vanha itäraja. Nykyisin raja taittuu Virmajärven kohdalta luonaaseen. Karttapohja: Korhonen 1938, rajakartta 4.

6 Itäisten metsien vihreä kulta

6.1 Sahateollisuuden murros 1800-luvun puolivälissä

Puu oli ollut vesisahojen raaka-ainetta jo ennen sahateollisuuden murrosta. Rajoittavana tekijänä olivat kuitenkin puuvarojen riittävyyden takaamiseksi asetetut sahauskiintiöt. Ajateltiin, että liian suuri sahaustoiminta, esim. höyrysahoilla, kuluttaisi metsät niin, etteivät ne enää riittäisi muiden teollisuuden alojen kuten rauta- ja vuoriteollisuuden tarpeiksi.

Muutos alkoi, kun huomattiin sahateollisuustuotteiden suuri osuus Suomen ulkomaanvientiä. Samalla ryhdyttiin myös ajattelemaan, että valtio saisi kaipaamiaan lisätuloja myymällä puuta metsistään. Sahaustoimintaa kahlinnut säännöstely purettiin vuoden 1861 asetuksella, jonka mukaan sahat saivat esteettä käyttää haluamansa määrän puuta. Samalla purettiin myös sahateollisuustuotteiden vientiä rasittaneita tulleja. Sahateollisuutta voimistaneita tekijöitä olivat myös höyryn valjastaminen voimanlähteeksi (1859) ja ulkomaisen pääoman virtaaminen suomalaiseen sahateollisuuteen.

Pohjois-Karjala tempautui jo varhain mukaan sahateollisuuden kehitykseen. Utran vesisaha perustettiin uudelleen vuonna 1860 Pielisjoen alajuoksulle, ja se oli silloisen Kuopion läänin suurimpia tuotantolaitoksia. Pohjois-Karjalan ensimmäinen höyrysaha perustettiin Joensuun Hasanniemeen 1860-luvun alkupuolella, mutta se purettiin jo vuonna 1875. Tilalle rakennettiin Penttilän höyrysaha Pielisjoen suulle vielä saman vuosikymmenen aikana. Samoilte tienoilte tulivat myös Karsikon (1876) ja Pekkalan (1905) höyrysahat. Pielisjärvelle (nyk. Lieksa) perustettiin 1900-luvun alkupuolella Kevätniemen saha.³²⁸

6.2 Kruununmetsät puutavaran hankinta-alueina

Varsin varhaisista ajoista lähtien kruununmetsistä oli mahdollista myydä tukkipuita sahoille. Vuoden 1805 metsälain mukaan sahatukkeja sai myydä sellaisilta kaukaisilta alueilta, joiden uudisasuttaminen ei tullut kysymykseen. Luvan saatuaan puunostaja sai hakata puuta vain yhden vuoden ajan sopimuksessa määritellyn alueen ja määrän puitteissa. Näin pyrittiin estämään liikahakkuu.

Metsähallinnon perustamisen (1859) myötä anomuksiin ja niitä seuranneisiin sopimuksiin perustunut puunmyynti jäi historiaan. Valtio alkoi kaupata puuvarojaan yleisissä huutokaupoissa. Ensimmäiset pidettiin jo vuonna 1861, siis samana vuonna, kun sahateollisuutta kahlinneista rajoituksista luovuttiin. Huutokauppaa edelsi yleinen kuulutus, jossa esiteltiin myytäväksi tarjottujen puiden etäisyys lähimmästä uittoväylästä, samoin niiden lukumäärä ja sijainti. Pohjois-Karjalan kruununmetsien puutavara kaupattiin useimmiten Joensuussa. Välillä Joensuuta pidettiin kuitenkin liian syrjäisenä ja tilalle ehdotettiin Viipuria, joka oli kansainvälisempi ja taloudellisesti vireämpi paikka. Ostajan oli korjattava ja vietävä puut kahden vuoden sisällä hyväksytystä huutokauppatarjouksesta. Pienempiä määriä puuta kaupattiin paikallisissa huutokaupoissa, kuten esim. Ilomantsissa vuonna 1913. Silloin Patvin-suon vartiopiiristä myytiin 15 689 sahapuuta ja keloja Kevätniemen sahalle Lieksaan sekä 1 430 kappaletta polttopuita ja *propseja* (paperipuuta) Kaltimon Puuhiomo Oy:lle.

Metsänhoitajilla oli oikeus myydä pienpuuta käsi kaupalla. Pienpuuksi luettiin rakennuspuut, tuulenskaadot ja venelautatarpeet. Tämänmuotoisen kauppa jäi kuitenkin vähäiseksi, sillä maanomistajilla oli useimmiten omasta takaa puuta pieniin tarpeisiinsa. Pääosa kruununmetsistä myydystä puusta oli sahatukkeja. Pienemmät puut alkoivat käydä kaupaksi 1900-luvun puolella. Vuonna 1913 myytiin esim. Niilonahon ja Pirhonvaaran vartiopiireistä välikirjakaupoilla Pielisjoen väliaikaiselle lauttausyhdistykselle 3 960 keloja ja 146 raivauspuuta uittorakennelmien valmistamiseen.

Varhaiset hakkuut olivat *poiminta- eli harsintahakkuuta*. Ne tarkoittivat käytännössä sitä, että metsästä otettiin vain parhaimmat puut. Avohakkuiden olemassaolon estivät niin teknologian kehitysmättömyys kuin pienpuun kysynnän puute. Metsän uudistuminen jäi heikkolaatuisten puiden varaan. Jälkiä koetettiin parantaa myöhemmin laajoilla puhdistushakkuilla, joista saatua pienempää puutavaraa käytettiin mm. kaivoksissa ja paperin raaka-aineena. Entisten hakkuualojen raivaus otettiin metsänhoitoalueitten työohjelmiin 1900-luvun alussa. Puhdistushakkuiden tarve

todettiin 1910-luvun alkupuolella myös Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen metsissä (kuva 14). Vuosittaiseksi hakkuutarpeeksi esitettiin 37 583 täysmittaista (paksuus rinnankorkeudelta noin 28 cm) runkoa. Määrä vastasi 22 550 kiintokuutiometriä (k-m^3). Metsähallituksen johto Helsingissä piti sitä liian vähäisenä ja nosti määrän 43 000 runkoon metsien uudistamistarpeeseen vedoten. Yhtenä hakkuualueena mainittiin seuraavan kymmenen vuoden aikana mm. Kotavaaran vartiopiiri aivan rajan pinnasta.

Pohjois-Karjalan kruununmetsistä puuta ostivat mm. Gustaf Cederberg & Co, Ab Gutzeit & Co, Hackman & Co, Halla aktiebolag, Egerton Hubbard & Co (v:sta 1899 Ab Utra Wood), Antti Juhana Mustonen, Ab T. & J. Salvesen, M. Smirnoff ja T. Tichanoff. Joensuulaisen suurliikemiehen, kauppaneuvos A. J. Mustosen kuoltua 1877 hänen liiketoimensa siirtyivät kaupan kautta pietarilais-englantilaiselle Egerton Hubbard & Co:lle, joka jatkoi puunsahausta ja -ostoa Pohjois-Karjalassa. Joensuun Karsikon, Penttilän ja Pekkalan sahat kuuluivat Cederbergien kauppahuoneelle, joka hallitsi Pohjois-Karjalan puumarkkinoita yhdessä edellisen kanssa 1870- ja 1880-luvuilla. Viimeisellä vuosikymmenellä alueelle tuli voimakkaasti Ab W.

Kuva 14. Ilomantsilaista metsää 1900-luvun alkupuolella. Pohjois-Karjalan Museo.

Gutzeit & Co, samoin kuin Hackman & Co, Halla aktiebolag ja Ab T. & J. Salvesen. Samalla puukauppoihin liittynyt päätöksenteko alkoi vähitellen siirtyä Joensuusta Etelä-Suomeen.³²⁹ Kansan suussa yritysnimet vääntyivät mikä miksiin. Gustaf Cederberg & Co oli ”Seitikkola”, Egerton Hubbard & Co ”Huparkki”, Ab W. Gutzeit & Co ”Kutsettila” ja Hackman & Co ”Hakmanni”.³³⁰

6.3 Myydyt puumäärät

Metsähallinnon alkuaikana puunmyynti kruununmetsistä jäi vähäiseksi. Metsähallitus hinnoitelti puunsa niin kalliiksi, että puunostajat hankivat raaka-aineensa pääasiassa yksityismetsistä halvemmilla hinnoilla. Metsähallituksen vuosikertomuksessa 1875 todettiin, että Kuopion läänin itäisen tarkastuspiirin (johon myös Ilomantsi kuului) vanhat metsät olivat pikaisten hakkuiden tarpeessa. Myyjää tyydyttäneiden ostotarjousten puuttuessa yli-ikäiset metsät jäivät kuitenkin vielä toistaiseksi suurelta osin rauhaan. Toisena syynä kruununtukkien vähäiseen menekkiin on pidetty sitä, että hyvien tai kohtuullisten kulkuyhteyksien piirissä olleet vanhat hakkuukelpoiset metsät alkoivat olla vähissä. Selityksenä pidettiin aiemmin harjoitettua kaskiviljelystä ja muuta metsänkättöä.

Sahaliikkeiden puunhankinta Pohjois-Karjalan metsänhoitoalueilta alkoi nousta 1880-luvulta lähtien. Kasvua on osaksi selitetty höyrysahojen perustamisella Joensuuhun. Sahatukkien myynti kruununmetsistä kääntyi voimakkaaseen, jatkuvan nousuun 1900-luvun alussa, kun yksityismetsistä saatu järeä sahapuu oli alkanut käydä vähiin. Samalla kun paksut sahatukit vähenivät, niiden rahallinen arvo luonnollisesti kohosi. Metsähallituksen ei enää tarvinnut empiä puunmyynnin kanssa. Tukkien arvoa kruununmetsissä nosti entisestään kiristynyt kilpailutilanne Pohjois-Karjalan markkinoille tulleiden sahaliikkeiden kesken. Kruununtukkien kantohinta kaksinkertaistui vuosina 1881–1900 Kuopion läänin tarkastuspiirissä.³³¹ Kun Ilomantsin kruununmetsissä suoritettiin metsänhoidontarkastus 1910-luvun alkupuoliskolla, puumäärä arvioitiin yli kymmeneksi miljoonaksi kuutioksi.³³²

Pohjois-Ilomantsin hoitoalueella valtio hankautti metsiään vaihtelevin väliajoin jakson 1870–1914 aikana. Pieniä alueita lukuun otta-

matta tukkeja hakattiin ainakin kerran. Olipa sellaisiakin metsäaloja, että hakkuita ehdittiin suorittaa kahdesti tai kolmestikin. Ongelmaksi muodostui kuitenkin käytetty hakkuutapa – *barsinta*. Siinä metsästä poimittiin vain suuret määrämitat täyttäneet tukit. Hyvin kuvaavana esimerkkinä voi mainita Kotavaaran ja Pirhonnaan vartiopiirit. Niistä leimattiin vuonna 1901 tukkipuita vähintään 500 hehtaarin suuruiselta alalta. Kahta vuotta myöhemmin suoritettussa savotassa vanhasta tai yli-ikäisestä metsästä, jolla tarkoitettiin 151 vuotta tai enemmän, poimittiin vain minimimitaiset eli rinnankorkeudelta 30 cm olleet puut. Seuraavan vuosikymmenen alussa vaadittiin jo pikaisia puhdistushakkuita, jotta metsänuudistaminen voisi tapahtua.³³³

1800-luvun puolivälissä kehitetty *puuhiokemenetelmä* levisi nopeasti myös Suomeen. Hioke soveltui hyvin pahvin ja karkeamman paperin raaka-aineeksi. Suomeen perustettiin 1800-luvun jälkipuoliskolla lukuisia puuhiomoja ja pahvitehtaita. Ensimmäinen sellutehdas rakennettiin 1880-luvun lopussa. Suurin osa sellutehtaista oli kuusta raaka-aineenaan käyttäneitä sulfittisellutehtaita. Joukossa oli myös sulfaattitehtaita, jotka käyttivät hyväkseen mäntysahojen sahausjätettä ja pienempiä mäntyjä. Kaukopään sulfaattitehtaan perustaminen Imatralle 1800-luvun lopulla oli tärkeä myös Pohjois-Karjalan kannalta. Kemiallisen hiokemenetelmän tulo merkitsi suurta muutosta: sahateollisuuden hyljeksimistä puuraaka-aineista tuli nyt taloudellisesti merkittävä resurssi. Muullakin kuin järeällä, suoralla ja vuosisatoja vanhalla puulla alkoi olla menekkiä.³³⁴

Ensimmäinen maailmansota merkitsi puutavaran viennin vaikeutumista myös Ilomantsin kruununmetsistä. Esimerkiksi vuonna 1917 vienti oli täysin pysähdyksissä Venäjää lukuun ottamatta. Sinnekin vietiin vain halkoja. Puutavaran menekkiolot alkoivat parantua vasta sodan ja sitä seuranneen pulakauden jälkeen 1920-luvun alkupuoliskolla. Silloin Ilomantsin hoitoalueelta myytiin vuosittain noin 30 000 kuutiota puuta, lähinnä sahatukkeja. Kantorahaksi muutettuna ne olivat noin 2,5 miljoonaa markkaa (vuoden 1926 rahasta laskettuna n. 659 297 euroa) vuosittain. Puunmyyntimuotona olivat pääasiassa huutokaupat tai välikirjakaupat. Pienempiä erä myytiin käsikaupalla.³³⁵

6.4 Metsätyö

Heikot maatalouden olosuhteet kruununmaalla työnsivät siellä asuneita savotoihin ja uittoihin. Metsähallinnon perustamisesta (1859) seuraavan vuosisadan alkuun Ilomantsissa tapahtui siirtymä, jossa metsätyöt muuttuivat sivuansiolähteestä kruununmaiden asukkaiden päätulonlähteeksi. Möhkön ruukin toiminnan lopettaminen vaikutti osaltaan kiihdyttävästi muutosprosessissa. Kruununmetsätorppien ja metsänvartijatorppien asukkaista tuli puunjalostusteollisuuden tärkeää työvoimaa: talvet kuluivat hakkuissa ja puutavarana jossakin, kesät uittotöissä.

Metsätöillä ei rikastunut, mutta toimeentulo kuitenkin parani aiempaan verrattuna. Metsätyöpalkat muotoutuivat kysynnän ja tarjonnan lakien pohjalta. Koska väestönkasvu oli suurta, metsätyömiehistä ei ollut puutetta ja palkat pysyivät siten matalina. Esimerkiksi v. 1911 päiväpalkat olivat metsähallinnon omissa metsänhakkuu- ja tukinvetotöissä Kuopion läänin tarkastuspiirin alueella 1–4 markkaa (vuoden 2002 rahassa n. 3,20–13 euroa) päivältä. Samaan aikaan yksi kilo voita oli vähittäiskaupassa noin kolme markkaa.³³⁶

Aluksi metsistä hakattiin vain hyvin järeitä tukkipuita, jotka kaadettiin talvella. Hevosmies kokosi ympärilleen ns. *hevoskunnan*, johon kuului hänen lisäksi kahdesta kolmeen työmiestä. Usein tällainen porukka oli muodostunut saman perheen jäsenistä: isä oli yleensä ajomiehenä ja pojat kaatoivat, karsivat ja katkoivat leimatut tukkipuut. He myös avustivat kuorman teossa hevosiasta, joka ajoi puut uittoväylän varteen (kuva 15). Porukka sopi etukäteen keskenään työansioidensa jakoperusteista.

1800-luvun puolella hakkuumiesten työvälineenä oli hamaraton, lyhytsilmäinen kirves. Mainitun vuosisadan puolivälissä keksitty kahden miehen tukkisaha eli *justeeri* alkoi yleistyä puunkaadossa vasta 1910-luvulla. Pokasahat tulivat käyttöön vähän myöhemmin, ja niillä sahattiin 1950- ja 1960-luvuille saakka, kunnes ensimmäiset moottorisahat alkoivat tulla metsätöihin. *Kirves-* eli *pääkkösavotoissa* tukeista tehtiin hakkuuvaivan vähentämiseksi pitkiä, jopa 14-metrisiä. Kaadettavan sahatukin läpimitan oli oltava rinnankorkeudelta noin 28 senttimetriä ja vielä 6,3 metrin korkeudelta 18–23 senttimetriä. Yhdestä rungosta saatiin vain kaksi tukkia. Puunkaato oli

Kuva 15. Tukinajoa Hattuvaaran–Polvikosken välillä 1920- ja 1930-lukujen vaihteessa. Kalevi Kainulaisen kokoelma.

rationaalista: mikäli tyvessä havaittiin lahoa hakatessa, siirryttiin ylemmäs terveeseen kohtaan. Joskus terve puu löytyi vasta kolmannen loven kohdalta. Vanhoja kahden tai kolmen loven kantoja tapaa metsistä vielä tänäkin päivänä.

Kehittymättömien työvälineiden vuoksi työteho jäi heikoksi. Yksi hakkuumies kykeni hakkaamaan päivässä enimmillään noin 5–7 runkoa. Tosiasiallinen päivittäinen työtulos jäi kahdesta kolmeen runkoon, kun runkojen kokoaminen hakkuualueelta ja ajo *rantalanssille* jäädetyttyä ja höylättyjä hevosteitä pitkin veivät myös aikaa. Niinpä suurten leimikoiden kaataminen ja puiden kuljettaminen edellyttivät suurta määrää työvoimaa. Tarve kasvoi entisestään vuonna 1902. Uitttavalle puulle tuli silloin kuorimispakko, jolla pyrittiin estämään puun vettyminen ja uppoaminen uiton aikana. Metsätöitä tehtiin marraskuulta maaliskuun puoliväliin saakka. Savotoiden päätyttyä seurasi muutaman viikon hengähdystauko, jonka jälkeen alkoivat uitorit kevättulvien koittaessa. Puiden kuorinta suoritettiin keväällä *kuorinta-* eli *parkkuusavotoilla*. Työ oli silloin paljon helpompaa kuin jäisistä puista talvella.³³⁷ Paljon työtä vaatinutta kuorimista alettiin koneistaa vasta 1960-luvulla. Koneellistettu puun kaukokuljetus ja tehtaiden kuorimakoneiden kehitys lopettivat kuitenkin pian konekuorinnan.³³⁸

Sana *savotta* on suora laina venäjän kielestä: *zavod* merkitsee työmaata tai tehdasta. Termi siirtyi suomen kieleen 1800-luvun alun metsätyömailta. Venäjän kielestä tuli myös monia muita lainasanoja juuri metsätöihin ja uittotoihin liittyen. Esimerkkeinä voi mainita sellaiset sanat kuin *kop-lukka* (kolmesta tai neljästä tukista tehty pieni lautta), *rokuli* (tilapäinen, lyhytaikainen vapaa, joka oli joko pakollinen tai omin päin otettu) ja *lotina* (pato).³³⁹

Metsien uudistaminen oli vielä 1920-luvulla luontaisen siemennyksen varassa. Hakkuualat jätettiin siementymään joko sinne pystyyn jätetyistä siemenpuista tai ympärillä olleista reunametsistä.³⁴⁰

6.5 Uitto – puun matka metsästä maailmalle

Kaadetut tukit ajettiin hevosella uittoväylän varren *lanssille* odottamaan kevättä ja jäidenlähtöä. Jokien ja purojen varret saivat huhtikuun puolivälistä lähtien eloa hankitoiden alkaessa. Vesistöjen sulamista koetettiin nopeuttaa aurinkoisella säällä levittämällä hiekkaa, tuhkaa tai muurahaisenpesiä jäälle ja hangelle. Uiton alkaessa tukit vieritettiin jokeen tai puroon. Tukin tie sahalle ja maailmalle alkoi. Varsinkin purouitto vaati suurta

tarkkuutta ja paljon työvoimaa (kuva 16). Myös aika oli rajallinen: latvavesien kevättulva ei kes-
tänyt kauan. Puut tuli saada liikkeelle nopeasti. Ensiksi veteen vyörytettiin suurimmat tukit, jotka tarvitsivat eniten vettä kulkeakseen joutuisasti eteenpäin. Pienpuu seurasi viimeisenä. Purouittoja auttamaan rakennettiin patoja eli *tammia*, joilla vettä varastoitettiin latvavesien pitempiä aikoja uittoa silmällä pitäen. Tammet toisaalta mahdollistivat nopeatempoisemman ja suuremman *rymyuiton*.

Vettä voitiin nostaa purouomassa myös *kosseilla*, tukeista tehdyillä reunusrakennelmilla pitkin rantoja. Tukkien pysymiseksi kapeassa uomassa rakennettiin erilaisia ohjaimia, *kaplastuksia* tai *otvia*, uittopuita käyttämällä. Tukkilaiset ohjasivat puita rannalta käsin käyttämällä uittohakaa eli *keksiä*. Usein uittettava puutavara oli saatava pienen lammen tai järven yli. Tukeista tehtiin silloin pieni kehälautta eli *pyräs*, joka kuljettiin seuraavalle purolle tai joelle veneellä hinaten. Jos pyräs oli suuri, kuljetus tapahtui *keluvenettä* käyttäen *varpaten*. Ensin soudettiin eteenpäin ja laskettiin ankkuri, sitten palattiin lautan luo ja ryhdyttiin kelaamaan ankkuriköyttä kelalle, jolloin lautta alkoi siirtyä.³⁴¹

Puroa tai ojaa isommissa vesissä käytettiin aluksi lähinnä kiintolauttausta, koska vuolaissa virroissa irtouitto olisi helposti riistäytynyt käsistä ja aiheuttanut äkkiä *suman*. Irtouitto olisi myös

vaatinut paljon puomituksia tukkien ohjailuun. Niin kauan kuin uittettavat puumäärät olivat vähäisiä, puomitusten jokavuotinen rakentaminen ja purkaminen olisi tullut kalliiksi. Sen vuoksi jokiuitto tapahtui pitkään lauttausmuodossa. Siellä missä järvisuudet vuorottelivat usein uittomatkan aikana, uitto tapahtui kehälauttoina järvisuuksilla ja irtouittona jokipaikoissa. Uittoja ohjailtiin rannalta käsin laittamalla vaikeisiin mutka- ja koskipaikkoihin vahtiin *vonkamiehiä*. Lopuksi *hännänajoporukka* keräsi rannoille jääneet tukit. Jokiuiton järjestäminen oli varsin vaikeata. Tukkeja tuli syöttää jokeen juuri sopiva määrä, ettei se olisi ruuhkautunut. Toisaalta täytyi pitää kiirettä, ettei kevättulva päässyt loppumaan ennen uiton päättymistä. Koskipaikoissa sattui usein, että jokin pitkä tukki juuttui kivien väliin aiheuttaen kohta *suman*. Uittoyhdistysten ja -yhtiöiden syntyessä tuli jokiuittoon aivan uusi työvaihe – *erottelu*. Siinä puutavara eroteltiin jokisuulla kullekin omistajalle, usein vielä puutarvalajienkin mukaan.³⁴²

6.6 Koitajoki uittoväylänä

1910-luvun alkuun saakka puutavarayhtiöt olivat vastanneet uittoväylien perkauksesta ja lauttauskuntoon saattamisesta Ilomantsissa. Pian myös Metsähallitus ryhtyi muokkaamaan latvavesistöjä uittoreiteiksi. Syynä oli puun kysynnän jat-

Kuva 16. Purouittoa rajalla. Ajoittamaton kuva. Pohjois-Karjalan museo.

kuva kasvu. Uittoväylien rakentaminen tarkoitti käytännössä jokivarsien raivausta, uittorännien ja väylien rakentamista, joen pohjan ruoppausta, *sahien* (pienten koskien) ja *lemien* (liejusaarekkeiden) perkausta ja *rosvohotujen* (sivu-uomien) tukkimista. Toiminta kosketti heti alusta pitäen myös Virmajärven seutua. Virma-, Telma- ja Kivijärven salmet ja laskujoet perattiin uittokelpoisiksi. Koitajoella puuta alettiin kuljettaa eteenpäin yhteisuitoina vuodesta 1909 alkaen. Lauttaussääntö vahvistettiin 23.11.1909. Uittotoiminta oli alkanut siellä jo 1830-luvulla. Puutavarayhtiöiden rakennuttamina oli Koitajoella yli 100 patoa ja seitsemän suurta uittoränniä, mutta rakentamista jatkettiin vielä vuosittain. Vuonna 1909 Koitajokea pitkin lipui Pielisjoelle 783 212 puuta. Vuoteen 1926 tultaessa uittoväyliä oli kunnostettu Ilomantsin hoitoalueella 50 kilometrin veran.³⁴³

Kesään 1934 mennessä Koitajoki oli rakennettu sellaiseen kuntoon, että puut uivat irrallaan, eikä lauttausta enää tarvittu. Ylä-Koitajoen käyttö uittoväylänä katkesi kuitenkin pian (1940, 1944) uuteen rajaan, kun 51 kilometrin pituinen pätkä joesta jäi Neuvostoliiton puolelle. Rajanaapurukset pääsivät vasta vuonna 1954 sopimukseen uittojen uudelleen aloittamisesta jokea pitkin. Ylä-Koitajokea ryhdyttiin kunnostamaan: yläjuoksu rakennettiin uudelleen, padot uusittiin, viisi mutkaa Polvikosken ja Hanhikosken väliltä oikaistiin räjäyttämällä sekä kaatuneet ja kallellaan olleet puut hakattiin pois uittoväylän päältä. Mainittuna vuonna päästiin jo uittamaan puita, jotka oli hakattu Polvikosken kämpältä käsin. Puiden taival Polvikoskelta Anninkoskelle Möhköön kesti silloin 12 vuorokautta. Jos uitto sujui hyvin, puun taipaleeseen Polvikoskelta Möhköön kului vain kymmenen päivää. Hitaimpina keväinä saattoi mennä yli kuukausikin.

Uitettavan puun kysyntä väheni jo 1950-luvun loppupuolella, kun puun lähikuljetukset alkoivat siirtyä moottoriajoneuvojen varaan. Puulla oli entistä suurempi kiire sahalle tai sellukattilaan. Moottorikuljetusten puolesta puhui myös uittojen riskialttius, samoin kiristyneet laatuvaatimukset: vedessä ollut puu ei ollut kuivan puun veroista sahatavaraksi. Uittokustannukset olivat silti vain korkeintaan puolet autokuljetusten hinnasta. Uittotoiminta päättyi Ylä-Koitajoella lopullisesti vuonna 1973 ja Ala-Koitajoella kolme vuotta myöhemmin.

Ennen uittojen päättymistä Koitajokea pitkin kuljetettiin myös venäläistä puuta. Rajauittoluvat antoi suomalais-neuvostoliittolainen rajavesistöjen käyttökomissio. Uiton valvonnasta rajavesistöissä vastasivat rajamiehet molemmiin puolin. Paikallisten ongelmien ratkaiseminen oli uskottu erityisille uittovaltuutetuille, jotka pitivät keskenään yhteyttä rajavaltuutettujen välityksellä. Suomalaisten ostama puu ajettiin kuorma-autoilla ja traktoreilla lansseihin Neuvosto-Karjalassa. Varsinaisesta uitosta vastasivat suomalaiset, jotka menivät rajan yli maanantaina ja palasivat perjantaina. Heillä oli oikeus liikkua 150 metriä leveällä alueella. Uittomiehet puhuivat, että tuon vyöhykkeen takana heidän liikkumistaan seurasivat ja vartioivat ns. puskaryssät. Metsähallituksen eläkkeellä oleva työnjohtaja Pentti Väänänen kertoo nähneensä tällaisen miehen, kun uittoja tarkastamaan tulleen upseerin hevonen pillastui ja nousi takajaloilleen. Välittömästi hyppäsi metsän kätköistä mies, joka taltutti hevosen ja katosi sitten takaisin.³⁴⁴ Miehet saivat lisäksi kalastaa ja käyttää puuta omiin tarpeisiinsa. Viikon ruokatarvikkeet oli otettava mukaan Suomen puolelta, sillä rajantakaisilla lähialueilla ei ollut palveluita. Majoittuminen tapahtui useimmiten suomalaisyhtiöiden rakentamissa kämpissä, mutta telttaakaan eivät olleet vieraita uittomiehille. Rajauittoja suoritettiin myös Lieksanjokea, Tuulijokea sekä Tenniö-, Kuola- ja Sallajokia pitkin. Jo 1920-luvulla Neuvostoliiton puolelta uitettiin puuta Ilomantsiin Haapajokea pitkin.³⁴⁵

Koitajoki ja siinä oleva Pamilonkoski ovat tarjonneet upeat kulissit kahdelle suomalaiselle elokuvalle: Roland af Hällströmin ohjaamalle ”Tukkijoella” (1951), pääosissa Tauno Palo ja Rauni Ikäheimo, ja Markku Pölösen ”Kuningasjätkälle” (1998).³⁴⁶

6.7 Kämppäelämää

Kämppien avulla hakkuut ulotettiin syrjäisillekin alueille. Kämppä oli metsätyömiehen koti, jossa hän asui talven yli koko savottakauden ajan varsinaisesta kodistaan erillään. Kulkumiehille kämppää vastasi oikeaa kotia, josta ei poikettu kuin pisinpinä vapaa-aikoina. Myös savotan lähiseudun mökkejä ja taloja käytettiin majoittumistarkoituksessa korvausta vastaan. Niiden asukkaat saivat pientä lisäansiota ruokatavaroiden myynnistä. Hyötyä oli myös savottahevosten jättämästä

lannasta, joka oli tarpeen peltojen lannoituksessa. Ansiomahdollisuuksia avautui myös savotoiden huoltoon liittyneistä kuljetuksista. Tarvikkeita kuljetettiin urakalla kilohinnan mukaan, kun ajokelit olivat sopivat vesistöjen ja soiden jäädyttyä.³⁴⁷ Vuonna 1928 annetun *kämpälain* mukaan puutavaraa hakkauttaneiden yhtiöiden ja valtion velvollisuutena oli järjestää työntekijöilleen asianmukainen majoitus. Samalla alettiin kiinnittää muutenkin huomiota huoltoon.³⁴⁸ Kämpäkulutturi saavutti korkeimman tasonsa 1950-luvulla, jolloin kämpillä oli jo kodikkuutakin aiempiin oloihin verrattuna. Saatettiinpa jo sanoa, että ”kyllä kämpäelämä kotiolot voittaa”.³⁴⁹ Esimerkiksi Polvikosken kämpälle saatiin televisio niinkin aikaisin kuin vuonna 1965.³⁵⁰ Hirsikämppien rakentaminen oli jäänyt vanha-aikaisena historiaan ja tilalle olivat tulleet parakit. Seuraavaksi siirryttiin siirreltäviin asuntovaunuihin ja lopulta päivittäiseen liikkumiseen kotoa käsin moottoriajoneuvoilla.

Muistona menneistä savotoista ja kämpämajoituksesta on Koitajoen Natura-alueella vielä viisi rakennusta. Verkkoputaalla, Koitajoen itärannalla, on Hackman & Co:n entinen saunarakennus, jonka Metsähallitus on muuttanut autiotuvaksi retkeilijöiden käyttöön. Siihen mahtuu noin kuusi henkeä, ja sitä on kunnostettu viimeksi vuonna 1999. Paikalla sijainnut päärakennus on myyty yksityiselle ja siirretty pois. Verkkoputaalta noin viisi kilometriä kaakkoon on pieni Leimuukämpä, jota on kutsuttu myös Asumajoen kämpäksi. Rakennus oli alun perin tarkoitettu vain leimuulla kulkeneiden tukikohdaksi. Myöhemmin se kunnostettiin savottakäyttöön sopivaksi. Rakennusta on saneerattu viimeksi vuonna 1998. Niemipuron ja Koitajoen yhtymäkohdassa on syksyllä 1955 sinne siirretty Kokkokankaan kämpän entinen saunarakennus. Uudessa paikassaan se muutettiin majoituskäyttöön. Sitä on kunnostettu viimeksi vuonna 2001. Hanhikoskella sijaitsee Hoikan kämpältä tuotu entinen saunarakennus, joka muutettiin 1970-luvulla majoitukseen soveltuvaksi. Se kunnostettiin vuonna 2000.³⁵¹

Vielä olemassa olevista kämpärakennuksista viides on Polvikosken suurkämpä Hattuvaaran–Lahnavaaran tien varrella (kuva 17). Se oli Ilomantsin hoitoalueen kämpistä tärkeimpiä. Metsähallitus aloitti miehistökämpän rakentamisen jatkosodan aikana vuonna 1943. Runkomateriaalina olivat veistetyt hirret. Paikalle syntyi

samalla kertaa myös savusauna ja talli. Sodan lopuvaiheet keskeyttivät rakennustyöt. Hattuvaaran suunnalla liikkuneet venäläissotilaat majoittuivat kämppään ja hävittivät samalla sinne varatut uunitiilet. Pihamaalla on heidän joukkohautojaan, joiden kartoittaminen oli vielä syksyllä 2003 kesken. Presidentti Mauno Koiviston kerrotaan viettäneen kämpässä muutaman yön Ilomantsin torjuntataisteluiden aikana kesällä 1944.

Polvikosken miehistökämpän huoneluku oli seitsemän. Pinta-alaltaan se oli 237 neliötä. Majoitustilaa oli yhteensä 80 hengelle. 1950-luvun aikana kämppää uudistettiin huomattavasti. Uunit laitettiin kuntoon vuosina 1950–1952, samalla korjattiin lattiat. Seinähirret *rivettiin* eli tilkittiin ja sisätilat uudistettiin. Erityinen moottorisahojen remonttihuone rakennettiin vuonna 1957. Vuonna 1955 kämpä oli saanut sähköaggregaatin. Pärekatto muutettiin peltiseksi vuonna 1958. Pihakaivo sai sementtirenkaat kahta vuotta myöhemmin. Pihamaalle valmistui vuonna 1954 erillinen hirsinen esikuntarakennus savotoiden johtoporrasta varten. Sen majoitusmäärä oli laskettu 13 hengelle; pinta-ala oli 72 neliötä. Samana vuonna tehtiin myös 19 neliön suuruinen sauna hirsistä. Ulkorakennuksiin kuului lisäksi 220 neliön suuruinen talli, jossa oli tilat 30 hevoselle. Se oli rakennettu kohta sodan päätyttyä, mutta korjattiin jo vuonna 1950. Heinäkuussa 1955 Metsähallituksen silloinen pääjohtaja N. A. Osara vieraili esikuntansa kanssa Polvikosken kämpällä.

Polvikoskelle valmistui tie vuonna 1952 kämpän ja savotoiden huoltoa varten. Ensimmäinen telatie Koivusuon yli oli tehty jo vuonna 1933. Alajoen silta valmistui kahta vuotta myöhemmin, samoin Polvikosken. Ensimmäisen kerran sillat tuhoutuivat talvisodan aikana vuonna 1939, kun perääntyvät suomalaiset polttivat ne. Toisen kerran sillat tuhoutuivat kesällä 1944. Tilapäissilltojen aikaa kesti vuosiin 1951–1952 saakka, jolloin uudet pysyvät sillat valmistuivat.³⁵²

Ilomantsin hoitoalueen suurta autoteiden rakennusaikaa olivat 1950- ja 1960-luvut. Vuoteen 1969 tullessa siellä oli pysyviä autoteitä yhteensä 160 km. Suurehkoja tiettömiä alueita jäi enää vain Koitajoen itäpuolelle. Sieltä puut uitettiin, kunnes 1970-luvulla uitot loppuivat kokonaan.³⁵³ Uittoajalta peräisin olevia rakenteita ovat Sammalpuron laavu ja Karanteeniputaan katos. Viimeksi mainitussa on ollut uittomiesten ruokailupaikka.³⁵⁴

Kuva 17. Polvikosken miehistökämpä. Jukka Kokkonen 2003.

6.8 Muuttuvat puun ikänormit

1800-luvun ihmiset pitäisivät nykyistä tukkimet-
sää keskenkasvuisena nuorena metsänä. Kriteerit
olivat silloin täysin erilaiset kuin tällä hetkellä.
Suomen Talousseuran näkemyksen mukaan män-
ty vaati 180–200 vuotta saavuttaakseen täysikas-
vuisuuden. Itärajan tuntumassa edellytettiin vielä
pitempää aikaa, jopa 300–500 vuotta, että puu
voitiin katsoa kunnolliseksi tukkipuuksi.³⁵⁵

Metsänkäytön muuttuessa intensiivisemmäk-
si puun iälle asetut normit laskivat. 1910-luvun
alussa 1–50-vuotiasta metsää pidettiin *nuore-
na*, 51–100-vuotiasta *keski-ikäisenä*, 101–150-
vuotiasta *lähinnä hakattavana* sekä 151-vuotias-
ta ja siitä ylöspäin *vanhana*. Pohjois-Ilomantsin
hoitoalueen kasvullisen metsämaan alasta valtaosa
kuului kolmeen viimeksi mainittuun kategoriaan.
Nuorta metsää oli vain 9,5 %. Rakenne oli sa-
mankaltainen myös Etelä-Ilomantsin hoitoalu-
eella. Siellä nuorten metsien osuus oli noin kaksi
prosenttia kasvullisen metsämaan alasta. Vanhoja
ja yli-ikäisiä metsiä oli noin 22 %.³⁵⁶ Ilomant-
sin hoitoalueen metsistä oli 1930-luvun alussa

yli puolet 110-vuotiaita. Viidenneksen arvioitiin
olevan yli 140-vuotiaita ja siten yli-ikäisiä. Met-
sistä oli mäntyvaltaisia 69 %, kuusivaltaisia 26 %
ja lehtipuuvaltaisia 2 %. Aukkoja oli 2 % metsä-
alasta. Paperiteollisuuden vuoksi voimakkaasti
lisääntynyt hiokepuun tarve herätti kysymyk-
siä aiemmin hyljeksityn kuusen riittävydestä.
Uskottiin jopa, että ajan mittaan kuusi nousisi
mäntyä arvokkaammaksi.³⁵⁷

1950-luvun alkupuolella laskettiin jo yli 120-
vuotiaat metsät yli-ikäisiksi. Ilomantsin metsät
poikkesivat ikäjakaumansa suhteen ihannearvois-
ta. Vanhoja, yli 100-vuotiaita metsiä oli 68 %.³⁵⁸
Puulla oli suuri kysyntä toisen maailmansodan
jälkeen, ja siten se olisi pitänyt saada metsäteol-
lisuuden raaka-aineeksi mahdollisimman varhain.
Mainitun vuosikymmenen aikana puuta hakattiin
voimakkaasti mm. Polvikosken seudulla. Vanhat
kuusikot hakattiin paljaiksi. Samalla haavat ja koi-
vut kaadettiin maahan, kun niille ei ollut käyttöä.
Ne olivat roskapuun asemassa, ja sen vuoksi ne
piti hävittää.³⁵⁹

7 Rajaseutu taas sodassa

7.1 Talvisodan aika

Talvisodan alkaessa Ilomantsin ja Tolvajärven suunnat kuuluivat IV Armeijakunnan vastuualueeseen. Ilomantsin alueella toimi Erillispataljoona 11 (Er.P 11), jonka runkona oli rauhan aikaisen Joensuun rajavartioston ensimmäinen komppania. Sen johtajana toimi majuri Vilho Nikoskelainen. Pataljoonan tehtävänä oli hyökkäyksen sattuessa viivyttää vihollista rajalta Ilomantsiin johtavien teiden suunnassa. Takarajana toimi Oinassalmen–Koitajoen vesistölinja. Tilanteen kääntyessä suomalaisten kannalta suotuisaksi pataljoona sai toimia aktiivisesti Porajärven suuntaan. Er.P 11:een liitettiin sittemmin pääasiassa joensuulaisista koulupojista muodostettu Osasto Julkunen (sittemmin 2. Erillinen Sissikomppania). Rajan takana Neuvostoliiton puolella toimi Ensimmäinen jalkaväikarimeijakunta, johon kuului kaksi jalkaväkidivisioonaa (139. ja 155. D). Sen tavoitteena oli sodan alkaessa vallata Joensuu ja Tohmajärvi. 155. D:n oli määrä hyökätä Porajärven–Ilomantsin suunnassa. Hyökkäys alkoi 30.11.1939 klo 8.00 ja puoli tuntia myöhemmin neuvostojoukot ylittivät rajan. Joulukuun 2. päivän illalla 1939 Er.P 11 joutui taistelemaan jo Kuolismaan alueella. Vetäytyvät suomalaisjoukot polttivat käskyn mukaan rajaseudun kylät taloi-neen, ettei niistä olisi hyötyä maahan tunkeutuvalla viholliselle.³⁶⁰ Tällöin tuhoutuivat myös useat metsänvartijatorpat rajan pinnassa.

Talvisodan puhjettua rajaseudun kylät tyhjenivät, kun asukkaat evakuoitiin turvaan. Ilomantsista siirrettiin muualle Suomeen yli 7 000 henkeä, yli 400 hevosta ja 2 400 muuta eläintä.³⁶¹ Asumukset ja niissä ollut irtain omaisuus jäivät vihollisen armoille. Aamulla 28.12.1939 suomalaispartio kävi tyhjilleen jääneessä Hattuvaaran kylässä. Kolme miestä meni kylän länsipuolelle tarkistamaan, olivatko venäläiset menneet kylään siltä suunnalta. Viisi miestä meni katsomaan kansakoulua, mitä siellä näkyisi. Merkeistä päätellen neuvostosotilaat olivatkin olleet koululla, sillä Suomen presidenttien kuvat oli rikottu. Filosofin, valtiomiehen ja kansallisen herättäjän J. W. Snellmanin kuva oli sitä vastoin säästetty. Itse Hattuvaaran kylässä viittä sinne mennyttä partiomiestä tervehti neljä punalippua. Taloissa

kaikki oli ”ryöstetty ja raiskattu”. Suomalaiset täydensivät tuhon. Kahdeksan parasta asuinpaikkaa poltettiin (taloja oli kylässä kaikkiaan 40). Saman kohtalon koki kaikki viholliselle käyttökelpoinen, kuten elintarvikkeet ja heinät. Perunakuopat avattiin pakkasen purtaviksi. Suomalaispartio totesi, että noin kaksi neuvostokomppaniaa oli majaillut kylässä.³⁶²

Ilomantsin pohjoisosassa taistelut alkoivat Jyrkkäkoskella aamulla 4.12., kun vihollinen eteni Hullarin kautta tien suunnassa. Kapteeni Kivikon johtama 1. komppania (1./Er.P 11), jota oli alettu siirtää Jyrkkäkosken–Korentovaaran suuntaan, taisteli vihollista viivyttäen Koitajoen Jyrkkäkosken ja Niemijärven maastossa. Aamulla 5.12. käytiin raju kahakka Ilajanjärven pohjoispäässä 1. komppanian viivyttävien partioiden ja hyökkäävän Jalkaväkirykmentti 786:n (JR 786/155. D) kärkipartioiden kesken. Kapteeni Kivikko ilmoittikin, että hänen oli pakko luopua Korentovaarasta saarroitusuhan vuoksi ja vetäytyä Lehtovaaraan. Mainitut paikat sijaitsevat Hattuvaaraan johtavan tien varrella. Taistelut Lehtovaarassa alkoivat 7.12. puolen päivän tienoilla. Seuraavana yönä suomalaisten oli luovutettava paikasta, siirryttävä Koitajoen länsirannalle Kallioniemen lossin luokse ja ryhmittäydyttävä puolustukseen (ks. kuva 18).³⁶³

Joulukuun 6. päivänä 1939 ylipäällikkö, sotamarsalkka C. G. E. Mannerheim antoi rintamavastuun Ilomantsin–Tolvajärven suunnalla jääkärieversti Paavo Talvelalle. Rintamasuunnalla olleista joukoista ja sinne keskitettävistä uusista voimista muodostettiin suoraan Päämajan alainen Osasto Talvela (Os. T), jonka nimi muuttui 19.12. Ryhmä Talvelaksi (Ryhmä T). Sen tehtävänä oli ensin lyödä vihollinen ja sitten vallata takaisin Suojärvi yhdessä IV Armeijakunnan kanssa. Ilomantsin suunnan joukoista muodostettiin järjestelyissä eversti Per Ekholmin johtama Osasto A (Os. A). Ilomantsiin saapui ensimmäisenä 7.12. Kenttärejennysprikaatin 13. pataljoona. Se otti rintamavastuun 8.12. Kallioniemen lossin alueella (kuva 18). 1./Er.P 11 siirrettiin muun pataljoonan yhteyteen Möhkön alueelle. Eversti Ekholm antoi 9.12. luvan Möhkön alueella taistelleille joukoille vetäytyä Oinassalmelle. Samalla Oinas-

Kuva 18. Koitajokea. Paikka, jossa oli Kallioniemen lossi, näkyy taustalla oikealla. Jukka Kokkonen 2003.

salmen silta tuhottiin. Joulukuun 9.–11. päivinä vihollisdivisioonan (155. D) joukot hyökkäsivät Kallioniemen suunnalla, mutta osin puolustajan selustaan Linolammella päässeet neuvostojoukot saatiin lyötyä takaisin.³⁶⁴

Os. A sai käskyn vallata takaisin Möhkön alue 12.12. aloitettavalla hyökkäyksellä. Suomalaisten hyökkäys ei kuitenkaan johtanut toivottuun tulokseen. Joulun jälkeen tilanne Ilomantsissa vakautui paikoilleen *asemasodaksi*³⁶⁵ sodan loppuun saakka.³⁶⁶ Maaliskuun 13. päivä klo 8.20 Ryhmä T:n esikuntaan saapui käsky, että vihollisuudet oli lopetettava klo 11.00. Os. A:n alueella Ilomantsissa neuvostojoukot lopettivat tykistötulen vasta klo 11.15.³⁶⁷ Väli rauhan aika oli tullut.

Moskovan rauhassa (1940) Ilomantsi menetti itäisen osansa ja raja siirtyi lähemmäksi kirkonkylää. Ilomantsin alue pieneni noin kolmanneksella. Luovutetusta alueesta Suomen valtio oli omistanut 70 000 ha, Enso–Gutzeit lähes saman verran ja yksityiset noin 20 000 ha.³⁶⁸ Uusi raja tuli kulkemaan lounaaseen rajamerkiltä III/277, joka on nykyisin Suomen ja Euroopan unionin manneralueen itäisin piste. Virmajärveltä raja-

linja meni nykyiseen tapaan Longonvaaraan, Ruukinpohjaan, Konnukkajärvelle, Haapovaaraan ja Mutalahdelle. Neuvostoarmeija alkoi linnoittaa uutta raja-alueitaan ja rakentaa teitä. Linnoitusvyö ulottui Ontrovaarasta Lutikkavaaraan koillisessa ja sitten heikompana Hullariin saakka.³⁶⁹ Virmajärveltä luoteeseen rajankulku pysyi muuttumattomana. Noin neljän aarin kokoisessa Virmajärven saarella oleva rajamerkki kuuluu itärajan vanhimpiin rajapyykkeihin. Sitä vanhempia ovat vain Täyssinän rauhan (1595) aikaiset rajamerkit Kuhmon ja Suomussalmen korkeudella.

Rajankäynti kolmannella eli Pohjois-Karjalan loholla suoritettiin 25.5.–25.8.1940. Uutta rajaa käytiin 137 kilometriä; rajalinjan leveydeksi tuli 10 metriä. Keväällä 1940 venäläiset rajavartiojoukot ottivat varaslähdön aloittaen uuden rajalinjan raivaus- ja merkitsemistoimet: rajalinjaa alettiin hakata noin 1,5 kilometriä lännemmäksi kuin mitä piti. Vielä tänä päivänä on nähtävissä osia usean kymmenen kilometrin pituisesta *hukkalinjasta*, joka kulki Suomen puolella Virmajärven pohjoiskärjen rajamerkistä lähes Korpiselkään

asti. Osa hakatusta puutavarasta käytettiin Hattuvaaran kansakoulun rakentamiseen. Lopullisesti koko itäraja (Pohjois-Karjalan osuus mukaan lukien) vahvistettiin 10.5.1941 suomalais-neuvostoliittolaisella noottien vaihdolla hallitusten kesken. Kun Ilomantsin ja Neuvostoliiton puoleisten alueiden välinen raja oli ennen reilun 100 kilometrin pituinen, Moskovan rauhassa (1940) rajasta tuli noin 80 kilometriä pitkä.³⁷⁰

7.2 Jatkosodan loppurynnistys

Asemasotavaihe katkesi Neuvostoliiton Puna-armeijan massiiviseen hyökkäykseen Karjalan kannaksella 9.6.1944. Tavoitteena oli Suomen armeijan tuhoaminen ja ehdoton antautuminen. Hyökkäys laajeni kaikille rintamaosille ja päättyi lopulta suomalaisten torjuntavoittoon Ilomantsissa 9.8.1944. Seuraavassa kerrotaan lähinnä siitä, miten kesän 1944 sotatoimet koskettivat joko suoranaisesti tai välillisesti Ylä-Koitaajoen aluetta ja sen lähiympäristöä (esim. Hattuvaaraa).

Heinäkuun puoliväliin 1944 mennessä venäläisten voimakas hyökkäys oli saatu torjuttua niin Karjalan kannaksella kuin Laatokan Karjalassakin. Siinä vaiheessa Ilomantsi valittiin Puna-armeijan painopistealueeksi. Tavoitteena oli kiertää sen kautta suomalaisten selustaan, lyödä tiivis puolustus ja avata tie Suomeen. Ilomantsiin suunnattiin kaksi neuvostodivisioonaa (176. ja 289. D) Porajärven suunnalla toimineesta 32. Armeijasta. Divisioonien ensimmäisenä tehtävänä oli ensiksi U-aseman (Pitkäranta–Lemetti–Loimola)³⁷¹ jatkon murtaminen Ilomantsissa ja sitten asemien valtaaminen pohjoisesta käsin. Niiden tuli lisäksi edetä Joensuuhun ja Lieksaan, mikä olisi vaarantanut suomalaisen 14. Divisioonan (14. D) selustayhteyksiä Rukajärvellä. Neuvostoliittolaisten tavoitteet saatiin selville vangiksi joutuneilta upseereilta ja sotasaaliskartoista.³⁷² 176. D marssi pohjoisempana pääosin tiettömiä taipaiteita ja 289. D etelämpänä käyttäen Porajärveltä Ilomantsiin johtanutta tietä. Viimeksi mainitun neuvostodivisioonan lähitavoitteena oli luultavasti Ilomantsin valtaus, ensiksi mainitun puolestaan Ilomantsin–Hattuvaaran tien haltuunotto.³⁷³

7.2.1 Kenraali Raappana valmistautuu Ilomantsin taisteluun

Hälyttävässä tilanteessa ylipäällikkö Mannerheim valitsi 24.7.1944 luottomiehensä ja suoran alaisensa jääkärikenraalimajuri Erkki Johannes Raappanan johtamaan Ilomantsin torjuntataisteluita.³⁷⁴ Raappana oli siihen asti toiminut 14. Divisioonan komentajana pohjoisempana Rukajärvellä. Häntä pidettiin erinomaisena korpisoturina ja ”mottimestarina”. Hän tunsi erinomaisesti tulevan taistelualueensa, sillä hän oli toiminut pitkään Joensuun rajavartioston komentajana ja tehnyt paljon tarkastusmatkoja ja eräretkiä Ilomantsiin. Hän oli kunnostautunut talvisodan aikana Lieksan suunnalla Pohjois-Karjalan Ryhmän komentajana ja sitten Rukajärven valtauksessa jatkosodan alettua. Suurista sotilaallisista ansiosta kertoo se, että Raappana oli järjestyksessä kolmas Mannerheim-ristin ritari.³⁷⁵ Raappanan hyvän paikallistuntemuksen ansioksi on arveltu, ettei kukaan toinen olisi voinut onnistua yhtä hyvin Ilomantsin torjuntataisteluiden johtamisessa. Ilomantsin torjuntataisteluita kesällä 1944 on kutsuttu ”vanhan mottimestarin viimeiseksi opetuksesi”.³⁷⁶

Ilomantsiin perustettuun Ryhmä Raappanaan (Ryhmä R) kuuluivat Porajärveltä vetäytynyt eversti Torvald Ekmanin komentama 21. Prikaati (21. Pr), Viipurinlahdelta siirretty Ratsuväkiprikaati (Rv.Pr) johtajanaan eversti Urho Tähtinen sekä kaksi pataljoonaa 14. Divisioonasta, joista muodostettiin Osasto Partinen (Os. P) johtajanaan everstiluutnantti Väinö Partinen. Ryhmä R:n kokonaisvahvuus oli 13 000 miestä ja 56 kenttätykkiä.³⁷⁷ Jatkosodan torjuntataisteluita ajatellen Ilomantsin taistelut heinä–elokuun 1944 vaihteessa olivatkin siinä mielessä harvinaisia, että suomalaisilla oli jopa pieni miesylivoima venäläisiin nähden. Tykistön osalta voimasuhteet olivat 1:2 venäläisten eduksi.³⁷⁸

Raappanan nimitys oli aika lailla erikoinen. Hän pysyi oman divisioonansa (14. D) komentajana Rukajärvellä, mutta toimi samalla II Armeijakuntaa komentaneen kenraalimajuri Einar Mäkisen alaisena johtaessaan Ryhmä R:ää Ilomantsissa. Toimintakäskynsä Raappana sai suoraan Päämajasta, ei Mäkiseltä.³⁷⁹

Porajärveltä vetäytynyt 21. Pr oli 27.7.1944 linjalla Koitajoki–Kitsanlampi–Luovejärvi–Ilajanjärvi–Ilajansuo. Korentovaaran–Vellivaaran

tien suunnassa III Pataljoonan (III/21. Pr) varmistusosastot joutuivat väistymään Niemijärveltä kolme kilometriä länteen, kun 176 D:n osastojen onnistui ensimmäisenä ylittää Moskovon rauhan raja. Ilajanjärven pohjoispuolella ollut Rajajääkripataljoona 3 (RajaJP 3) sai partiokosketuksen viholliseen Niemijärvellä 27.7.³⁸⁰

Kun Raappana otti joukot komentoonsa Ilo-mantsissa 26.7.1944 klo 12, 21. Pr jatkoi Kuolismaan tien suunnassa vetäytymistään lounasta kohti. Nähtyään vetäytyvien joukkojen kunnan Raappana halusi, että Ekmanin prikaati viivyttaisi vihollista sitkeästi ja samalla vetäisi päävoimansa ja raskaan kalustonsa viivytyksen takarajalle Ontrovaara–Konnuksa–Sysmäjärvi. Tästä linjasta oli ehdottomasti pidettävä kiinni. 21. Pr siirtyi vaiheittain Sysmäjärven–Konnuksan järvikapeikkoihin 26.–29.7. Neuvostoliittolainen 289. D pääsi pureutumaan Lutikkavaaran alueelle ja samalla vuoden 1940 rajan yli suomalaisten puolelle.³⁸¹ Samaan aikaan Rv.Pr saapui Hattuvaaran tien suunnalle käyttäen Kaltimon ja Joensuun asemia purkauspaikkoinaan. Prikaatin reservinä olivat Uudenmaan Rakuunarykmentti (URR) ja Hämeen Ratsurykmentti (HRR), ensiksi mainittu Kuittilanvaarassa ja jälkimmäinen Korentovaarassa.³⁸²

Kenraalimajuri Raappana antoi 29.7.1944 hyökkäyskäsken joukoilleen. Toiminta hahmoteltiin siinä porrastetuksi: ensin molemmat vastassa olleet neuvostodivisioonat eristettäisiin selustayhteyksistään ja sitten lyötäisiin ne peräkkäin, ensin Ilo-mantsin–Kuolismaan tietä edennyt 289. D ja lopuksi tien pohjoispuolella ollut 176. D. Neuvostovoimat oli tarkoitus saavuttaa kolmen vihollisen selustaan tunnettavan kiilan voimin. Kun kiilojen kärjet yhtyisivät, saataisiin kahdet pihdit, joiden puristukseen vihollisjoukot jäisivät. Tarkoituksena oli, että toisistaan ja huoltoyhteyksistään eristetyt ”saaliit” rusennettaisiin yksi kerrallaan. Raappana ei katsonut suomalaisvoimien riittävän molempien vihollisdivisioonien murskaamiseen yhdellä kertaa. Lopuksi oli tarkoituksena edetä itään parinkymmenen kilometrin päähän Ylä-Vuottojärven–Saarijärven–Salmijärven tasalle, jotta tärkeä liikenteellinen solmukohta, Kuolismaan tienhaarat, saataisiin takaisin suomalaisten valvontaan.³⁸³ Tulevan hyökkäyksen kulkua määriteltiin vielä taisteluosastojen sisällä. Rv.Pr:n komentaja eversti Tähtinen muodosti URR:stä, Jääkäripataljoona 1:stä (JP 1) ja HRR:n osista

Taisteluosasto von Essenin, jonka komentajaksi tuli eversti Hans Olof von Essen. Eversti Gustaf Ehrnroothin³⁸⁴ ja hänen HRR:nsä päävoimien oli aluksi hyökättävä Hattuvaarasta Hullariin ja vallattava se Os. P:n kanssa.³⁸⁵

7.2.2 Taistelualue

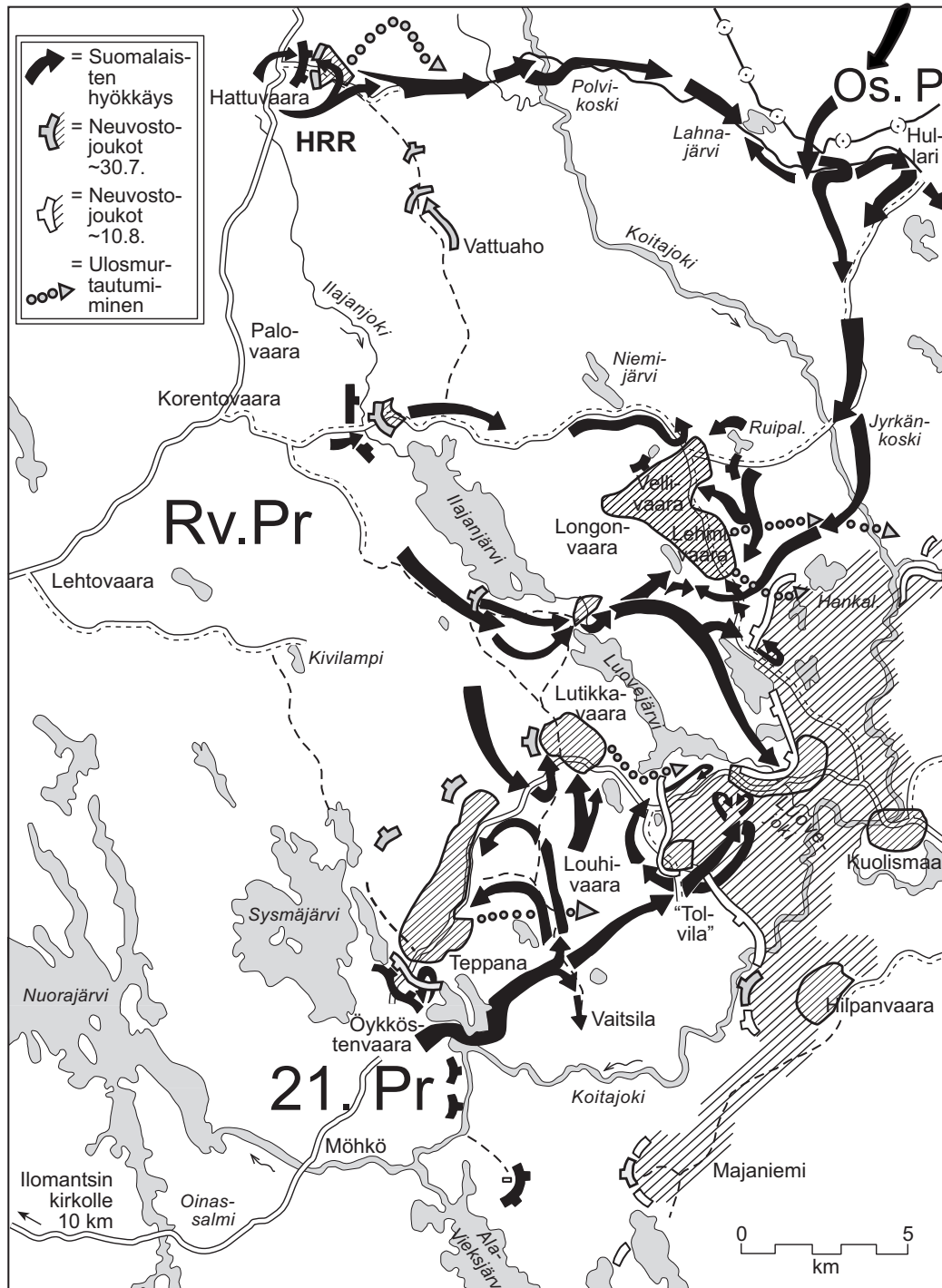
Ilo-mantsin torjuntataistelut käytiin noin 30 kilometriä kanttiinsa olevalla alueella (kuva 19). Keskeinen tie taistelualueella oli *Kuolismaan tie* (Liusvaara–Kuolismaa–Möhkö–Kuusensvaara–Ilo-mantsin kirkonkylä). Sillä oli pituutta 80 kilometriä Liusvaarasta Parppeilaan, joka sijaitsee Ilo-mantsin kirkonkylän liepeillä. Asutus harveni Möhkön ruukkikylästä itään päin mentäessä. Taloja oli sen jälkeen lähinnä vain Lutikkavaaran, Kuolismaan ja Liusvaaran erämaakylissä. Tien ulkopuolella salokyliin ja yksittäisiin asumuksiin johti vain kärrykeitä ja polkuja, jotka olivat tuskin ajoneuvoin kuljettavissa. Paikoitellen käytössä oli vain kapulateitä ja pitkospolkuja. Kuolismaan tie jatkui heikkokuntoisena Liusvaarasta Porajärvelle mentäessä. Ensimmäisenä välietappina rajan toisella puolella oli Hingervaaran kylä. Liusvaaran–Hingervaaran–Porajärven reitti oli ikiaikainen ratsupolku, joka rakennettiin autotieksi vasta kesän 1941 aikana. Suomalaisista työvelvollisista koottu Linnoitusrakennuspataljoona 3 ryhtyi parantamaan sitä kesäkuun 1944 loppupuoliskolla, mutta Liusvaaran ja Porajärven väli jäi silti lähinnä hevosajoneuvoin liikennöitäväksi. Heinäkuussa tienhoitokomppania paranteli vielä väliä Hingervaara–Liusvaara autoin kuljettavaksi, kunnes Puna-armeijan rynnistys keskeytti työn.³⁸⁶ Porajärveltä luoteeseen johti ikivanha runkotie Kuutamalahdelle, Klyssinvaaraan, Lupasalmelle, Lentiiraan ja Repolaan. 14. D:n etuvartioasemat olivat Klyssinvaarassa kesällä 1944.³⁸⁷

Toinen keskeinen kulkuväylä oli *Hattuvaaran tie* (Ilo-mantsin kirkonkylä–Kallioniemen lossi–Lehtovaara–Korentovaara–Hattuvaara). Tällä tiellä oli pituutta noin 40 kilometriä. Siltä erosi lukuisia sivuteitä. Yksi niistä oli Korentovaaran–Hullarin tie (Korentovaara–Tossavalan tienristeys–Ilajanjärven pohjoispää–Niemijärvi–Koitajoen Jyrkänkoski–Hullari). Hullari oli entinen metsänvartijatorppa. Pätäkä Jyrkänkoskelta Hullariin oli vuonna 1944 niin hyvässä kunnossa, että siitä pääsi jopa autoilla. Toinen tärkeä tie, joka erkani Hattuvaaran tieltä, johti kohti rajaa Lah-

najärven suunnalle. Kyseessä oli lähinnä kärrytie, joka oli Palokankaalle saakka hyvässä kunnossa. Tie ylitti Koitajoen Polvikoskella ja jatkui Lahnavaraan kautta Hullariin. Hullari oli risteyspaikka, josta meni heikohko kärrytie Vuottojärville ja jonkinmoinen kulku-ura koilliseen vanhan rajan tuntumaan.³⁸⁸ Hattuvaaran–Lahnajärven tietä oli laitettu Metsähallituksen toimesta ajettavampaan kuntoon 1910-luvun alussa.³⁸⁹

7.2.3 Taistelu Hattuvaarasta 30.7.1944 ja mottitaistelut

Suomalaisten odotellessa hyökkäyksensä alkamista alkoi yllättävästi tapahtua Hattuvaaran suunnalla. Suunnitelmissa se oli saanut vain vähäisen merkityksen. Uskottiin, etteivät neuvostojoukot uhkaisi Hattuvaaraa ja sieltä rajalle johtanutta tietä. Vihollista odoteltiin vain Hullarista Vellivaa-

Kuva 19. Iloantaan torjuntataistelut heinä-elokuussa 1944 Juutilaisen (1994, 161) mukaan.

raan, Ilajanjärven pohjoispäähän ja Korentovaa-
raan johtaneelle tielle, siis suoraan Rv.Pr:n lähtö-
alueelle.³⁹⁰ Toisin kuitenkin kävi.

Ratsuväkiprikaatin johto oli kylläkin
27.7.1944 aavistellut Hattuvaaran suunnalle
kohdistuvan toimintaa. Niinpä se määräsi Ila-
janjärven pohjoispuolelle siirtyneen RajaJP 3:n
lähettämään kaksi joukkuetta sinne. Suomalai-
set tiedustelivat Lahnavaaraan ja -järvelle sekä
Sivakkavaaraan saakka. Rajamiehet menivät
Polvikoskelle polkupyörillä ja loppumatkan jal-
kaisin metsäpolkua pitkin.³⁹¹ Taistelupartio joutui
kuitenkin vetäytymään Lahnavaarasta illalla 28.7.
voimakkaan vihollisosaston tieltä Koitajoen Polvi-
koskelle. Lauantaiaamuna 29.7. paine kasvoi en-
tisestään ja suomalaisten oli väistyttävä Koitajoen
länsirannalta klo 5.30.³⁹² Vihollisvoimat arvioitiin
uudelleen kahdeksi pataljoonaksi. Ryhmä R:n so-
tapäiväkirjassa vihollisosasto arvioitiin noin 250
miehen vahvuiseksi. Sotavankitietojen mukaan
perässä oli vielä toinen vahvempi osasto.³⁹³

Vahvennetun 1. Rajakomppanian (1./Raja-
JP 3) päällikkö ryhmitti miehensä Sikrenpurole,
runsas kilometri Hattuvaaran kylästä itään.
Yhtenä sen vartiopaikkana toimi Hattuvaaran
vanhan tsasounan torni heinäkuun viimeisinä
päivinä.³⁹⁴ Hälyttävässä tilanteessa Rv.Pr:n johto
määräsi HRR:n lyömään Hattuvaaran itäpuo-
lelle edenneet neuvostoliittolaiset joukot, koska
RajaJP 3:n voimat eivät yksin riittäneet siihen.
Muodostettiin majuri Mauno Siraman johtama
Taisteluosasto Sirama, johon kuuluivat kaksi es-
kadroonaa HRR:stä ja niitä tukenut kevyt kra-
naatinheitinjoukkue. Liikkeellelähtö tapahtui
noin kaksi kilometriä Hattuvaaran eteläpuolelta
29.7.1944 klo 22.00.³⁹⁵ Suomalaisten pääosat ete-
nivät yhdessä Hovattalaan saakka, jossa ensim-
mäinen eskadroona kääntyi Sikrenvaaraan suota
ja korpea kulkien ja toinen eskadroona Kiukois-
ten suuntaan. Viimeksi mainittu lähinnä varmisti
päähyökkäystä.³⁹⁶ Samaan aikaan vahvistettu
1./RajaJP 3 suojaasi Hattuvaaran pääkylää.

Vihollinen yllätettiin täysin, lyötiin hajalle
ja osaksi tuhottiin aamuun 30.7.1944 klo 8.00
mennessä. Pääosa vihollisesta kohdattiin *Tiittasen*
talon eli *punaisen talon* luona Polvikoskelle johta-
van tien varressa. Venäläisten tappiot olivat noin
80 kaatunutta ja 11 sotavankia. Yksi suomalaisten
vangiksi jääneistä oli punatukkainen naisluut-
nantti, joka avuliaasti osoitti rykmenttinsä arkis-
ton säilytyspaikan. Saaliiksi saatiin myös seitse-

män kunnossa olevaa 45 mm:n panssarintorjun-
tatykkiä, kolme 82 mm:n kranaatinheitintä, 15
hevosta, kolme polkupyörää, yksi ajoneuvollinen
viestimateriaalia ja 20 konepistoolia. Kuormastos-
sa oli myös neuvostoliittolaisia kunniamerkkejä ja
rahaa.³⁹⁷ Osa venäläisistä pääsi pakenemaan mo-
tista juoksemalla suomalaisten ketjun läpi itään
ja koillisen suoalueelle. Osa käveli pois harhau-
tusmielessä kaikessa rauhassa heti suomalaishyök-
käyksen alkaessa.³⁹⁸ Muutamat neuvostoupseerit
surmasivat mieluummin itsensä kuin antautuivat
vangiksi. Heidät löydettiin teltastaan tikari rin-
nassa.³⁹⁹ JR 52:n neuvostokomentaja tapasi mat-
kansa pään punaisen talon portaiden vierestä.⁴⁰⁰

Tiittasen talo toimi neuvostojalkaväkirykmen-
tin komentopaikkana. Siten se oli varustettu vah-
vasti mm. konekivääreillä (yksi oli kätkettynä peru-
nakellariin), kranaatinheittimillä ja piiskatykeillä.
HRR:n ensimmäisestä eskadroonasta kaatui 11
miestä ja toisesta neljä.⁴⁰¹ Vihollinen ei käyttänyt
ilmavoimiaan Hattuvaaran taistelussa, vaikka sää
oli kirkas. Ilmatoiminta oli keskittynyt eteläm-
mäksi Loimolan ja Tolvajärven suunnalle.⁴⁰²

Taistelun ja huollon jälkeen muodostettiin
Taisteluosasto Ehrnrooth (Tst.Os. E), joka lähti
etenemään Lahnavaaraa kohti 31.7. klo 1.00
(kuva 20). Eteneminen oli aluksi nopeaa, sillä
osaston kärki saavutti Alijoen sillan jo klo 2.20.
Venäläiset olivat tuhonneet sillan, mutta se kor-
jattiin pian. Polvikoskelle tultiin klo 3.30 ja etene-
minen pysähtyi tilapäisesti Raappanalle suureksi
harmiksi. Vihollinen saatiin irtaantumaan Polvi-
kosken itärannalta vasta klo 14.35. Paikalle jäi yli
60 venäläistä kaatuneina ja runsaasti materiaalia.
Neuvostojoukkojen poistuttua suomalaiset ryh-
tyivät korjaamaan siltaa ja kului aikaa. Ehrnrooth
kirosi puhelimesta Raappanalle: ”Perkele, minun
rykmenttini ei ole mikään sorsaparvi, että se läh-
tisi Koitajoen yli ilman ylityskalustoa!” Raappa-
nan ja Ehrnroothin keskinäiset suhteet kiristyivät.
Ehrnroothin taisteluosaston kärki saavutti kui-
tenkin Lahnavaaran samana päivänä (31.7.) klo
18.00. Osa joukoista jäi varmistamaan sitä, osa
jatkoivat Hullarin suuntaan. Raappana otti yllättäen
3.8. HRR:n päällikkyyden pois Ehrnroothilta.
Raappana katsoi, että Ehrnroothin olisi pitänyt
hyödyntää Hattuvaarassa saavuttamansa voitto,
eikä jäädä odottelemaan Polvikoskelle. Koitajoki
olisi pitänyt ylittää koskipaikoista yli kahlaamal-
la ja suvantopaikoissa polkusiltaja rakentamalla.
HRR:n mukana liikkui myös joukko, jonka oli-

Kuva 20. Taisteluosasto Ehrnroothin miehet ylittävät Koitajokea 31.7.1944. Kuva: Puolustusvoimat.

si pitänyt toimittaa ampumatarviketäydennystä pohjoisesta tulevalle Os. P:lle. Ehrnroothin odoteltu hyökkäystoimien jatkamisessa ja hermostuminen esimiehelle johtivat jyrkin sanakäantein HRR:n komentajan vaihtamiseen. Uudeksi mieheksi nostettiin Hattuvaaran taistelussa kunnostautunut majuri Mauno Sirama.⁴⁰³

Hattuvaarasta Lahnajärvelle johtaneen tien varrella käydyt taistelut näkyivät pitkään maastossa niin maahan jääneenä sotamateriaalina kuin hakattuna metsänä. Puita oli käytetty puolustuslaitteiden rakentamiseen. Metsää oli myös kaadettu ampuma-aloja raivattaessa. Sirpaleista vaurioituneiden puiden käyttöä haittasi sodan jälkeen pelko koneiden rikkoutumisesta. Myös Niemijärven suunnalla oli samankaltaisia metsävaurioita.⁴⁰⁴

Ryhmä R siirtyi hyökkäykseen 31.7.1944 koodilla ”Nakkari nykäisee kello 02.30”. Taktiikkaa voi kuvata yltiöpäiseksi, sillä kaksi neuvostodivisioonaa ensin pysäytettiin viivytystaisteluita käyden, sitten motitettiin 4.8. mennessä kahdella kaksipuolisella saarrostuksella ja lopulta lyötiin lähes täydellisesti. On kylläkin todettava, että pääosa vihollisesta pääsi pakenemaan moteista 9.8. mennessä, mutta suurin osa raskaasta aseis-

tuksesta ja materiaalista jäi suomalaisten haltuun. Venäläisten 32. Armeija koetti 5.8. alkaen tuoda Ilomantsiin lisäjoukkoja. Raappanan antaman käskyn mukaan suomalaiset eivät kuitenkaan antaneet niille mahdollisuutta yhtyä motitettujen divisioonien avuksi. Saarroksiin joutuneita neuvostodivisioonaa koetettiin huoltaa ilmateitse, mutta pudotusten suurimmaksi osaksi epäonnistuttua motitettut joutuivat ahtaalle. Niinpä 176. ja 289. D:n ainoana vaihtoehtona oli murtautua ulos suomalaisten saartorenkasta. Taistelujen aikana Raappana siirsi everstiluutnantti Tähtisen apulaisekseen ja Rv.Pr:n uudeksi komentajaksi tuli eversti Bertel Ikonen.⁴⁰⁵

7.2.4 Pohjoisesta avuksi tulleen Os. P:n vaiheet 2.8.1944 saakka

Raappana muodosti 27.7.1944 I/JR 52:sta ja Er.P 24:stä everstiluutnantti Väinö Partisen johtaman Os. P:n, joka sai käskyn marssia Rukajärveltä Lupajärvelle ja edetä sen jälkeen Hullarin–Vellivaaran tietä Koitajoelle. Sieltä pääosien oli hyökättävä Vellivaaran–Kuolismaan tielle, joka piti katkaista Lehmivaaran kohdalla. Viimeiseksi oli hyökättävä tien suunnassa Vellivaaraan.

Os. P:n vahvuus oli noin 1 200 miestä, ja se lähti liikkeelle Lupasalmelta Lahnajärveä kohti 29.7. klo 18.00. Se saapui olettamalleen tavoitealueelle 30.7. klo 4.00 noin 18–20 kilometrin pituisen raskaan korpimarssin jälkeen. Pian kuitenkin huomattiin, että osasto oli viisi kilometriä Lahnajärvestä pohjoiseen. Oikeaan tavoitteeseen saavuttiin lopulta noin klo 13.00 ja leiriydyttiin. Venäläiset eivät todennäköisesti tienneet suomalaisten tulleen heidän selustansa.

Os. P jatkoi marssia 30.7. klo 23.00 tavoitteenaan Koitajoki. Kun Ryhmä R:n hyökkäys alkoi aamuyöllä 31.7., Os. P katkaisi suunnitelmien mukaisesti Hattuvaaran–Hullarin tien Virmajärven eteläpuolelta klo 1.00 ja 2./I/JR 52 eteni tien suunnassa länteen saadakseen yhteyden Hattuvaarasta etenevään HRR:iin. Osaston pääjoukko marssi Hullariin päin. Vajaan kahden kilometrin kuluttua kärki sai taistelukosketuksen vihollisen varmistusosastoon. Osasto jatkoi metsän läpi ja katkaisi Hattuvaaran–Hullarin tien klo 3.30 noin kaksi kilometriä Hullarin lounaispuolella. I/JR 52:n osat saavuttivat Koitajoen taistellen klo 6.45. Sen hyökkäys pysähtyi kuitenkin siihen. Oli ryhmittäydyttävä puolustukseen, koska sillan maastoa ei saatu haltuun raskaiden aseiden puuttuessa. Er.P 24 jatkoi 31.7. klo 15.00 päästen häiriöttä Koitajoen yli noin kolme kilometriä sillan eteläpuolelta. Sen onnistui katkaista Vellivaaran–Kuolismaan tie Lehmivaaran eteläpuolelta 1.8. klo 4.30. Vihollisen 176. D:n tärkein huoltotie meni siten poikki. Pataljoona ryhmittyi ”siilipuolustukseen” *Mottikukkulaksi* nimettyyn maastoon. Osaston joukkosidontapaikka nro 1 ja huoltokeskus olivat jääneet Lahnajärvelle, mutta ne joutuivat illalla 31.7. vetäytymään Mieronahonkankaalle I/JR 52:n yhteyteen Hattuvaarasta perääntyvän vihollisen alta.⁴⁰⁶

I/JR 52 lähti Mieronahosta patruunapulan vuoksi ja saapui Haukijärven pohjoispuoliseen maastoon 1.8. klo 1.30. Iltapäivällä pataljoona lähti etenemään kohti Hullaria, kun Hullarin–Vellivaaran tie havaittiin tyhjäksi vihollisesta. Mieronahon pohjoispuolella kohdattiin Hattuvaarasta Hullarin kautta etenevän HRR:n osat klo 17.00. Os. P alistettiin HRR:lle. Pataljoona jäi Tst.Os. E:n reserviksi. HRR:n mukana saapui Lupasalmelta Hattuvaaraan kuorma-autoilla siirtynyt kranaatinheitinjoukkue. I/JR 52 sai 2.8. klo 1.40 käskyn hyökätä tien suunnassa Vellivaaraan. Koitajoen ylitys sujui tällä kertaa hyvin, koska

vihollinen oli jo irtaantunut asemistaan. Noin klo 5 saatiin taistelukosketus viholliseen Riiplammen tasalla, pari kilometriä Vellivaarasta itään. Hyökkäys pysähtyi sinne. Uudeksi etenemisajankohdaksi määrättiin 3.8. aamuyö. 2. ja 4. komppania, jotka olivat menneet Hattuvaaran ja Hullarin suuntaan Ryhmä R:n hyökkäyksen alettua, kohtasivat toisensa Lahnajärven pohjoispuolella ja löysivät muun pataljoonan (I/JR 52) 2.8. iltapäivällä. I/JR 52:lle saatiin 7.8. alkaen huoltotie Niemijärveltä RajaJP 3:n kautta.⁴⁰⁷

7.2.5 Suomalaisen torjuntavoitto

Mottitaisteluiden päätyttyä 9.8.1944 Ryhmä R ryhmittyi puolustusasemiin vuoden 1940 valtakunnanrajan itäpuolelle. Ilomantsin alueella siirryttiin asemasotaan. Neuvostojoukkojen ei onnistunut saada tavoitteitaan läpi – ei edes vähäisintäkään osaa Suomesta vuoden 1940 rajoin. Eteläisempi 289. neuvostodivisioona, joka oli edennyt molemmin puolin Konnukan–Sysmäjärven ja Luovejärven–Ilajanjärven kannasten väliselle alueelle, menetti mm. koko raskaan kalustonsa. Pohjoisempi 176. D, joka oli ollut Vellivaaran–Lehmivaaran alueella, jätti jälkeensä 307 kaatunutta (joukossa mm. kaksi rykmentinkomentajaa), 45 sotavankia ja runsaasti materiaalia. Pääosa miehistöstä pääsi kuitenkin pakenemaan kaakkoon ja itään 9.8.1944 vastaisena yönä. Huomattavan osan vihollisesta tuhosivat Os. P:n miehet. Myös suomalaiset kokivat melko suuria tappioita. Esimerkiksi I/JP 52:sta kaatui 21, haavoittui 74, katosi 9 ja sairastui 17 miestä. Se oli noin 17 % taisteluihin osallistuneista komppanian miehistä.⁴⁰⁸

Ilomantsin taistelut olivat asettaneet sulun kahden neuvostodivisioonan vyörymiselle länteen ja tuottaneet hyökkääjälle tuntevia tappioita. Sotatoimissa vihollinen menetti suomalaisille kuusi toimintakuntoista panssarivaunua, 106 erilaista tykkiä, todennäköisesti kaksi romuksi rikottua raketinheitintä, 89 kranaatinheitintä, 55 kpl 45 mm:n panssarintorjuntatykkejä, 43 autoa, 33 kenttäradiota, 333 elävää hevosta, 48 kenttäkeitintä, runsaasti jalkaväen aseita, ampu-
matarvikkeita sekä viesti-, pioneeri- ja lääkintä-materiaalia. Mitä tulee miehistötappioihin, venäläisten omien tietojen mukaan 176. ja 289. D sekä avuksi tulleet joukot (3., 69. ja 70 Merijv. Pr) menettivät 1.–11.8.1944 kaatuneina 1 258 ja

kadonneina 278 miestä. Kokonaismenetykset olivat kaikkiaan 4 966 neuvostosotilasta, kun myös haavoittuneet ja muuten joukoista poistuneet lasketaan mukaan.⁴⁰⁹ Myös suomalaisten tappiot olivat suuret. Ilomantsin taisteluihin perehtyneen Antti Juutilaisen mukaan kaatuneita, haavoittuneita, kadonneita ja sotavankeuteen joutuneita oli noin 2 500 miestä. Suomalaisilta jäi saavuttamatta tavoite Salmijärvi–Saarijärvi–Ylä-Vuottojärvi, mutta sillä ei ollut enää mitään merkitystä. Väli- rauhansopimus tuli voimaan 19.9.1944 ja Suomi joutui vetäytymään vuoden 1940 rajoille.⁴¹⁰

Kenraalimajuri Raappana siirtyi 13.8.1944 takaisin omaan divisioonaansa Rukajärvelle. Hänen tilalleen Ilomantsissa siirrettiin 21. Pr:n komentaja, eversti Ekman. Ryhmä R:stä tuli Ryhmä E. Eversti Tähtinen puolestaan siirtyi järjestelyissä 21. Pr:n komentajaksi.⁴¹¹ Ilomantsiin suunnattu hyökkäys heinäkuun loppupuolella 1944 jäi Neuvostoliiton viimeiseksi yritykseksi tunkeutua Suomen maaperälle. Suuria operaatioita ei enää tehty. Nyky-Suomen rajojen sisällä Ilomantsi on ainoa paikka, jossa voi tutustua jatkosodan suurtaisteluiden taistelupaikkoihin.

7.3 Jälkiä sodasta

Ilajanjoelta Niemijärvelle johtavan tien varsilla on yhä merkkejä Ilomantsin torjuntataisteluista, kuten juoksuhautoja, kaivantoja ja teltanpohjia. Eniten niitä tapaa Ilajanjoelta, Ilajanjärven pohjoispäästä ja Niemijärveltä molemmin puolin tietä rajalle saakka. Niemijärveltä itään olevat taistelupaikat sijaitsevat rajavyöhykkeellä. Niille mentäessä on ensin otettava yhteys rajavartioasemaan.

Niemijärvellä sijaitsi neuvostoliittolaisen JR 55:n tykistöasemia. Sinne on myös haudattu rykmentin komentajat. Rajamiesten partiomajalta ja rajapuomilta alkaa rajavyöhykkeelle jäänyt venäläisten rakentama tie Vellivaaraan. Siellä on myös asemia. Kivistä ladottu saunakorsu sijaitsee Juomalammen rannassa lähellä nykyistä valtakunnanrajaa.

Noin kilometri Hattuvaaran eteläpuolella on ns. *Hovattalan kalliossa* metallinen muistolaatta, jossa lukee teksti: ”HÄMEEN RATSURYKMENTTI TAISTELI HATTUVAARASSA HEINÄKUUSSA 1944. RATSUMIESKILTA.” Muistolaatalta noin puoli kilometriä olevalta suolta aloittivat HRR:n 1. ja 2. Eskadroona

koukkauksensa Hattuvaaran itäpuolelle edenneen neuvostoliittolaisen JR 52:n selustaan myöhään illalla 29.7.1944.

Mentäessä Hattuvaarasta Polvikosken tietä on noin 1,8 kilometrin päässä oikealla puolella panssarintorjuntatykki ja kivessä muistolaatta, jossa on teksti: ”HÄMEEN RATSURYKMENTIN 1 ESKADROONA TAISTELI TÄLLÄ PAIKALLA 30.7.1944.” Ratsumieskilta pystytti muistomerkin vuosipäivänä 30.7.1987. Tykin luota alkaa *Taistelijan taival* -niminen polku, jossa on 13 opastetaulua Hattuvaaran taistelun kulusta. Kuljettaessa mainittua tietä noin 3,5 kilometriä eteenpäin on oikealla puolella neuvostoliittolainen kevyt kranaatinheitin ja kivessä muistolaatta, jossa lukee: ”HÄMEEN RATSURYKMENTIN 2 ESKADROONA TAISTELI TÄLLÄ ALUEELLA ELOKUUSSA 1944. RATSUMIESKILTA ASEVELJET.” Paikalla on myös opastaulu.

Lahnajärven lounaispuolella on lähellä rajamiesten majaa tervaskannossa puinen ortodoksinen ristipöytä, jonka päällä on neuvostosotilaan kypärä sodan ajalta (kuva 21). Se on reunan vierestä rikkinäinen, joko päällä ollessaan tai myöhemmin. Ristin juurella on myös siron maihinnousukengän jäännöksiä ja irrallinen korko. Aiemmin paikalla oli myös ihmisluuta. Oikeuslääketieteellisissä tutkimuksissa niiden todettiin kuuluneen pienikokoiselle naiselle. Paikkaa on pidetty naispuolisen neuvostokapteenin hautana. Samoilla tienoilla on luultavasti useita kymmeniä venäläisen JR 52:n kaatuneita. Hattuvaaran rajavartioaseman ylirajavartijat Kalervo Kaivoselkä ja Leo Purmonen pystyttivät entisen lahonneen hautamerkin tilalle ristin 1970-luvun lopulla. Kesällä 1944 paikalla sijaitsi mainitun neuvostorykmentin joukkosidonta- ja varastopaikka. Arvellaan, että vihollisen puolelta palaamassa ollut suomalaispartio olisi osunut tukikohtaan tuhoten sen samalla kertaa. Toisen tiedon mukaan Hattuvaaran suunnalta palaamassa olleet venäläiset olisivat törmänneet Osasto Partisen huoltomuodostelmiin, jotka olivat jääneet Lahnajärven tienoille.⁴¹² Hautaustuomerkki sijaitsee rajavyöhykkeellä runsaan kilometrin päässä rajasta, joten sinne mentäessä on hankittava asianmukainen lupa rajavartioasemalta.

Mentäessä Suomen ja Euroopan unionin itäisimpään mantereella sijaitsevaan pisteeseen Virmajärvellä on nk. *bukkalinja*, jonka neuvostoliittolaiset tekivät keväällä 1940 (ks. luku 7.1).

Nyt tuo kilometrejä pitkä linja näkyy vielä selvästi, tosin nuorta metsää kasvavana. Parhaiten sen huomaa menemällä ensin Virmajärven itäiselle pisteelle, palaamalla sieltä noin puoli kilometriä takaisin ja tähystelemällä samalla etelään päin. Alueella liikkumiseen tarvitaan rajavyyhkykelupa.

Viime sotien aikaiseen historiaan Ilomantsin näkökulmasta voi perehtyä lähemmin Hatuvaaran kylällä olevalla Taistelijan talolla, joka

tehtiin vuonna 1988 taistelun alueen sirpaleisista honganpölkkyistä. Näyttelyn esillepanossa on pääpaino erityisesti kesän 1944 torjuntataisteluissa, joita esitellään valokuvien, elokuvaesityksien ja jalkaväenasein. Rakennuksen ulkopuolella olevalle näyttelyalueelle on koottu museoitua tykistökalustoa opastauluineen.

Ilomantsin alueella sijaitsevista taistelupaikoista ja muistomerkeistä on koottu tietoa myös Internetiin.⁴¹³

Kuva 21. Neuvostosotilaan hauta Lahnajärven lounaispuolella. Jukka Kokkonen 2003.

8 Suojelun vaiheet

8.1 Uusia suojelualueita Pohjois-Karjalaan?

Ympäristönsuojelun neuvottelukunta jätti vuonna 1973 maa- ja metsätalousministeriölle ehdotuksensa Suomen kansallispuistoverkon kehittämiseksi. Laadittu kokonaisohjelma sisälsi ehdotuksen 35 uuden kansallispuiston perustamisesta, ja neuvottelukunta nimesi myös eräitä uusiksi luonnonpuistoiksi soveltuvia alueita. Mukana oli kohteita myös Pohjois-Karjalasta: ehdotukset Koitajoen, Kolin, Suomun–Patvinsuon ja Ruunaan kansallispuistoiksi.

Valtioneuvoston asettama Pielisen–Koitajoen aluekomitea oli ympäristönsuojelun neuvottelukunnan kanssa samoilla linjoilla ja ehdotti v. 1974 neljän kansallispuiston perustamista Pielisen–Koitajoen alueelle. Ne olivat edellä mainitut neljä kohdetta.

Valtioneuvosto asetti 24. tammikuuta 1974 kansallispuistokomitean, joka ehdotti vuonna 1976 luonnonsuojelullisten tarpeiden perusteella perustettavaksi maahamme 42 uutta kansallispuistoa ja 16 uutta luonnonpuistoa.⁴¹⁴ Komitea ehdotti myös yhdeksän kansallispuiston ja kuuden luonnonpuiston laajentamista. Tuohon aikaan Suomessa oli yhdeksän kansallispuistoa ja 15 luonnonpuistoa, joten ehdotettujen uusien luonnonsuojelualueiden määrä on nykyisinkin ajateltuna varsin suuri.

Pohjois-Karjalassa oli tuohon aikaan ainoastaan yksi kansallispuisto, vuonna 1956 perustettu Petkeljärvi. Komitea esitti vuonna 1976 valmistuneessa mietinnössään Pohjois-Karjalan läänin alueelle kansallis- ja luonnonpuistoja yhteensä 32 230 ha, mikä oli 2 % läänin maapinta-alasta. Tästä alueesta oli 93 % valtion omistuksessa ja kolmannes maa-alasta oli Metsähallituksen päätöksellä aarnialueina, luonnonhoitometsinä tai ojitusrauhoituksina.⁴¹⁵ Ehdotetut suojelualueet olivat Kolin, Ruunaan ja Patvinsuon kansallispuistot sekä Viklinrimmen ja Koivusuon luonnonpuistot. Samassa yhteydessä ehdotettiin myös Petkeljärven kansallispuiston laajentamista. Kansallispuistokomitea ehdotti siis 9 580 ha:n laajuista aluetta Koivusuon ympäristössä luonnonpuistoksi eikä Pielisen–Koitajoen aluekomitean ehdottamaksi kansallispuistoksi.

Pohjois-Karjalan luonnonystävät ry:n vuosijulkaisussa Pertti Huttunen ihmettelee vuonna 1977 komitean mietinnön nostattamaa vastalause-ryöppyä.⁴¹⁶ Kunnilla, maakuntaliitolla ja Metsähallituksella oli huoli maakunnan työllisyydestä ja ne kokivat Huttusen mukaan esityksen kuolin-iskuna haja-asutusalueiden kylille. Huttunen jatkaa: ”Huoli työpaikoista onkin oikeutettu, mutta ovatko kansallispuistot todellisia työttömyyden aiheuttajia, vai löydettiinkö näistä vain kouriintuntuva kohde, johon voitiin kohdistaa kaikki viime vuosikymmeninä elinkeino- ja väestörakenteessa tapahtuneiden muutosten aiheuttama katkeruus, jota on vielä syventänyt viime vuosina vallinneet matalasuhdanteet”.⁴¹⁷ Metsähallituksen Ilomantsin hoitoalue, aluemetsänhoitaja Saara Peiposen johdolla, oli kyllä soiden suojelun kannalla, mutta olisi sen sijaan halunnut jättää kivennäismaat eli metsäalueet luonnonpuiston rajauksen ulkopuolelle.⁴¹⁸

Vastakkainasettelu metsäsektorin ja luonnon-suojelijoiden välillä alkoi syventyä. Kiihkomieltä nostettiin puolin ja toisin. Lisäksi yleinen arvostelu metsien käsittelyä kohtaan voimistui sitä mukaa kuin metsien käsittelyn jäljet alkoivat näkyä voimakkaammin.⁴¹⁹

8.2 Koivusuo Ilomantsin turvetuotannon ja työllisyyden takaajana

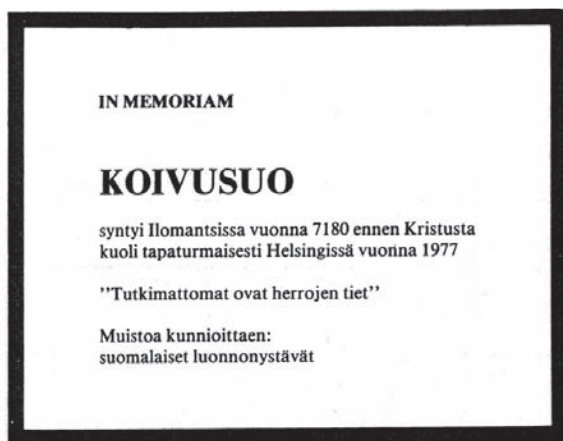
Ilomantsin kunta, Maakuntaliitto ja Pohjois-Karjalan lääninhallitus vaativat Koivusuon varaimista turvetuotannolle.⁴²⁰ Perusteluna vaatimukselle oli energiakriisi, jonka myötä nähtiin tärkeänä polttoturpeen käytön lisääminen. Ilomantsiin suunniteltiin rakennettavaksi turvebrikettitehdas. Lisäksi VAPO ilmoitti kantavansa huolta syrjäseutujen työllisyydestä ja laski Koivusuon työllistävän 50 henkilöä.⁴²¹ Maakuntaliiton ja lääninhallituksen lähetystö kävi Helsingissä puhumassa VAPO:n turvetuotannon puolesta. Silloinen maa- ja metsätalousministeri Johannes Virolainen teki vuoden 1977 lopulla erillispäätöksen, jonka mukaan valtion polttoainekeskus saisi Koivusuosta n. 1 550 ha suota Alajoen länsipuolelta.⁴²³ Pohjoisessa VAPO:lle varattu alue ulottui Hoikan tielle saakka.⁴²⁴

Maa- ja metsätalousministeriön luonnonhoitotoimisto varasi kuitenkin VAPOLle luovutetulta alueelta takaisin 400 ha Koivusuon pohjoisosasta ja tarjosi sen vastineeksi VAPOLle Iljansuon (500 ha) sekä osan Puohtiinsuon aarnialueesta (100 ha).⁴²⁵ Sen jälkeen Metsähallitus ja VAPO allekirjoittivat turvetuotantosopimuksen.

VAPO sai mitä halusi, ja Ilomantsissa nähtiin VAPOn suunnitelmat tervetulleena työllisyyden turvaajana – toisihan turvetuotanto työpaikkoja ainakin Hattuvaaran kyläläisille.⁴²⁶ Paikalliset heräsivät vastustamaan turvetuotantoa viimeistään siinä vaiheessa, kun huomattiin, ettei turvesuolla kasva enää hilla, ja turvetuotannon työllistävä vaikutus olikin odotettua pienempi.⁴²⁷

Koivusuon turvetuotantoon varatun alueen ojitustyöt aloitettiin vuonna 1979.⁴²⁸ Pohjois-Karjalan luonnonystävät hautasivat Koivusuon kuitenkin vuonna 1977, ennen kuin VAPO oli ehtinyt aloittaa Koivusuon valmistelun turvetuotantoa varten (ks. kuva 22).

Turvetuotantoalueet nakersivat Koivusuon luonnonpuiston pinta-alaa alun perin ehdotusta viidennekseen, ja luonnonpuisto perustettiin vuonna 1982 noin 2 100 hehtaarin laajuisena.⁴²⁹

Kuva 22. Pohjois-Karjalan luonnonystävien laatima Koivusuon "kuolinilmoitus".

8.3 Vesakkomyrkytykset herättävät paikalliset – Hattuvaara-liike

Vesakoita torjuttiin mekaanisten menetelmien lisäksi 1960-luvulta lähtien myös kemiallisesti. 1970-luvulla levitykseen otettiin avuksi lentokoneet ja helikopterit. Menetelmä oli tehokas ja suhteellisen edullinen, mutta herätti nopeasti ihmisten vastalauseet. Vastalauseet luonnonsuojeluasioissa muuttuivat konkreettiseksi vastarinnaksi ensimmäistä kertaa Pohjois-Karjalan historiassa Hattuvaarassa vuonna 1980.⁴³⁰

Ilomantsin kunta oli jo jonkin aikaa vastustanut vesakkomyrkytyksiä. Kuntalaiset näkivät myrkytykset marja- ja sienimaiden tuhoamisena. Metsähallitus puolusteli myrkytyksiä sillä, että sen tuli Metsähallitusta koskevan lain mukaan pyrkiä metsän kasvun kannalta parhaaseen mahdolliseen tulokseen parhailla mahdollisilla keinoilla. Kunta ja kuntalaiset yrittivät saada myrkytykset estettyä ja lopetettua ensin viranomaistitse, mutta se ei tuottanut tulosta. Avoin konflikti puhkesi elokuussa 1980. Luonnonsuojelijat ja paikallinen väestö hakeutuivat myrkytysalueille tarkoituksestaan estää Metsähallituksen suunnittelemat kemialliset vesakontorjunnat. Luonnonsuojelijat olivat leiriytyneinä myrkytysalueella ja häiritsivät myrkytysvalmisteluja, paikalliset asukkaat puolestaan ajoittivat marjastusretkensä sopivasti häiritsemään valmisteluja. Metsähallituksen virallista kantaa puolusti kiivaimmin aluemetsänhoitaja Saara Peiponen. Virallisesta kannasta poiketen monien virkamiesten, niin metsähallituslaisten kuin poliisinkin asenteet olivat kuitenkin myrkytyksiä vastaan.⁴³¹

Paikalle tulleista luonnonsuojelijoista valtaosa oli nuoria ja opiskeli Joensuussa. Runsas puolet oli myös kotoisin Joensuusta tai sen lähikunnista.⁴³² Iltanuotiolla istuskeltiin paikallisten viranomaisien kanssa, ja Hattuvaaran asukkaat toivat nuorille evääksi mm. karjalanpiirakoita.⁴³³ Hattuvaarasta muodostui myös yleisen mielipiteen muokkauksen kannalta ennakkotapaus. Tapahutumat saivat paljon huomiota tiedotusvälineissä, ja tieto Hattuvaara-liikkeestä levisi nopeasti yhä laajemmalle valtakunnan tasolla.⁴³⁴

Tunnetuimpia Hattuvaaran tapahtumien herättämiä yhteiskuntakriittisiä kommentteja lienee Juice Leskisen kappale Ilomantsi, jossa lauletaan ”Ilomantsi, Ilomantsi, Ilomantsi, Ilomantsi... helikopterilla tuli kuolemaa, voi hillasuota tuskan nuolemaa. Puupäät, puupäät metsähallinnon tappaa vesakon, niin kuin nuorison.” Leskinen osallistui kappaleellaan alkukevästä 1981 Euroviisu-karsintoihin. Lieneekö kappaleen syntymiseen ollut vaikuttamassa se, että Metsähallituksen ilomantsilaisen metsätekniikan tytär oli noihin aikoihin Leskisellä kotiapulaisena?⁴³⁵ Maaliskuussa 1981 Ilomantsi julkaistiin singlenä, ja siitä tulikin varsin kova hitti.

Suunnitellut vesakkomyrkytykset saatiin virkavallan avulla toteutettua, mutta jälkipyykki pestiin käreillä.⁴³⁶ Hattuvaaran tapahtumat johtivat siihen, että julkisen painostuksen vuoksi Metsähallitus keskeytti muut suunnittelemansa lentoruiskutukset. Siinä vaiheessa perusteluiksi löydettiin uudet kannattavuuslaskelmat. Todellisuudessa Metsähallitus oli pakkotilanteessa, ja luonnonsuojelijat tulkitsivat voittaneensa Hattuvaaran taistelun.⁴³⁷

8.4 Tilkkutäkistä yhtenäiseksi suojelualueeksi

Koivusuon luonnonpuiston perustamisen jälkeen suojelualuekokonaisuutta on hiljalleen laajennettu ilman isompia kädenvääntöjä. Vuonna 1985 Koivusuon luonnonpuiston länsipuolelle perustettiin Ristisuon soidensuojelualue⁴³⁸ ja vuonna 1988 Ruosmesuon–Hanhisuon soidensuojelualue, joka ulottuu itärajan pintaan asti⁴³⁹. Ruosmesuo oli mukana jo soidensuojelun perusohjelman kohteissa.⁴⁴⁰

Vanhojen metsien suojeluohjelmassa esitettiin asetuksella tai lailla rauhoitettaviksi Lahnavaaran, Teppanahan ja Niemijärven vanhoja metsiä.⁴⁴¹ Ruosmesuon–Hanhisuon soidensuojelualueetta ehdotettiin samalla laajennettavaksi pohjoiseen päin. Suojeluohjelmakohteet onkin liitetty nykyisellään suojelualuekokonaisuuteen, minkä

lisäksi Metsähallitus on vielä täydentänyt suojelualuearajasta sen omalla päätöksellä suojelluilla alueilla.

Metsähallitus ja Ilomantsin kunta ehdottivat ympäristöministeriölle 1993 – aluekokonaisuuden kirjavan suojelustatuksen yhtenäistämiseksi – uuden Koitajoen kansallispuiston perustamista 5 249 hehtaarin laajuisena. Metsästysmahdollisuuksien rajoittaminen esitetyssä kansallispuistossa aiheutti kuitenkin paikallista vastustusta, ja hanke käytännössä raukesi. Koitajoen alue-ekologisen suunnittelun yhteydessä⁴⁴² suojelualue-esityksen rajausta tarkistettiin yhteisymmärryksessä ympäristöministeriön kanssa hieman laajemmaksi (n. 5 900 ha). Vuonna 2000 esitys uusittiin ympäristöministeriöön 5 875 hehtaarin laajuisena suojelualueena. Ministeriön päätöstä ei tämän julkaisun valmistuessa ollut vielä saatu.

Euroopan unioniin liittymisen myötä Suomen tuli tehdä esitys alueista unionin yhtenäiseen eurooppalaiseen Natura 2000 -verkostoon. Ympäristöministeriö, Suomen ympäristökeskus, Metsähallitus, Metsäntutkimuslaitos ja alueelliset ympäristökeskukset valmistelivat vuosien 1995–1998 aikana Suomen ehdotusta maamme Natura 2000 -verkostoksi. Verkoston tavoitteena on luonnon monimuotoisuuden suojelu Euroopan unionin alueella. Vuonna 1999 julkaistussa Suomen ehdotuksessa Koitajoen Natura-alueen laajuudeksi esitettiin 7 561 ha, joka Hoikan aluetta (vajaa 1 000 ha) lukuun ottamatta toteutetaan luonnonsuojelulailla. Hoikan alueella Natura 2000 -ohjelma toteutetaan metsä- ja rakennuslakien avulla, eli tärkeät Natura-luontotyytit säästetään luontokohteina, vaikka alueella harjoitetaan myös metsätaloutta.

Vaikka Koitajoen suojelualueen laajentaminen ei ole herättänyt suurempia intohimoja, Natura 2000 -ohjelmaa sen sijaan vastustavat mm. monet ilomantsilaiset yksityiset maanomistajat, joiden alueita on sisällytetty tai on ehdotettu sisällytettäväksi ohjelmaan. Osasyynä vastustukseen lienee itärajan ihmisten ikiaikainen ulkopuolelta tulleiden käskyjen vieroksuminen.⁴⁴³

9 Sija ihmiselle ja luonnon monimuotoisuudelle

Koitaen Natura-alue edustaa parhaimmillaan itäsuomalaista, monin paikoin luonnontilaisen kaltaista suo-, metsä- ja jokiluontoa. Siinä ovat alueen tärkeimmät suojeluarvot. Erityisesti suoluonnon monimuotoisuuden kannalta Ilomantsi on tärkeä, koska kunta sijaitsee pohjoisten aapa- ja eteläisten keidassoiden vaihtumisvyöhykkeellä. Koitaen Natura-alueen eliölajisto tunnetaan verrattain hyvin. Alueella elävät monet vaateliaat metsälajit, ja suot ovat pesimä- ja levähdyspaikka monille lintulajeillemme.

Luonteva suojelualuerajaukseen Koitaen alueella on otettu mukaan myös aiemmin metsätaloustaloudessa olleita metsiä ja soita. Näistä metsistä puuttuvat monet luonnonmetsien piirteet, kuten lahoppuusto. Myös ojitettujen soiden vesitalous on muuttunut. Talvella 2004 aloitettiin Koitaen Natura-alueella ennallistamistyöt. Niiden avulla lisätään metsiin luonnonmetsän piirteitä ja pyritään palauttamaan soille luontaisen kaltainen vesitalous.

Koitaen seudun luonnosta nousevat myös erämaisen alueen käyttöarvot. Alue on ollut syrjäisen erämaan löytäneiden omatoimiretkelijöiden suosiossa jo pitkään. Tapion taival -retkeilyreitti kuljettaa vaeltajan Koitaen varsilta Koivusuon sydämeen. Reitin eteläosa on merkitty maastoon jo 1960-luvun loppupuolella⁴⁴⁴, pohjoisempi osa on perustettu 1980-luvulla.

Pohjois-Karjalan TE-keskus osoitti vuosille 2002–2003 rahoitusta Koitaen Natura-alueen hoitamiseen ja ekologisesti kestävä luontomatkailun kehittämiseen. Rahoituksella on laadittu Natura-alueelle hoito- ja käyttösuunnitelma⁴⁴⁵ sekä suunniteltu ja toteutettu uusia retkeilyrakteita. Uutta polkuverkostoa suunniteltaessa on hyödynnetty alueen monipuolista käyttöhistoriaa, esimerkiksi osa poluista noudattelee vanhoja uitto- ja savottamiesten reittejä.

Koitaen Natura-alueella halutaan sovittaa yhteen alueen luonnonsuojelun, virkistyskäytön ja luontomatkailun tavoitteet ja tarpeet siten, että muu toiminta toteutetaan luonnonsuojelun ehdoin. Kuten Juice Leskinen laulaa: ”Ilomantsi paratiisi on, voittoa, voittoa television”!

Viitteet

- ¹ Suomessa on kaksi biosfäärialuetta: Pohjois-Karjalan (1992) ja Saaristomeren (1994) biosfäärialueet. Ensiksi mainittu muodostuu suurimmaksi osaksi (3/4) Ilomantsin kunnasta, mutta myös osasta Lieksan kaupunkia. Pohjois-Karjalan biosfäärialue kuuluu luonnonmaantieteellisesti boreaaliseen havumetsävyöhykkeeseen eli taigaan. Pohjois-Karjalan biosfäärialueella, joka on suuruudeltaan 350 000 hehtaaria, suurimpia maanomistajia ovat Suomen valtio ja ruotsalais-suomalainen metsäyhtiö Stora Enso lukuisine tytäryhtiöineen. Noin 320 000 metsähehtaaria valtio omistaa puolet, yhtiöt 29, yksityiset 20 ja eri yhteisöt 2 prosenttia. Björn 2000, 9–15.
- ² Huurre 1983, 9–10; Vikkula 1991, 19.
- ³ Björn 2000, 36–37.
- ⁴ Seela Petra Miettinen, Ilomantsin kivikausi, osa 1. Asutus Ilomantsissa 4 000 vuotta vanhaa ja vireää. – Pogostan Sanomat 15.5.1986; Vikkula, 40–41.
- ⁵ Björn 2000, 37.
- ⁶ Björn 2000, 37.
- ⁷ Seela Petra Miettinen, Ilomantsin kivikausi, osa 1. Asutus Ilomantsissa 4 000 vuotta vanhaa ja vireää. – Pogostan Sanomat 15.5.1986; Vikkula 1991, 26–27; Björn 2000, 37–39.
- ⁸ Aikio 2003, 48. Foneettinen merkintä c[^] merkitsee suhu-c:tä ja ë taka-e:tä.
- ⁹ Björn 2000, 39.
- ¹⁰ Vikkula 1991, 60.
- ¹¹ Björn 2000, 39–41.
- ¹² Björn 2000, 40.
- ¹³ Katajala & Tšernjakova 1998, 72; Björn 2000, 42.
- ¹⁴ Käsitteestä voittomaa ks. lähemmin Kokkonen 2002, 28.
- ¹⁵ Tapa, jolla armeijan miehistö koottiin ennen yleisen asevelvollisuuden toimeenpanoa. Kustaa Vaasan ajoista lähtien miehistö otettiin siten, että kymmenen miestä muodosti ruodun, josta yksi mies otettiin sotilaaksi. Järjestelmä johti usein mielivaltaisuuksiin, karkaamisiin ja työvoimapulaan.
- ¹⁶ Ks. lähemmin Korhonen 1938, 64–67, 92–95, 101, 103–104, 193–197, 199–200 ja 244 (Liite II. Ruotsalaisten ensimmäinen rajamerkkiluettelo v:ltä 1617).
- ¹⁷ Korhonen 1938, 83–85.
- ¹⁸ Volosti oli pogostan eli kirkkopitäjän alayksikkö, eräänlainen kappelikunta.
- ¹⁹ Korhonen 1938, 88–89 ja 255 (Liite V. Venäjän puoleisten talonpoikien ehdotus rajan pohjoisosan suunnaksi 8.6.1618).
- ²⁰ Korhonen 1938, 265–266 (Liite VI. Ruotsalaisen ja venäläisen rajavaltuuskunnan sopimus Käkisalmen ja Novgorodin läänien välisestä rajasta 3.8.1621). Rajasopimus löytyy alkuperäisessä ruotsinkielisessä asussaan seuraavasta lähdejulkaisusta: Sveriges Traktater V:2, 283–304.
- ²¹ Kokkonen 2002, 23.
- ²² Nykyisin nimellä Suolampi. Se sijaitsee Kuhmossa Saunajärven eteläpuolella.
- ²³ Gränsekommissariernes i Kexholms Län Registratur, n:ot 92–93/11.11.1652, n:o 138/3.3.1653. Gränskommissionen i Kexholms Län 1652–1653. Muscovitica. RA.
- ²⁴ 20.6.1761, 26.5.1769 ja 29.5.1769. Aa1. IKrA. JoMA.
- ²⁵ Pontus De la Gardie (1520–1585) oli ruotsalainen sotapäällikkö, joka Venäjän-sodan (1570–1595) aikana valtasi Käkisalmen läänin. Täyssinän rauhassa (1595) alue oli kuitenkin luovutettava takaisin Venäjälle.
- ²⁶ G. Wallenius maaherralle, Karjala 19.1.1774. Da1. IKrA. JoMA; Riissanen 1965, 23.
- ²⁷ 14.12.1781. Aa1. IKrA. JoMA; Björn 1991, 135.
- ²⁸ Saloheimo 1980, 308; Björn 1991, 135.
- ²⁹ Kainuussa ja Pohjois-Pohjanmaalla kutsuttiin varsinkin 25-vuotista Venäjän-sotaa (1570–1595) rappasodiksi. Nimi tulee sanasta rappari, joka merkitsi raiskaajaa, ryöväriä tai tuhoajaa. Myös muita Venäjän kanssa käytyjä sissi- ja ryöstöretkiä, kahakoita ja sotia on itärajan pinnassa sanottu rappasodiksi.
- ³⁰ 5.12.1770, 1.6.1771. Aa1. IKrA. JoMA; G. Wallenius maaherralle, Liperi 5.12.1770. DI32b2. KymL-Kansl. MMA; Saloheimo 1980, 303–307; Björn 1991, 143–145.
- ³¹ G. Wallenius maaherralle, Liperi 5.12.1770. DI32b2. KymL-Kansl. MMA.
- ³² Kokkonen 2002, 23.
- ³³ Kokkonen 2002, 122 (nootit 187–188 mukaan lukien).
- ³⁴ Koskivirta 2001, 61; Ylikangas 1976, 315.
- ³⁵ Koskivirta 2001, 61. Ks. esim. Ilom. tk. 19.–21.1. ja 23.–25.1. 1749, 80–80v. gg45. KA. Torpparin poika Iivana Lipitzainen Ilomantsin Kuuksenvaarasta oli murhannut maantiersvo Tiitta Pamphilion ja paennut. Hänen kerrotaan sitten oleskelleen Venäjän puolella.
- ³⁶ Koskivirta, 62 (Taulukko 1a. Henkirikosten uhrien absoluuttiset ja suhteelliset määrät vuotta ja väkilukutauluista lasketun keskiväkiluvun 100 000 asu-

- kasta kohti Karjalassa 1748–1807), 72, 222, 224 (Kaavio 3. Henkirikosten ja kontrollin peruspiirteet Ilomantsissa ja Pieksämäellä) ja 364 (Liitetaulukko II:1. Murhattujen määrät savo-karjalaisten pitäjien väkilukutaulujen kuolinsyytilastoissa vuosina 1749–1808). Ortodoksit olivat väestössä vähemmistönä, esim. Ilomantsin evankelis-luterilaisen seurakunnan väkiluku oli v. 1790 5 700. Ortodokseja oli samana vuonna 1 400. Saloheimo 1980, 530 (Taulukko 2: Väkiluvut Pohjois-Karjalan seurakunnissa vuosina 1750–1810).
- ³⁷ Koskivirta 2001, 224 (Kaavio 3. Henkirikosten ja kontrollin pääpiirteet Ilomantsissa ja Pieksämäellä) ja 225.
- ³⁸ H. Ahlqvist maaherralle, Liperi 18.3.1762. DI24b1. KymL Kansl. MMA.
- ³⁹ Ilomantsista sotien pyörteissä ks. lähemmin Björn 1991, 541–560.
- ⁴⁰ Tuomittu juoksi selkä paljaana, kädet rinnalle sidottuna paririviin komennettujen miesten välistä. Samalla miehet löivät häntä täysin voimin kepeillään.
- ⁴¹ Ilom. vk. 13.5.1751, § 2, 228–228v. Karjala KOa20. KA; Björn 1993, 142–143; Koskivirta 2001, 211, 275–277.
- ⁴² Venäläisten karkulaisten tulosta ks. Ilom. vk. 13.5.1751, § 3, 231v–232, 234–234v. Karjala KOa20. KA.
- ⁴³ Ks. esim. Ilom. tk. 19.–21.1. ja 23.–25.1. 1749, 83v–85 ja 86v–87. gg45. KA. Löysäläismies Ipatti Sawanoff, joka oli kotoisin Repolasta, oli tullut ”13 vuotta takaperin” (noin 1736) Ilomantsiin. Katovuoden vuoksi hänen oli pitänyt tulla etsimään elantoaan sieltä. Hän käyttäytyi täysin moitteettomasti elättäen itsensä renkinä. Käräjiltä hänet ohjattiin maaherran luokse hakemaan lupaa siitä, saisiko hän pysyvästi asettua Ruotsin alueelle. Toinen samankaltainen tulija oli irtolaismies Lasari Condrraripoika, joka oli myös Repolasta, mutta tullut katovuoden vuoksi Ilomantsiin; Björn 1993, 60.
- ⁴⁴ Ks. esim. Ilom. tk. 19.–21.1. ja 23.–25.1. 1749, 83v–85. gg45. KA. Anania Zamoin oli syntynyt Ilomantsin Ontronvaarassa, mutta sitten siirtynyt vähän ennen pikkuvihaa (1741–1743) Suojärven pitäjään Venäjän puolelle vanhempiensa puutteenalaisen tilanteen vuoksi. Aikuiseksi vartuttuaan hän palasi takaisin entiseen kotikyläänsä Ontronvaaraan. Käräjät määräsivät hänet ilmoittautumaan maaherran luona, voisiko hän jäädä Ruotsin puolelle. Hän saikin siihen luvan maaherran antamalla päätöksellä (13.5.1749). Ilom. vk. 13.5.1751, § 3, 248v–249. Karjala KOa20. KA. Tarkkoja tietoja Ilomantsiin asettuneista venäläisistä on Ilomantsin välikäräjien 1751 pöytäkirjassa. Ks. Ilom. vk. 13.5.1751, § 3, 245–250v. Karjala KOa20. KA. Esimerkiksi Hattuvaaralle (i Hattoseljij eller rättare Hattuvara by) asettui talolliseksi vuonna 1745 Iivana Maksimainen (Iwan Maximoff) ja vuonna 1721, ennen rauhan julistamista, Maksima ja hänen poikansa Iivana. Jälkimmäiset olivat lähtöisin Aunuksen läänin Kizin pogostasta.
- ⁴⁵ Ks. lähemmin Björn 1991, 109–111.
- ⁴⁶ Björn 1993, 15 ja 18–19; Kokkonen 2002, 115.
- ⁴⁷ Koskivirta 2001, 274.
- ⁴⁸ Ilom. sk. 9.10.1759–, § 47, 1133–1134. Karjala KOa28. KA; Björn 1991, 199.
- ⁴⁹ Björn 1991, 142.
- ⁵⁰ Ilom. tk. 19.–21.1. ja 23.–25.1. 1749, 73v–79v. gg45. KA.
- ⁵¹ Ilom. vk. 13.5.1751, § 3, 228v–256v. Karjala KOa20. KA.
- ⁵² Björn 1993, 9.
- ⁵³ Ilomantsista. – Suometar 17.3.1854.
- ⁵⁴ Kokkonen 2002, 149 (nootti 318 mukaan lukien).
- ⁵⁵ Tohm. tk. 3.–7.2.1746, 72–72v. gg43. KA; G. A. Andersin maaherralle, Suorlahti 16.6.1745. DI4. KymL Kansl. MMA; Saloheimo 1980, 303; Björn 1991, 141.
- ⁵⁶ Ilom. tk. 3.–7.2.1741, 282v–283. gg40. KA.
- ⁵⁷ Ks. esim. Ilom. tk. 3.–7.2.1741, 283–284. gg40. KA.
- ⁵⁸ Ilom. sk. 9.10.1759–, § 51, 1137–1143. Karjala KOa28. KA.
- ⁵⁹ E. Andersin maaherralle, Kitee 20.3.1759. DI21b. KymL Kansl. MMA.
- ⁶⁰ Ilom. tk. 12.–16.2.1745, 368v–369v. gg42. KA.
- ⁶¹ Ilom. sk. 9.10.1753–, § 11, 1051–1056. Karjala KOa22. KA.
- ⁶² G. Wallenius maaherralle, Liperi 5.12.1770. DI32b2. KymL Kansl. MMA.
- ⁶³ Manninen 1922, 25.
- ⁶⁴ Manninen 1922, 23; Korhonen 1938, 266 (Liite VI. Ruotsalaisen ja venäläisen rajavaltuuskunnan sopimus Käkisalmen ja Novgorodin läänien välisestä rajasta 3.8.1621) ja rajakartta 4.
- ⁶⁵ Kokkonen 2002, 65–66.
- ⁶⁶ Korhonen 1938, 265 (Liite VI. Ruotsalaisen ja venäläisen rajavaltuuskunnan sopimus Käkisalmen ja Novgorodin läänien välisestä rajasta 3.8.1621); Nenonen 1996, 39.
- ⁶⁷ Nenonen 1996, 40.
- ⁶⁸ Saloheimo 1980, 237–240; Björn 1991, 283–285.
- ⁶⁹ Cederberg 1911, 86–87; Saloheimo 1980, 208; Björn 1991, 284–285.

- ⁷⁰ Björn 1991, 285–286. 1600-luvun suolakaupasta itärajan pinnassa yleensä ks. Kokkonen 2002, 279–284.
- ⁷¹ Björn 1991, 286; Kokkonen 2002, 315–316.
- ⁷² Kuopion rajatullioikeus 11.1.1794, § 1. N:o 333. KA.
- ⁷³ Björn 1991, 286.
- ⁷⁴ Björn 1991, 286.
- ⁷⁵ Cederberg 1911, 105, 115; Saloheimo 1980, 212; Björn 1991, 286–287.
- ⁷⁶ Cederberg 1911, 106; Saloheimo 1980, 212; Björn 1991, 287.
- ⁷⁷ Cederberg 1911, 106, 115; Björn 1991, 287.
- ⁷⁸ Cederberg 1911, 94 (nootti 1 mukaan lukien); Björn 1991, 287.
- ⁷⁹ Suomenmaa VIII (1927), 315, 316; Saloheimo 1976, 243; Björn 1991, 287.
- ⁸⁰ Cederberg 1911, 13–15, 206; Saloheimo 1976, 236–237; Saloheimo 1980, 207–209; Björn 1991, 283–285; Kokkonen 2002, 286–293, 319–321.
- ⁸¹ Cederberg 1911, 122, 128; Manninen 1922, 23–24 (nootti 2 mukaan lukien); Kokkonen 2002, 237 (nootti 297 mukaan lukien).
- ⁸² Wilunen, Markkinat Ilomantsissa. – Suometar 27.4.1860; -nen, Ilomantsista. – Uusi Suometar 26.2.1873; -nen, Matkakertomus Ilomantsin markkinoilta. – Karjalatar 4.2.1876, lisälehti; Ilomantsin markkinoista. – Laatokka 26.1.1886.
- ⁸³ Eräs, Ilomantsista Tammik. 21 p. – Karjalatar 5b/1885; Ilomantsi, 20/1 1888. – Karjalatar 27.1.1888.
- ⁸⁴ Eräs, Ilomantsista Elok. 6 p. – Karjalatar 34b/1885.
- ⁸⁵ Cederberg 1911, 92–104, 108–110; Saloheimo 1980, 219–223; Björn 1991, 288–291.
- ⁸⁶ Naakka & Korhonen 1988, 41.
- ⁸⁷ Björn 1991, 301–303; Ismo Björn, Ilomantsilaiset laukkuryssät kiersivät aikanaan ympäri maata. – Karjalainen 26.7.1991.
- ⁸⁸ Manninen 1922, 24–25.
- ⁸⁹ Ks. Varsinaisasian pöytäkirjat, esim. § 159, 214, 215, 306, 307, 318 ja 319. Ca74. Joensuun RO. JoMA.
- ⁹⁰ Varsinaisasiain pöytäkirjat § 317. Ca74. Joensuun RO. JoMA.
- ⁹¹ (Porajärvi) § 333. Ca73. Joensuun RO. JoMA; (Lupasalmi) §:t 159, 215, 306 ja 307. Ca74. Joensuun RO. JoMA.
- ⁹² Ks. varsinaisasiain pöytäkirjat § 65, 159, 214, 215, 306, 307, 317, 318 ja 319. Ca74. ja § 368, 369, 544, 545, 581 ja 645. Ca75. Joensuun RO. JoMA.
- ⁹³ Rikoslaki, 38 luku, 12 §.
- ⁹⁴ Rikoslaki, 42 luku, 6 §.
- ⁹⁵ § 159. Ca74. Joensuun RO. JoMA.
- ⁹⁶ § 317. Ca74. Joensuun RO. JoMA.
- ⁹⁷ Kalevi Kainulaisen haastattelu 29.9.2003; Jouni Puruskaisen haastattelu 30.9.2003.
- ⁹⁸ Björn 2000, 51–52.
- ⁹⁹ Isonjaon tarkoituksena oli jakaa maat uudelleen siten, että kukin viljelijä saisi maansa korkeintaan muutamana lohkona. Isojakoasetus vuodelta 1757 määräsi, että toimitus oli tehtävä, jos yksikin kylän asukkaista vaati sitä. Suomen osalta annettu isojakoasetus vuodelta 1775 sääti, että talonpoikaistilalla sai olla maata 300–600 hehtaaria yhtä manttaalia kohden; loput määrättiin kruunulle ns. liikamaana, jota voitiin käyttää uudisasutustarkoitukseen tai luovuttaa jo olemassa olleille tiloille korotettua veroa vastaan.
- ¹⁰⁰ Aarnio 1999, 13.
- ¹⁰¹ Manninen 1922, 81.
- ¹⁰² Maarekisterijäljennökset, Ilomantsi: Ahvenjärvi, Hatuvaara ja Huhus, esim. aukeama 9. JoMA; Maarekisterijäljennökset, Ilomantsi: Huhmarisvaara, Ilaja ja Ilomantsi RN:o 1–10104, aukeama 4. JoMA; Maarekisterijäljennökset, Ilomantsi: Kivilahti RN:o 24–, Kivilampi, Kokkokangas, Korentovaara, Kovero, Kuolismaa ja Kuuksenvaara RN:o 1–18, aukeama 11. JoMA.
- ¹⁰³ Keisarillisen Majesteetin Armollinen Julistus metsänhoitoammatin järjestämisestä Suomessa olevien kruununmetsien hallintoa ja hoitoa varten, 7.5.1859; Keisarillisen Majesteetin Armollinen Ohje-Sääntö, koskeva Kruununmetsäin hallitusta Suomen Suuriruhtinaanmaassa, 13.5.1859.
- ¹⁰⁴ Keisarillisen Majesteetin Armollinen Asetus Metsähallituksen asettamisesta kruununmetsäinhoitoa ja hallitusta varten Suomessa, 1.8.1863.
- ¹⁰⁵ Björn 2000, 68.
- ¹⁰⁶ Ilomantsin poika, Ilomantsista. – Suometar 31.8.1860.
- ¹⁰⁷ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 9–10. Ee105. MH I. KA. Vartiopiirejä olivat seuraavat järjestyksessä lueteltuina: Kontiovaara (I), Kokkovaara (II), Petäjävaara (III), Kivivaara (IV), Joutsikinvaara/Joutsikki (V), Kotavaara (VI), Niilonaho (VII), Pirhonvaara (VIII), Kiukoinen (IX), Lahnavaara (X), Naurisvaara (XI), Patvinsuo (XII), Kurikkavaara ja Niemisenmaa (XIII), Hiienvaara (XIV) ja Louhivaara (XV).
- ¹⁰⁸ Asiakirjat v:na 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa

- Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo, 14–15. Ee12. MH I. KA. Vartiopiirit järjestyksessä lueteltuina: Pönttökangas, Koltekangas, Tapionaho, Niemijärvi, Hankavaara, Hullari, Kasisvaara, Iljanvaara n:o IX, Elinlampi, Saarijärvi, Sulku-
lampi, Moisionaho, Emeliinvaara, Kuuttivaara, Lep-
päsenaaho, Ontronvaara, Terkkälä, Kuismala, Megri ja
Petkeljärvi. Niistä suurin vartiopiiri oli Kuuttivaara
(XV), jolla oli kokoa noin 7 709 ha ilman vesiä. Sitä
vastoin pienin oli Petkeljärvi (XXI), joka oli noin
373 ha (ilman vesiä). Se sijaitsi muusta hoitoalueesta
irrallaan.
- ¹⁰⁹ A. H-nen, Ilomantsista. – Suometar 13.7.1860; A.
H., Ilomantsista 22 p. lokak. – Suometar 1.11.1866.
Marraskuussa 1865 puhuttiin, että Ilomantsissa toi-
mi kaikkiaan 42 metsänvartijaa. Ks. -n, Ilomantsi.
– Suometar 2.11.1865.
- ¹¹⁰ Asiakirjat v:na 1914–1915 toimitetusta metsänhoi-
dontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa
Kuopion l. tarkastuspiiriä. I: yleinen kertomus, liite:
Hoitoalueen historiikki. Ee12. MH I. KA.
- ¹¹¹ Björn 2000, 65.
- ¹¹² Tervonen 1992, 45–46, 48; Aarnio 1999, 16.
- ¹¹³ Tervonen 1992, 48; Aarnio 1999, 16; Aarnio 2001,
13.
- ¹¹⁴ Tervonen 1992, 30–32; Aarnio 1999, 49–50.
- ¹¹⁵ Aarnio 1999, 16.
- ¹¹⁶ Aarnio 1999, 60.
- ¹¹⁷ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta met-
sänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoi-
toalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen
kertomus ja metsänarviokirja, 14–15. Ee105. MH
I. KA.
- ¹¹⁸ Asiakirjat v:na 1914–1915 toimitetusta metsänhoi-
dontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa
Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja
arvopuuluettelo, 20–22. Ee12. MH I. KA.
- ¹¹⁹ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta met-
sänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoi-
toalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen
kertomus ja metsänarviokirja, 26–28. Ee105. MH
I. KA.
- ¹²⁰ Asiakirjat v:na 1914–1915 toimitetusta metsänhoi-
dontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa
Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja
arvopuuluettelo, 38. Ee12. MH I. KA.
- ¹²¹ Björn 2000, 70.
- ¹²² Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsän-
hoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalu-
eessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kerto-
mus ja metsänarviokirja, 18. Ee105. MH I. KA.
- ¹²³ Ilomantsista. – Suometar 17.3.1854.
- ¹²⁴ Ilomantsista. – Suometar 16.6.1854.
- ¹²⁵ Tervonen 1992, 86, 94–95.
- ¹²⁶ Laki valtion metsämaiden asuttamisesta ja niillä ole-
vain vuokra-alueiden lunastamisesta, 20.5.1922/129.
Ks. eritoten 5 luvun 31 §, jossa valtion metsämailla
olevien torppien ja mäkitupien lunastaminen tehtiin
luvalliseksi. Samoin metsänvartijajalojen, jos niitä ei
enää tarvittu metsänvartijoiden tai metsätöyryjohta-
jien virka-asuntoina.
- ¹²⁷ Laki maan hankkimisesta asutustarkoituksiin,
25.11.1922/278 (ns. Lex Kallio).
- ¹²⁸ G. A. H., Metsätalous Ilomantsissa. 1. Waltion maat
Ilomantsin kunnassa. – Karjalainen 4.12.1926.
- ¹²⁹ Tervonen 1992, 73; Björn 2000, 88; Asutuslaki,
6.11.1936/332.
- ¹³⁰ Tervonen 1992, 74 ja liitteet 14–22. Puutavarayhtiö
Gutzeitin Enossa ja Ilomantsissa omistamien
vuokraviljelmien (n = 584) itsenäistymisprosessista
asutustiloiksi ks. seuraava seikkaperäinen artikkeli:
Wuokramiesten itsenäistyminen Enossa ja Ilomant-
sissa. Gutzeit-yhtiöltä ostettujen vuokraviljelmien
itsenäistyminen saatettu asutushallituksen toimesta
loppuun. – Karjalainen 17.2.1925. Itsenäisiä tiloja
syntyi yhteensä 226 alkuvuoteen 1925 tultaessa.
- ¹³¹ Tervonen 1992, 62; Björn 2000, 89–90.
- ¹³² Asetus valtion metsämaiden asuttamisesta ja niillä
olevain vuokra-alueiden lunastamisesta 20 päivänä
toukokuuta 1922 annetun lain täytäntöönpanosta,
27.7.1922/171, 5 luku, 47–56 §; Tervonen 1992,
75–76.
- ¹³³ Keisarillisen Majesteetin Armollinen Ohje-Sääntö,
koskeva Kruununmetsäin hallitusta Suomen Suuri-
ruhtinaanmaassa, 13.5.1859, § 7.
- ¹³⁴ Metsähallinnon johtosääntö, 24.8.1922/212, VI
osasto, 2 Luku, 109–111 §.
- ¹³⁵ Metsähallinnon johtosääntö, 24.8.1922/212, VI
osasto, 3 Luku, 112 §.
- ¹³⁶ Johtosääntö Suomen kruununmetsien metsänvarti-
joille, 20.4.1909/29, 2 luku, 6 §; Metsähallinnon
johtosääntö, 24.8.1922/212, VI osasto, 1 Luku, 108
§.
- ¹³⁷ Keisarillisen Majesteetin Armollinen Ohje-Sääntö,
koskeva kruununmetsäin hallitusta Suomen Suuri-
ruhtinaanmaassa 13.5.1859, § 6.
- ¹³⁸ Luettelot metsänvartijapiireistä ja -tiloista Pohjois- ja
Etelä-Ilomantsin hoitoalueilla. Ej2. MH I. KA.
- ¹³⁹ Aarnio 1999, 35.
- ¹⁴⁰ Keisarillisen Majesteetin Armollinen Ohje-Sääntö,
koskeva kruununmetsäin hallitusta Suomen Suuri-
ruhtinaanmaassa, 13.5.1859, § 8.

- ¹⁴¹ Metsähallinnon johtosääntö, 24.8.1922/212, VI osasto, 3 Luku, 113 §. Metsänvartijoista myös Björn 2000, 68–69.
- ¹⁴² Aarnio 1999, 48.
- ¹⁴³ Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen Metsänvartija-luettelo. B1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA.
- ¹⁴⁴ Ks. esim. perukirjat n:o 8/4.–5.4.1899, n:o 11/13.5.1899, n:o 13/22.11.1899 ja n:o 1/15.7.1908. EIIc6. Ilom. tuom., Ilom. kärjäk. JoMA.
- ¹⁴⁵ Aarnio 1999, 73–74.
- ¹⁴⁶ Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen Metsänvartija-luettelo. B1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA.
- ¹⁴⁷ EIIc1. Ilom. tuom., Ilom. kärjäk. JoMA.
- ¹⁴⁸ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 16–17. Ee105. MH I. KA.
- ¹⁴⁹ Asiakirjat v:na 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo, 23–24. Ee12. MH I. KA.
- ¹⁵⁰ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 17. Ee105. MH I. KA.
- ¹⁵¹ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 17–18. Ee105. MH I. KA.
- ¹⁵² Björn 2000, 68–69.
- ¹⁵³ Asiakirjat vuonna 1913 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. II Kartanselitys ja metsänarviokirja, 331–332, karttakuviot 113–114. Ee105. MH I. KA.
- ¹⁵⁴ Kartta n:o 38.1. MH, Itä-Suomen piirikonttori. JoMA.
- ¹⁵⁵ Pohjois-Ilomantsin Hoitoalueen Metsänvartijatorppain luettelo (päivätty Ilomantsissa 14.4.1911). B1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA.
- ¹⁵⁶ Rk. 1856–1865, 989. IAa10. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ¹⁵⁷ Rk. 1856–1865, 1403. IAa10. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Rikosluettelo 1821–1912, n:o 290. IHc1. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ¹⁵⁸ Rk. 1866–1875, 916. IAa13. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ¹⁵⁹ Rk. 1891–1899, 1106. IAa28. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ¹⁶⁰ Keisarillisen Majesteetin Armollinen Ohje-Sääntö, koskeva kruununmetsäin hallitusta Suomen Suuriruhtinaanmaassa, 13.5.1859, § 6.
- ¹⁶¹ Syyni ja katselmus 6.9.1876 Kotavaaran metsänvartijantorpassa n:o 20 Ilajan hoitoalueella. Ep3. MH I. KA.
- ¹⁶² Tervonen 1992, 81.
- ¹⁶³ Syyni ja katselmus 6.9.1876 Kotavaaran metsänvartijantorpassa n:o 20 Ilajan hoitoalueella. Ep3. MH I. KA.
- ¹⁶⁴ Björn 2000, 55.
- ¹⁶⁵ Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen Metsänvartija-luettelo. B1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA.
- ¹⁶⁶ Björn 2000, 68.
- ¹⁶⁷ Kujalla tarkoitettiin lähinnä tallia. Esimerkiksi Ilomantsin syyskäräjillä 1733 paikallinen rahvas ilmoitti, että ”tallin sijasta on heillä lävärakennuksissaan niin sanotut kujat”. Sitä käytettiin myös karjavajana. Se oli usein varustettu välikatolla, niin että ullakkotila toimi rehun varastointipaikkana. Kuja rakennettiin tavallisesti paljaalle maalle nurkkakivien varaan. Manninen 1922, 170.
- ¹⁶⁸ Katselmus 5.10.1911 Kotavaaran metsänvartijatilalla Pohjois-Ilomantsin hoitoalueella. Ep3. MH I. KA.
- ¹⁶⁹ Katselmus 5.10.1911 Kotavaaran metsänvartijatilalla Pohjois-Ilomantsin hoitoalueella. Ep3. MH I. KA; Kartta n:o 48.2. MH, Itä-Suomen piirikonttori. JoMA.
- ¹⁷⁰ Aarnio 1999, 148.
- ¹⁷¹ § 22/23.5.1942. CIIb96. Ilom. tuom., Ilom. kärjäk. JoMA.
- ¹⁷² Kartta n:o 42.1. MH, Itä-Suomen piirikonttori, 1954. JoMA.
- ¹⁷³ Kalevi Kainulaisen haastattelu 29.9.2003.
- ¹⁷⁴ Asiakirjat vuonna 1913 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. II Kartanselitys ja metsänarviokirja, 385–386, karttakuviot 83a–83c. Ee105. MH I. KA.
- ¹⁷⁵ Asiakirjat vuonna 1913 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. II Kartanselitys ja metsänarviokirja, 379. Ee105. MH I. KA.
- ¹⁷⁶ Kartta n:o 38.1. MH, Itä-Suomen piirikonttori 1933. JoMA.
- ¹⁷⁷ Pohjois-Ilomantsin Hoitoalueen Metsänvartijatorppain luettelo (Päivätty Ilomantsissa 14.4.1911). B1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA.
- ¹⁷⁸ Kainulainen, 55.
- ¹⁷⁹ Björn 2000, 144.

- ¹⁸⁰ Rk. 1866–1875, 173. IAa13. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ¹⁸¹ § 124/20.3.1873 ja § 271/27.3.1873. CIIa10. Ilom. tuom., Ilom. kärjäjäk. JoMA.
- ¹⁸² Rikoluettelo 1821–1912, n:ot 558, 881. I Hc1. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ¹⁸³ Keisarillisen Majesteetin Armollinen Ohje-Sääntö, koskeva Kruununmetsäin hallitusta Suomen Suuriruhtinaanmaassa, 13.5.1859, § 10.
- ¹⁸⁴ Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen Metsänvartija-luettelo. B1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA.
- ¹⁸⁵ Rk. 1910–1919, 14. IAa34. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ¹⁸⁶ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 16. Ee105. MH I. KA; Kartta n:o 48.2. MH, Itä-Suomen piirikonttori. JoMA.
- ¹⁸⁷ Kalevi Kainulaisen haastattelu 29.9.2003.
- ¹⁸⁸ § 24/23.5.1942. CIIb95. Ilom. tuom., Ilom. kärjäjäk. JoMA.
- ¹⁸⁹ Kartta n:o 38.2. MH, Itä-Suomen piirikonttori. JoMA.
- ¹⁹⁰ Pohjois-Ilomantsin Hoitoalueen Metsänvartijatorppain luettelo (päivätty Ilomantsissa 14.4.1911). B1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA.
- ¹⁹¹ Rk. 1856–1865, 94, 1404. IAa10. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Rk. 1866–1875, 907. IAa13. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ¹⁹² § 461/5.4.1873. CIIa10. Ilom. tuom., Ilom. kärjäjäk. JoMA.
- ¹⁹³ Rk. 1866–1875, 41. IAa13. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Rk. 1876–1881, 41. IAa15. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Kuoll. 1880–1893, 65. IF3. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ¹⁹⁴ Lähtö- ja tulokatselmus 6.10.1919 Kiukoisen metsänvartijatilalla Pohjois-Ilomantsin IX vartiopiirissä. Ep3. MH I, KA.
- ¹⁹⁵ Kuoll. 1880–1893, 191. IF3. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ¹⁹⁶ Kuoll. 1894–1933, 255. IF4. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Kainulainen, 53.
- ¹⁹⁷ Rk. 1910–1919, 854. IAa36. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Kainulainen, 53.
- ¹⁹⁸ Syyni ja katselmus 21.8.1875 Kiukoisen metsänvartijapuustellissa n:o 13 Ilajan hoitoalueella. Ep3. MH I. KA.
- ¹⁹⁹ Johtosääntö Suomen kruununmetsien metsänvartijoille, 20.4.1909/29, 4 luku, 12 §.
- ²⁰⁰ Tervonen 1992, 83.
- ²⁰¹ Lähtö- ja tulokatselmus 6.10.1919 Kiukoisen metsänvartijatilalla Pohjois-Ilomantsin hoitoalueella. Ep3. MH I. KA; Kartta n:o 48.3. MH, Itä-Suomen piirikonttori. JoMA.
- ²⁰² Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 16. Ee105. MH I. KA.
- ²⁰³ Esitys Pohjois-Ilomantsin hoitoalueella olevien Kiukoisten (IX vp), Hiidenvaaran (XIV vp) ja Louhi-vaaran (XV vp.) metsänvartijatilain käyttämiseksi, E. W. Holmström, Ilomantsi 14.10.1919. Ep3. MH I. KA.
- ²⁰⁴ Suomenmaa VIII (1927), 314.
- ²⁰⁵ Manninen 1974, 50, 152, 157, 162, 165 ja 262 (liite 1. Ehdotus asevelvollisuusjulistukseksi helmikuulta 1918.)
- ²⁰⁶ Kainulainen, 53–54.
- ²⁰⁷ Rk. 1910–1919, 854. IAa36. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ²⁰⁸ Kuoll. 1894–1933, 255. IF4. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ²⁰⁹ § 6/28.10.1942. CIIb96. Ilom. tuom., Ilom. kärjäjäk. JoMA.
- ²¹⁰ Asiakirjat vuonna 1913 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. II Kartanselitys ja metsänarviokirja, 421–422, karttakuviot 90–91. Ee105. MH I. KA.
- ²¹¹ Kartta n:o 38.2. MH, Itä-Suomen piirikonttori. JoMA.
- ²¹² Kainulainen, 48.
- ²¹³ Pohjois-Ilomantsin Hoitoalueen Metsänvartijatorppain luettelo (päivätty Ilomantsissa 14.4.1911). B1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA.
- ²¹⁴ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 9–10. Ee105. MH I. KA.
- ²¹⁵ Pohjois-Ilomantsin Hoitoalueen Metsänvartijatorppain luettelo (päivätty Ilomantsissa 14.4.1911). B1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA.
- ²¹⁶ Pohjois-Ilomantsin Hoitoalueen Metsänvartijatorppain luettelo (päivätty Ilomantsissa 14.4.1911). B1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA; Rk. 1856–1865, 767, 1405. IAa10. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Rk. 1866–1875, 913. IAa13. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ²¹⁷ Rk. 1866–1875, 904, 913. IAa13. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.

- ²¹⁸ Pohjois-Ilomantsin Hoitoalueen Metsänvartijatorppain luettelo (päivätty Ilomantsissa 14.4.1911). B1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA; Rk. 1866–1875, 465, 913. IAa13. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ²¹⁹ Pohjois-Ilomantsin Hoitoalueen Metsänvartijatorppain luettelo (päivätty Ilomantsissa 14.4.1911). B1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA; Rk. 1883–1890, 2183. IAa23. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ²²⁰ Kuoll. 1894–1933, 294. IF4. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ²²¹ Rk. 1921–1930, 771. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Rk. 1931–1940, 1235. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Kainulainen, 48.
- ²²² Kainulainen, 49–50; Kalevi Kainulaisen haastattelu 29.9.2003.
- ²²³ Björn 2000, 92.
- ²²⁴ Syyni ja katselmus 7.9.1876 Lahnavaaran metsänvartijapuustellissa n:o 12 Ilajan hoitoalueella. Ep3. MH I. KA.
- ²²⁵ Lähtö- ja tulokatselmus 25.9.1926 Lahnavaaran metsänvartijatilalla Ilomantsin hoitoalueella. Ep3. MH I. KA.
- ²²⁶ Lähtö- ja tulokatselmus 25.9.1926 Lahnavaaran metsänvartijatilalla Ilomantsin hoitoalueella. Ep3. MH I. KA.
- ²²⁷ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 16. Ee105. MH I. KA.
- ²²⁸ Lähtö- ja tulokatselmus 25.9.1926 Lahnavaaran metsänvartijatilalla Ilomantsin hoitoalueella. Ep3. MH I. KA.
- ²²⁹ Kainulainen, 39.
- ²³⁰ Björn 1993, 153.
- ²³¹ Kartta ”Ilomantsin hoitoalue” (1:200 000). Ep3. MH I. KA; Kartta n:o 38.2. MH, Itä-Suomen piirikonttori. JoMA.
- ²³² Katselmus 29.–30.9.1911 Tapionahon metsänvartijatorpassa Etelä-Ilomantsin hoitoalueella. Ep3. MH I. KA.
- ²³³ Rk. 1856–1865, 1405. IAa10. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Katselmus 29.–30.9.1911 Tapionahon metsänvartijatorpassa Etelä-Ilomantsin hoitoalueella. Ep3. MH I. KA.
- ²³⁴ Kainulainen, 39.
- ²³⁵ Rk. 1881–1890, 667. IAa16. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Rk. 1883–1890, 2191. IAa23. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ²³⁶ Katselmus 29.–30.9.1911 Tapionahon metsänvartijatorpassa Etelä-Ilomantsin hoitoalueella. Ep3. MH I. KA; Lähtö- ja tulokatselmus 27.9.1926 Tapionahon metsänvartijatilalla Ilomantsin hoitoalueella. Ep3. MH I. KA.
- ²³⁷ Rk. 1900–1909, 1339. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Katselmus 29.–30.9.1911 Tapionahon metsänvartijatorpassa Etelä-Ilomantsin hoitoalueella. Ep3. MH I. KA.
- ²³⁸ Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen Metsänvartija-luettelo. B1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA; Kuoll. 1894–1933, 298. IF4. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA; Lähtö- ja tulokatselmus 27.9.1926 Tapionahon metsänvartijatilalla Ilomantsin hoitoalueella. Ep3. MH I. KA.
- ²³⁹ Etelä-Ilomantsin hoitoalueen metsänhoitaja Walde-mar Borg ylimetsänhoitaja Aksel Branderille, Möhkö 1.7.1915. Asiakirjat v:na 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo. Ee12. MH I. KA.
- ²⁴⁰ Kainulainen, 39.
- ²⁴¹ Kainulainen, 40.
- ²⁴² Rk. 1900–1909, 1339; Rk. 1910–1919, 868; Rk. 1921–1930, 788. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ²⁴³ Lähtö- ja tulokatselmus 27.9.1926 Tapionahon metsänvartijatilalla Ilomantsin hoitoalueella. Ep3. MH I. KA.
- ²⁴⁴ Kainulainen, 40.
- ²⁴⁵ § 22/4.12.1945. CIIb104. Ilom. tuom., Ilom. käräjäk. JoMA.
- ²⁴⁶ Kainulainen, 40.
- ²⁴⁷ Kainulainen, 39.
- ²⁴⁸ Liite e lainhuutoon § 22/4.12.1945. CIIb104. Ilom. tuom., Ilom. käräjäk. JoMA; Kainulainen, 41.
- ²⁴⁹ Kainulainen, 39.
- ²⁵⁰ Kainulainen, 40.
- ²⁵¹ Kartta n:o 38.5. MH, Itä-Suomen piirikonttori. JoMA.
- ²⁵² Katselmus 23.8.1910 Niemijärven metsänvartijatorpassa Etelä-Ilomantsin hoitoalueen vartiopiirissä n:o 5. Ej2. MH I. KA.
- ²⁵³ Kruunun alempi virkamies, jonka tehtävänä oli johtaa petoeläinten metsästystä. Toimi poistettiin Suomesta vuonna 1891.
- ²⁵⁴ Katselmus 23.8.1910 Niemijärven metsänvartijatorpassa Etelä-Ilomantsin hoitoalueen vartiopiirissä n:o 5. Ej2. MH I. KA.
- ²⁵⁵ § 290/16.10.1880. CIIa17. Ilom. tuom., Ilom. käräjäk. JoMA.

- ²⁵⁶ Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen Metsänvartija-luettelo. B1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA.
- ²⁵⁷ Lähtö- ja tulokatselmus 4.6.1918 Niemijärven metsänvartijatilalla Etelä-Ilomantsin hoitoalueella. Ej2. MH I. KA.
- ²⁵⁸ Rk. 1910–1919, 868, 869. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ²⁵⁹ Kalevi Kainulaisen haastattelu 29.9.2003.
- ²⁶⁰ Kuoll. 1894–1933, 323. IF4. Ilom. ev.-lut. srk. JoMA.
- ²⁶¹ Kainulainen, 49.
- ²⁶² Syyni ja katselmus 19.8.1875 Niemijärven metsänvartijapuustellissa n:o 7 Ilajan hoitoalueella; Katselmus 23.8.1910 Niemijärven metsänvartijatorpassa Etelä-Ilomantsin hoitoalueen vartiopiirissä n:o 5; Lähtö- ja tulokatselmus 12.9.1913 Niemijärven metsänvartijatorpassa [...]; Lähtö- ja tulokatselmus 4.6.1918 Niemijärven metsänvartijatilalla Etelä-Ilomantsin hoitoalueella; Taloudellinen katselmus 14.9.1921 Niemijärven metsänvartijatilalla [...]. Ej2. MH I. KA.
- ²⁶³ Taloudellinen katselmus 14.9.1921 Niemijärven metsänvartijatilalla Etelä-Ilomantsin hoitoalueella. Ej2. MH I. KA.
- ²⁶⁴ Asiakirjat v:na 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo, 22. Ee12. MH I. KA.
- ²⁶⁵ Manninen 1922, 33; Björn 1991, 222.
- ²⁶⁶ Soininen 1974, 353.
- ²⁶⁷ Manninen 1922, 33, 114.
- ²⁶⁸ M. W., Ilomantsista. – Suometar 12.1.1855, lisälehti; Björn 2000, 66–67.
- ²⁶⁹ Suomenmaa VIII (1927), 314.
- ²⁷⁰ Moilanen 1957, 10.
- ²⁷¹ Björn 2000, 51.
- ²⁷² Björn 2000, 44.
- ²⁷³ Saarensenppä 1912, 35–37; Moilanen 1957, 11.
- ²⁷⁴ Björn 1991, 222–224; Aarnio 1999, 75–76, 79; Aarnio 2001, 21–22.
- ²⁷⁵ Saarensenppä 1912, 55–56; Björn 1991, 225; Björn 2000, 45.
- ²⁷⁶ Björn 2000, 45–46.
- ²⁷⁷ Björn 2000, 44–45.
- ²⁷⁸ Aarnio 1999, 95.
- ²⁷⁹ A. H-nen, Ilomantsista. – Suometar 13.7.1860.
- ²⁸⁰ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 41–42. Ee105. MH I. KA.
- ²⁸¹ Manninen 1922, 51 (nootti 3 mukaan lukien); Moilanen 1957, 14–15.
- ²⁸² Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 44. Ee105. MH I. KA.
- ²⁸³ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 42. Ee105. MH I. KA.
- ²⁸⁴ Manninen 1922, 41, 61. Myös Otto Moilanen kertoo, että ”metsäkaskiin” käytettiin pääasiassa kuivia männikkökankaita. Ks. Moilanen 1957, 11.
- ²⁸⁵ Manninen 1922, 46 (nootti 1). ”Aho eller gammalt Swedie”, ”fält nehr en aho eller ung skog in om sitt blekande.”
- ²⁸⁶ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 44–45. Ee105. MH I. KA.
- ²⁸⁷ Asiakirjat v:na 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo, 68–69. Ee12. MH I. KA.
- ²⁸⁸ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 45–46. Ee105. MH I. KA; Asiakirjat v:na 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo, 70–71. Ee12. MH I. KA.
- ²⁸⁹ Björn 2000, 46, 49.
- ²⁹⁰ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 46. Ee105. MH I. KA; Asiakirjat v:na 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo, 71. Ee12. MH I. KA.
- ²⁹¹ Björn 2000, 49.
- ²⁹² Itäsuomalaisesta voin viennistä 1800-luvulla yleensä Katajala 1997, 133–162; Aarnio 1999, 135–136; Björn 2000, 55–58.
- ²⁹³ Ilomantsista. – Suometar 9.6.1854.

- ²⁹⁴ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 40–41. Ee105. MH I. KA; Asiakirjat v:nä 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo, 59–60. Ee12. MH I. KA.
- ²⁹⁵ Björn 2000, 75.
- ²⁹⁶ Kulowalkea Ilomantsissa. – Suometar 22.7.1854.
- ²⁹⁷ Kulowalkea Ilomantsissa. – Karjalatar 30.7.1875.
- ²⁹⁸ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 39–41. Ee105. MH I. KA
- ²⁹⁹ G. A. H., Metsätalous Ilomantsissa. 1. Waltion maat Ilomantsin kunnassa. – Karjalainen 4.12.1926.
- ³⁰⁰ A. H., Ilomantsista 22 p. lokak. – Suometar 1.11.1866.
- ³⁰¹ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 46. Ee105. MH I. KA; Asiakirjat v:nä 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo, 72. Ee12. MH I. KA.
- ³⁰² Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 18. Ee105. MH I. KA
- ³⁰³ Björn 1991, 209–211; Björn 2000, 168.
- ³⁰⁴ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 128. Ee105. MH I. KA; Asiakirjat v:nä 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo, 195–196. Ee12. MH I. KA.
- ³⁰⁵ Suomenmaa VIII (1927), 313, 315.
- ³⁰⁶ Björn 2000, 168–169.
- ³⁰⁷ Björn 2000, 169.
- ³⁰⁸ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 50. Ee105. MH I. KA; Asiakirjat v:nä 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo, 76. Ee12. MH I. KA.
- ³⁰⁹ Björn 2000, 169–170.
- ³¹⁰ Ilomantsissa riittää riista- ja kalarikkautta, jos metsästyslainsäädäntöä parannettaisiin ja väestö ajoissa ymmärtäisi vaalia metsän ja veden antimia. – Karjalainen 18.12.1943; Vuoden 1948 työohjelman erikoisselostus, liitteet n:o 4–5. Ha2. MH, Ilomantsin hoitoalue. JoMA.
- ³¹¹ Björn 2000, 170–171.
- ³¹² Hirvenkaatoanomukset v. 1953. Hd17. MH, Itä-Suomen piirikonttori I. JoMA.
- ³¹³ Björn 2000, 176.
- ³¹⁴ Björn 2000, 180.
- ³¹⁵ Suomenmaa VIII (1927), 315; Björn 2000, 181. Ks. kalastuksesta Pielisjoella ja Koitajoella lähemmin Björn 1991, 219–222.
- ³¹⁶ Suomenmaa VIII (1927), 315.
- ³¹⁷ Suomenmaa VIII (1927), 311–313; Björn 1991, 20–21; Matkailu- ja turistikartta, Ilomantsi (1:100 000).
- ³¹⁸ Björn 2000, 181.
- ³¹⁹ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 129. Ee105. MH I. KA.
- ³²⁰ Björn 2000, 183.
- ³²¹ Björn 2000, 184–185.
- ³²² Björn 2000, 186.
- ³²³ Suomenmaa VIII (1927), 315; Björn 2000, 186–187.
- ³²⁴ Björn 2000, 188, 189 (Kartta 19. Pohjois-Karjalan biosfäärialueen kalastusalueet ja niiden jakautuminen kalastuskuntiin).
- ³²⁵ Björn 2000, 188.
- ³²⁶ Luettelo Koitereen hoitoalueesta Pielisen tarkastuspiirissä myönnettyistä nautintaoikeuksista. Hg1. MH, Koitereen hoitoalue. JoMA.
- ³²⁷ Björn 2000, 188.
- ³²⁸ Aarnio 1999, 163–164.
- ³²⁹ P. W. Hannikainen Pohjois-Ilomantsin hoitoalueen metsänhoitajalle, Helsinki 26.3.1915 (n:o 5893), jäljennös metsähallituksen pääjohtajan saatekirjeestä aluehallinnolle. Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, ei sivunumeroa. Ee105. MH I. KA; Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 93, 98 ja 102–103. Ee105. MH I. KA; Potinkara 1997, 75; Aarnio 1999, 164–166; Björn 2000, 73, 74.

- ³³⁰ Potinkara 1997, 74.
- ³³¹ Aarnio 1999, 167–169; Björn 2000, 73.
- ³³² G. A. H., Metsätalous Ilomantsissa. 1. Waltion maat Ilomantsin kunnassa. – Karjalainen 4.12.1926.
- ³³³ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 107–109. Ee105. MH I. KA.
- ³³⁴ Lehonkoski 1995, 120–121; Björn 2000, 101.
- ³³⁵ G. A. H., Metsätalous Ilomantsissa. 1. Waltion maat Ilomantsin kunnassa. – Karjalainen 4.12.1926.
- ³³⁶ Moilanen 1963, 8; Aarnio 1999, 170.
- ³³⁷ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 131. Ee105. MH I. KA; Asiakirjat v:nä 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo, 198. Ee12. MH I. KA; Potinkara 1997, 74, 83, 88–89 ja 93; Aarnio 1999, 166–167.
- ³³⁸ Björn 2000, 74, 120–121 ja 143.
- ³³⁹ Ks. lähemmin Björn 2000, 65 (nootti 3). 1800-luvun puoleenväliin saakka hakkuita ja uittoja pantiin toimeen lähinnä venäläisen pääoman turvin. Samalla suomen kieleen tuli lukuisia venäläisperäisiä lainasanoja juuri metsävarojen hyödyntämiseen liittyen.
- ³⁴⁰ G. A. H., Metsätalous Ilomantsissa. 1. Waltion maat Ilomantsin kunnassa. – Karjalainen 4.12.1926.
- ³⁴¹ Peltonen 1991, 40; Aarnio 1999, 170–171; Björn 2000, 134.
- ³⁴² Peltonen 1991, 41; Aarnio 1999, 171.
- ³⁴³ G. A. H., Metsätalous Ilomantsissa. 1. Waltion maat Ilomantsin kunnassa. – Karjalainen 4.12.1926; Ismo Björn, Euroopan unionin itäisin piste kertoo Suomen metsähistoriasta. – Karjalainen 6.10.1998.
- ³⁴⁴ Pentti Väänäsen haastattelu.
- ³⁴⁵ Paakkinen 1978, 22–23; Kosonen 1997, 29; Björn 2000, 134–142; Kainulainen, 39. Polvikoski; Kalevi Kainulaisen haastattelu 29.9.2003; Oksanen 2001, 8–9, 46–48.
- ³⁴⁶ Kosonen 1997, 28, 31.
- ³⁴⁷ Potinkara 1997, 80; Björn 2000, 99.
- ³⁴⁸ Potinkara 1997, 81.
- ³⁴⁹ Potinkara 1997, 84–85.
- ³⁵⁰ Björn 2000, 100.
- ³⁵¹ Kainulainen, 34. Verkkopudas, 35. Leimuukämpä, 43. Niemipuron kämpä ja 44. Hanhikosken kämpä; Maarit Similän kirjallinen tiedoksianto tekijälle 26.1.2004.
- ³⁵² Kainulainen, 39.
- ³⁵³ Björn 2000, 149–151.
- ³⁵⁴ Maarit Similän kirjallinen tiedoksianto tekijälle 26.1.2004.
- ³⁵⁵ Björn 2000, 66.
- ³⁵⁶ Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 59. Ee105. MH I. KA; Asiakirjat v:nä 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuuluettelo, 85–86. Ee12. MH I. KA.
- ³⁵⁷ Björn 2000, 104–105.
- ³⁵⁸ Björn 2000, 111.
- ³⁵⁹ Björn 2000, 111.
- ³⁶⁰ Juutilainen & Vuorenmaa 1978, 44–45; Raunio 2003, 48–49.
- ³⁶¹ Björn 2000, 91–92.
- ³⁶² Kertomus Partio Tolosen retkestä 25.–29.12.1939. Mappi P 1717/10. SArk; A-o, Pikakäynnillä Ilomantsissa. – Karjalainen 18.6.1940. Myös Hattuvaaran kansakoulu tuhoutui talvisodan aikana.
- ³⁶³ Juutilainen & Vuorenmaa 1978, 45–46.
- ³⁶⁴ Juutilainen & Vuorenmaa 1978, 46; Vuorenmaa 1978(a), 143, 148–149 ja 162; Raunio 2003, 50–51.
- ³⁶⁵ Asemasota tarkoittaa rintamalinjan vakiintumista; sotaa käydään varustetuista asemista.
- ³⁶⁶ Vuorenmaa 1978(a), 149, 162–167; Raunio 2003, 52–53.
- ³⁶⁷ Vuorenmaa 1978(b), 185.
- ³⁶⁸ Björn 2000, 107.
- ³⁶⁹ Juutilainen 1994, 31, 35.
- ³⁷⁰ Pohjonen 2000, 152–154; Nygren 2003; Viljo Vestmanin haastattelu 30.9.2003.
- ³⁷¹ U-asema ulottui Laatokalta Suojärvelle.
- ³⁷² Kukkonen 1979, 3; Maunula ym. 1992, 329–331; Juutilainen 1994, 14; Torppa 1996, 2.
- ³⁷³ Kukkonen 1979, 3; Juutilainen 1994, 14.
- ³⁷⁴ Juutilainen 1994, 21.
- ³⁷⁵ Aromäki 1985, 20–21. Ennen eläkkeelle siirtymistään (1949) E. J. Raappana oli rajavartiostojen komentajana ja sitten Perä-Pohjolan sotilasläänin komentajana; Juutilainen 1994, 22–23. Motittaminen tarkoitti vihollisen joukkojen saartamista joka taholta niin, etteivät ne päässeet pois eivätkä saaneet ammus- ja muonatäydennyksiä.
- ³⁷⁶ Esim. Tuuri 1992, 115, 135.
- ³⁷⁷ Juutilainen 1994, 38–41.
- ³⁷⁸ Kukkonen 1979, 4; Juutilainen 1994, 26.

- 379 Maunula ym. 1992, 331–332; Juutilainen 1994, 22; Raunio 2003, 274.
- 380 Maunula ym. 1992, 331; Juutilainen 1994, 27–29, 56.
- 381 Juutilainen 1994, 48–51, 54–55.
- 382 Maunula ym. 1992, 333; Juutilainen 1994, 51–52.
- 383 Maunula ym. 1992, 334; Juutilainen 1994, 53.
- 384 Eversti Gustaf Ehrnrooth oli jalkaväenkenraali Adolf Ehrnroothin veli.
- 385 Maunula ym. 1992, 335.
- 386 Juutilainen 1994, 32–34.
- 387 Juutilainen 1994, 34.
- 388 Juutilainen 1994, 32, 34.
- 389 Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja, 23–24. Ee105. MH I. KA
- 390 Juutilainen 1994, 55.
- 391 Häyhä 1991, 9, 14–15; Juutilainen 1994, 56.
- 392 Juutilainen 1994, 56.
- 393 Häyhä 1991, 7.
- 394 Häyhä 1991, 9–10.
- 395 Laulajainen 1972, 38; RjP 3 sotapolulla ja rauhan-
tiellä (1990), 56; Häyhä 1991, 22.
- 396 Häyhä 1991, 23; Vaskin 1995, 5.
- 397 Häyhä 1991, 7–8, 25, 28, 32, 68 ja 101; Maunula ym. 1992, 333–334; Juutilainen 1994, 67–68.
- 398 Häyhä 1991, 28, 29, 33, 75 ja 99; Vaskin 1995, 5.
- 399 Häyhä 1991, 90.
- 400 Häyhä 1991, 95, 103.
- 401 Häyhä 1991, 26, 30.
- 402 Vaskin 1995, 7.
- 403 Kukkonen 1979, 10; Häyhä 1991, 103; Juutilainen 1994, 69–70, 84–85; Vaskin 1995, 6–7; Koskimaa 2000, 165.
- 404 Björn 2000, 107.
- 405 Kukkonen 1979, 11, 14; Raunio 2003, 274–275.
- 406 Kukkonen 1979, 4, 6–8; Maunula ym. 1992, 332.
- 407 Kukkonen 1979, 8–9, 15.
- 408 Kukkonen 1979, 12; Maunula ym. 1992, 342–343.
- 409 Ks. lähdeluettelo verkkosivut, Nygren 2003a.
- 410 Maunula ym. 1992, 344; Kilin 2001; Juutilainen 1994, 144–146.
- 411 Raunio 2003, 275.
- 412 Merkkinä puinen risti, muistona ruosteinen kypärä. – Pogostan Sanomat 7.8.1989; Armas Härkönen, Itä ja länsi kohtaavat Ilomantsin Virtajärvellä. EU:n itäisin piste on neljän aarin saari keskellä erämaajärveä. – Karjalainen 4.2.1996; Viljo Vestmanin haastattelu 30.9.2003.
- 413 Ks. lähdeluettelo verkkosivut, Nygren 2003b.
- 414 Kansallispuistokomitean mietintö 1976, 30–39.
- 415 Huttunen 1977.
- 416 Huttunen 1977.
- 417 Huttunen 1977.
- 418 Juha Hämäläisen haastattelu 15.4.2004.
- 419 Björn 2000, 208; Roiko-Jokela 2003, 192–196.
- 420 Huttunen 1977; Juha Hämäläisen haastattelu 15.4.2004.
- 421 Björn 2000, 206.
- 422 Juha Hämäläisen haastattelu 15.4.2004.
- 423 Hämäläinen 1978; Björn 2000, 206.
- 424 Juha Hämäläisen haastattelu 15.4.2004.
- 425 Juha Hämäläisen haastattelu 15.4.2004; Björn 2000, 206.
- 426 Pentti ja Pirkko Väänäsen haastattelu 14.4.2004; Pertti Huttusen haastattelu 15.4.2004; Juha Hämäläisen haastattelu 15.4.2004.
- 427 Juha Hämäläisen haastattelu 15.4.2004.
- 428 Koivusuon–Ruosmesuon turvetuotantoalue, Ilomantsi. Ympäristövaikutusten arviointiohjelma. 1997.
- 429 Laki eräiden valtion omistamien alueiden muodostamisesta kansallispuistoiksi ja luonnonpuistoiksi. 1981/674, 2 §; Asetus eräistä valtion omistamille alueille muodostetuista kansallispuistoista ja luonnonpuistoista 1981/932.
- 430 Roiko-Jokela 2003, 44–45; Juha Hämäläisen haastattelu 15.4.2004; Pertti Huttusen haastattelu 15.4.2004.
- 431 Roiko-Jokela 2003, 47–54; Pentti ja Pirkko Väänäsen haastattelu 14.4.2004.
- 432 Roiko-Jokela 2003, 48; Pertti Huttusen haastattelu 15.4.2004.
- 433 Pentti ja Pirkko Väänäsen haastattelu 14.4.2004.
- 434 Roiko-Jokela 2003, 54.
- 435 Pentti ja Pirkko Väänäsen haastattelu 14.4.2004.
- 436 Roiko-Jokela 2003, 64.
- 437 Roiko-Jokela 2003, 64.
- 438 Asetus eräiden valtion omistamien alueiden muodostamisesta soidensuojelualueiksi. 801/1985, 1 §.
- 439 Laki eräiden valtion omistamien alueiden muodostamisesta soidensuojelualueiksi. 1988/851, 1 §.
- 440 Soidensuojelun perusohjelma 1977, 34.
- 441 Vanhojen metsien suojelu valtion mailla Etelä-Suomessa 1992, 43.
- 442 Kammonen ym. 1999, 13–14.
- 443 Juha Hämäläisen haastattelu 15.4.2004.
- 444 Pentti ja Pirkko Väänäsen haastattelu 14.4.2004.
- 445 Koitajoen Natura-alueen hoito- ja käyttösuunnitelma.

Lähteet

Painamattomat lähteet ja haastattelut

Ruotsin valtionarkisto (Riksarkivet [RA]), Tukholma

Muscovitica

Gränskommissionen i Kexholms Län 1652–1653

Gränsekommissariernes i Kexholms Län Registratur.

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat

gg36: Karjalan tuomiokunnan tuomiokirja 1731.

gg40: Karjalan tuomiokunnan tuomiokirjat 1740–1742.

gg42: Karjalan tuomiokunnan tuomiokirjat 1744–1745.

gg43: Karjalan tuomiokunnan tuomiokirjat 1746–1747.

gg45: Karjalan tuomiokunnan tuomiokirja 1749.

Karjala KOa20: Karjalan tuomiokunnan tuomiokirja 1751.

Karjala KOa22: Karjalan tuomiokunnan tuomiokirja 1753.

Karjala KOa28: Karjalan tuomiokunnan tuomiokirja 1759.

Erikoistuomioistuinten tuomiokirjat

N:o 333: Kuopion rajatullioikeuden pöytäkirjat 1794.

Metsähallituksen arkisto I (MH I, arkiston vanha osa)

Ee12: Metsätalouden tarkastusasiakirjat ja metsätaloussuunnitelmat, Enontekiö, Ilomantsi, Etelä-Ilomantsi 1899, 1902, 1914–1917. Asiakirjat v:na 1914–1915 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Etelä-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion l. tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja arvopuu-luettelo.

Ee105: Metsätalouden tarkastusasiakirjat ja metsätaloussuunnitelmat, Pohjois-Ilomantsi, -Kemijärvi 1912–1914. Asiakirjat vuosina 1912–1913 toimitetusta metsänhoidon tarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. I Yleinen kertomus ja metsänarviokirja.

Ee105: Asiakirjat vuonna 1913 toimitetusta metsänhoidontarkastuksesta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueessa Kuopion läänin tarkastuspiiriä. II Kartanselitys ja metsänarviokirja.

Ej2: Metsänhoitajien, -vartijoiden ja metsätyönjohtajien tilojen katselmuspöytäkirjat 1875–1942.

Ep3: Itsenäistyneitä ja lakkautettuja metsänvartijatiloja koskevat asiakirjat, Itä-Suomi, 1865–1944.

Joensuun maakunta-arkisto (JoMA), Joensuu

Ilomantsin evankelis-luterilaisen seurakunnan arkisto (Ilom. ev.-lut. srk.)

IAa9–50: Rippikirjat 1856–1960.

IF3: Kuolleet 1880–1893.

IF4: Kuolleet 1894–1933.

IHC1: Rikosluettelo 1821–1912.

Ilomantsin kruununvoudin arkisto (IKrA)

Aa1: Kirjediaari (KD) 1759–1771, 1772–1774, 1783–1784 ja 1791–1801.

Da1: Kirjekonseptit 1772–1774, 1783–1784 ja 1791–1801.

Da2: Kirjekonseptit 1801–1810.

Ja1: Sekalaiset asiakirjat. Kiteen rajatulli, Muut tulliasiakirjat 1759–1807.

Ilomantsin ortodoksisen seurakunnan arkisto (Ilom. ort. srk.)

IAa14: Pääkirja 1812–1908.

Ilomantsin tuomiokunnan arkisto (Ilom. tuom., Ilom. kärjäk.)

CIIa10: Varsinaisasiain pöytäkirjat 1873.

CIIa17. Varsinaisasiain pöytäkirjat 1880.

CIIb95: Ilmoitusasiain pöytäkirjat 1942 I.

CIIb96: Ilmoitusasiain pöytäkirjat 1942 II.

- CIIb104: Ilmoitusasiain pöytäkirjat 1945.
 EIIc1: Perukirjat 1865–1869.
 EIIc6: Perukirjat 1896–1908.
 EIIc13: Perukirjat 1936–1940.
- Joensuun raastuvanoikeuden arkisto (Joensuun RO)
 Ca73: Varsinaisasiain pöytäkirjat 1908 II.
 Ca74: Varsinaisasiain pöytäkirjat 1909 I.
 Ca75: Varsinaisasiain pöytäkirjat 1909 II.
- Maanmittaustoimistojen maarekisteri- ja erikoisluettelojäljennökset
 Ilomantsi: Ahvenjärvi, Hattuvaara ja Huhus.
 Ilomantsi: Huhmarisvaara, Ilaja ja Ilomantsi RN:o 1–10¹⁰⁴.
 Ilomantsi: Kivilahti RN:o 24–, Kivilampi, Kokkokangas, Korentovaara, Kovero, Kuolismaa ja Kuuksenvaara RN:o 1–18.
- Metsähallitus (MH), Ilomantsin hoitoalue
 Ha2: Työohjelmat 1948–1956.
- Metsähallitus (MH), Itä-Suomen piirikonttori I
 Hd17: Hirvenmetsästystä koskevat asiakirjat v. 1953–57.
 Kartta n:o 38.1: 8-lehtinen talouskartta Ilomantsin hoitoalueesta. 1. karttalehti. I. osa Koitajoen hoitolohkoa. Osa Ilomantsin itäistä ja pohjoista valtionpuistoa sekä Niilonahon (Joutsikinvaaran) valtionpuisto Ilomantsin pitäjässä. Tehty Metsähallituksessa v. 1933. Liittyy arvioimistoimiston johtaja V. Huuhtasen laatimiin talouskirjoihin v. 1932–1933. Mittakaava 1:20 000.
 Kartta n:o 38.2: 8-lehtinen talouskartta Ilomantsin hoitoalueesta. 2. karttalehti. Osa I. Koitajoen ja osa II. Ilajan hoitolohkoa. Osa Ilomantsin itäistä ja pohjoista valtionpuistoa sekä Hattuvaaran valtionmaa Ilomantsin pitäjässä. Tehty Metsähallituksessa v. 1933. Liittyy arvioimistoimiston johtaja V. Huuhtasen laatimiin talouskirjoihin v. 1932–1933. Mittakaava 1:20 000.
 Kartta n:o 38.5: 8-lehtinen talouskartta Ilomantsin hoitoalueesta. 5. karttalehti. Osa I. Koitajoen ja osa II. Ilajan hoitolohkoa. Ilajan itäinen valtionmaa sekä Vellivaaran eli Lutikkavaaran valtionpuisto Ilomantsin pitäjässä. Tehty Metsähallituksessa v. 1933. Liittyy arvioimistoimiston johtaja V. Huuhtasen laatimiin talouskirjoihin v. 1932–1933. Mittakaava 1:20 000.
 Kartta n:o 42.1: 5-lehtinen talouskartta Ilomantsin hoitoalueesta. 1. karttalehti. I Syväjärven hoitolohko. Osa Ilomantsin itäistä ja pohjoista valtionpuistoa os. 8–26 sekä Niilonahon (Joutsikinvaaran) valtionpuisto os. 1–7 Ilomantsin kunnassa. Liittyy metsätaloudentarkastaja Heikki Karimaan laatimiin talouskirjoihin vuodelta 1954. Mittakaava 1:20 000.
 Kartta n:o 48.2: 8san lehtinen yleiskartta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueesta. 5des karttalehti. Tehty Metsähallituksessa v. 1922. Mittakaava 1:20 000.
 Kartta n:o 48.3: 8san lehtinen yleiskartta Pohjois-Ilomantsin hoitoalueesta. 6des karttalehti. Tehty Metsähallituksessa v. 1922. Mittakaava 1:20 000.
- Metsähallitus (MH), Koitereen hoitoalue
 B1: Luettelot 1866–1924.
 Hg1: Maan käyttö 1860–1929.
- Mikkelin maakunta-arkisto (MMA), Mikkeli
 Kymenkartanon lääninhallituksen arkisto, lääninkanslia (KymLKansl.)
 DI4: Saapuneet kirjeet 1741–1756.
 DI21b: Saapuneet kirjeet 1759.
 DI24b1: Saapuneet kirjeet 1762.
 DI32b2: Saapuneet kirjeet 1770.
- Sota-arkisto (SArk), Helsinki
 Tsto II/Ryhmä Talvelan Esikunta
 Mappi P 1717/10: Salaista kirjeistöä 1.–31.12.1939.

Julkaisemattomat opinnäytetyöt

Kukkonen, M. 1979: Osasto Partisen toiminta Ilomantsin taistelussa heinä-elokuun vaihteessa 1944. – Taistelukoulun tutkielma kapteenikurssilla 52. 15.4.1979. 32 s.

Riissanen, V. 1966: Kruununvouti Gabriel Wallenius Pohjois-Karjalan rajaolojen kehittäjänä ja taloudellisena edistysmiehenä. – Pro gradu -tutkielma, Jyväskylän korkeakoulu, Historian laitos, Suomen historia, Jyväskylä. 206 s.

Tervonen, P. 1992: Suomussalmen kruununmetsämaiden asuttaminen. – Suomen ja Skandinavian historian pro gradu -tutkielma, Oulun yliopisto, historian laitos, Oulu. 110 s. + 24 liites.

Torppa, J. P. 1996: Osasto Partisen osuus Ilomantsin taistelussa Klyyssinvaarasta Jyrkänkoscalle. – Maanpuolustuskorkeakoulun seminaariesitelmä. 25.10.1996. 12 s.

Vaskin, A. 1995: Hämeen Ratsurykmentin osuus Ilomantsin taistelussa Hattuvaarasta (ml.) Lahnavaaraan. – Maanpuolustuskorkeakoulun koulutyö 81. kadettikurssilla. 10 s.

Haastattelumuistiinpanot (mp)

Pertti Huttunen (s. 1944), dosentti, Joensuun yliopisto, Biologian laitos, Joensuu. Haastattelu 15.4.2004 (mp) / haastattelijat Minna Oksanen ja Maarit Similä.

Juha Hämäläinen (s. 1945), luonnonsuojelujohdaja, Joensuu. Haastattelu 15.4.2004 (mp) / Minna Oksanen ja Maarit Similä.

Kalevi Kainulainen (s. 1940, k. 2004), ent. tiimiesimies, Metsähallitus, Ilomantsi. Haastattelu 29.9.2003 (mp) / Jukka Kokkonen.

Jouni Puruskainen (s. 1960), matkailuyrittäjä, Ilomantsi. Haastattelu 30.9.2003 (mp) / Jukka Kokkonen.

Viljo Vestman (s. 1938) ent. yllirajavartija, Ilomantsi. Haastattelu 30.9.2003 (mp) / Jukka Kokkonen.

Pentti Väänänen (s. 1926), ent. metsäteknikko, Metsähallitus, Ilomantsi, ja Pirkko Väänänen (s. 1938), Ilomantsi. Haastattelu 14.4.2004 / Minna Oksanen ja Maarit Similä.

Painetut lähteet

Lait ja asetukset

Asetus eräiden valtion omistamien alueiden muodostamisesta soidensuojelualueiksi. 801/1985.

Asetus eräistä valtion omistamille alueille muodostetuista kansallispuistoista ja luonnonpuistoista 1981/932.

Asetus valtion metsämaiden asuttamisesta ja niillä olevain vuokra-alueiden lunastamisesta 20 päivänä toukokuuta 1922 annetun lain täytäntöönpanosta. 27.7.1922/171.

Asutuslaki. 6.11.1936/332.

Johtosääntö Suomen kruununmetsien metsänvartijoille. 20.4.1909/29.

Keisarillisen Majesteetin Armollinen Asetus Metsähallituksen asettamisesta kruununmetsäinhoitoa ja hallitusta varten Suomessa. 1.8.1863

Keisarillisen Majesteetin Armollinen Julistus metsäinhoitoammatin järjestämisestä Suomessa olevien kruununmetsien hallintoa ja hoitoa varten. 7.5.1859.

Keisarillisen Majesteetin Armollinen Ohjesääntö, koskeva Kruununmetsäin hallitusta Suomen Suuriruhtinaanmaassa. 13.5.1859.

Laki eräiden valtion omistamien alueiden muodostamisesta kansallispuistoiksi ja luonnonpuistoiksi. 1981/674.

Laki eräiden valtion omistamien alueiden muodostamisesta soidensuojelualueiksi. 1988/851.

Laki maan hankkimisesta asutustarkoituksiin.
1922/278.

Laki valtion metsämaiden asuttamisesta ja niillä olevain vuokra-alueiden lunastamisesta.
20.5.1922/129.

Metsähallinnon johtosääntö. 24.8.1922/212.

Rikoslaki. 19.12.1889.

Muut asiakirjajulkaisut

Kansallispuistokomitea 1976: Kansallispuistokomitean mietintö. – Komiteanmietintö 1976:88, Helsinki. 199 s.

Maa- ja metsätalousministeriön soidensuojelutyöryhmä 1977: Soidensuojelun perusohjelma. – Komiteanmietintö 1977:48, Maa- ja metsätalousministeriö, Helsinki. 47 s.

Sveriges traktater V:2: Sveriges traktater med främmande magter jemte andra dit hörande handlingar utgifne af O. S. Rydberg. Femte delen: II (1609–1630). – Stockholm 1891.

Vanhojen metsien suojelutyöryhmä 1992: Vanhojen metsien suojelu valtion mailla Etelä-Suomessa. Vanhojen metsien suojelutyöryhmän osamietintö. – Ympäristöministeriö, ympäristönsuojeluosasto, työryhmän mietintö 70. 61 s.

Hakuteokset

Rosberg, J. E., Hilden K. & Grotenfelt K. (toim.) 1927: Suomenmaa – Maantieteellis-taloudellinen ja historiallinen tietokirja. Osa 8 Kuopion lääni. – WSOY, Porvoo. 433 s.

Kartat

Matkailu- ja turistikartta, Ilomantsi (1:100 000), 1995. – Karttakeskus, Helsinki.

Kirjallisuus

Aarnio, J. 1999: Kaskiviljelystä metsätöihin. Tutkimus Pielisjärven kruununmetsistä ja kruununmetsätorppareista vuoteen 1910. – Joensuun yliopisto, Maantieteen laitos. Julkaisuja No 4. 202 s.

— 2001: Maankäytön historiaa Syötteen alueella. – Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisuja. Sarja A 133. 73 s.

Aikio, A. 2003: Saamelaisten väistymisestä Karjalasta. – Teoksessa: Shikalov, Y., Hämynen, T. & Partanen, J. (toim.), Väestö ja perhe Karjalassa. Joensuun yliopistossa 24.–26.9.2003 pidetyn seminaarin esitelmät. Historian tutkimuksia 23: 46–51.

Aromäki, J. (toim.) 1985: Mannerheimin Ritarit 1941–1945. – Karisto, Hämeenlinna. 400 s.

Asevelitoimikunta (toim.) 1990: RjP 3 sotapollulla ja rauhantiellä. Historiikki ja muistelmia vuosilta 1940–1944 sekä asevelitoiminnasta rauhanaikana. – Asevelitoimikunta, Helsinki. 105 s.

Björn, I. 1991: Suur-Ilomantsin historia. Enon, Ilomantsin ja Tuupovaaran historia vuoteen 1860. – Paikallishistoriatoimikunta, Enon, Ilomantsi, Tuupovaara. 809 s.

— 1993: Ryssät ruotsien keskellä. Ilomantsin ortodoksit ja luterilaiset 1700-luvun puolivälistä 1800-luvun puoliväliin. – Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja 106. 181 s.

— 2000: Kaikki irti metsästä. Metsän käyttö ja muutos taigan reunalla itäisimmässä Suomessa erätaloudesta vuoteen 2000. – Bibliotheca Historica 49. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 268 s.

Cederberg, A. R. 1911: Pohjois-Karjalan kauppaolot vuosina 1721–1775. – Väitöskirja, Helsingin yliopisto, Helsinki. 213 s.

Huttunen, P. 1977: Kansallispuistokomitea on miettinyt. – Pohjois-Karjalan luonto 1977: 5–9.

- Hämäläinen, J. 1978: Patvinsuo, Koivusuo. – Pohjois-Karjalan luonto 1978: 14–16.
- Häyhä, L. (koonnut) 1991: Hattuvaaran taistelu 30.7.1944. Mukanaolleiden muistikuvia. – Helsinki. 134 s.
- Juutilainen, A. 1994: Ilomantsi – lopultakin voitto. Ryhmä Raappanan taistelut 26.7.–13.8.1944. – Sotahistoriallisen Seuran julkaisuja VII. 175 s.
- & Vuorenmaa, A. 1978: Sodan alkuvaihe Laatokan Karjalassa. – Teoksessa: Talvisodan historia 3. Sotatoimet Laatokan ja Jäämeren välillä. Sotatieteen Laitoksen julkaisuja XVI: 3. WSOY, Porvoo. S. 23–47.
- Kainulainen, K.: Ilomantsilaisista metsänvartijatorpista ja kämpistä. – Käsikirjoitus, Metsähallitus, Itä-Suomen luontopalvelut, Lieksa.
- Kammonen, A., Kainulainen, K., Eisto, K., Leppänen, P., Tuhkalainen, K. & Väänänen, A. 1999: Koitajoen alue-ekologinen suunnitelma. – Metsähallitus, Metsätalous, Vantaa. 45 s. + karttaliit.
- Katajala, K. 1997: Voista leipäpuu – Itä-Suomen maalaistuotteet ja Pietari. – Teoksessa: Katajala, K. (toim.), Itä-Suomi ja Pietari. Kirjoituksia toimeentulosta suurkaupungin vaikutuspiirissä. – Studia Carelica Humanistica 9: 133–162.
- & Tšernjakova, I. 1998: Karjalainen ihminen uuden ajan alussa. – Teoksessa: Nevalainen, P. & Sihvo, H. (toim.), Karjala. Historia, kansa, kulttuuri. – Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 705: 55–91.
- Koivusuon–Ruosmesuon turvetuotantoalue, Ilomantsi. Ympäristövaikutusten arviointiohjelma. 1997. – Suo Oy.
- Kokkonen, J. 2002: Rajaseutu liikkeessä. Kainuun ja Pielisen Karjalan asukkaiden kontaktit Venäjän Karjalaan kreivin ajasta sarkasotaan (1650–1712). – Bibliotheca Historica 79. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 439 s.
- Korhonen, A. 1938: Suomen itärajan syntyhistoriaa. – Puolustusministeriön Sotahistoriallisen toimiston julkaisuja 3. 283 s.
- Koskimaa, M. 2000: Karhumäestä Ilomantsiin. II Armeijakunnan vetäytyminen Maaselän kannakselta Tolvajärvelle ja Ilomantsiin keuhalla 1944. – WSOY, Helsinki. 224 s.
- Koskivirta, A. 2001: ”Sisäinen vihollinen”. Henkirikos ja kontrolli Pohjois-Savossa ja Karjalassa Ruotsin vallan ajan viimeisinä vuosikymmeninä. –Yliopistopaino, Helsinki. 395 s.
- Kosonen, H. 1997: Värikkään uittohistorian kaunis Koitajoki. – Rajamme vartijat. 4/1997: 28–31.
- Laulajainen, H. 1972: Rajajääkäripataljoona 3 Ilomantsin taisteluissa heinäkuussa 1944. – Kansa taisteli – miehet kertovat 2/1972: 37–40.
- Lehonkoski, P. 1995: Metsästä maailmalle. – Teoksessa: Paaskoski, L. (toim.), Metsää etsimässä. Lusto, Suomen metsämuseo ja metsätietokeskus. S. 109–122.
- Manninen, I. 1922: Pohjois-Karjalan vanhan aikainen talous – historiallisten lähteiden mukaan. – Historiallisia Tutkimuksia 5. 210 s.
- Manninen, O. 1974: Kansannoususta armeijaksi. Asevelvollisuuden toimeenpano ja siihen suhtautuminen valkoisessa Suomessa keuhatavella 1918. – Historiallisia Tutkimuksia 95. 288 s.
- Maunula, A., Niitemaa, V., Suninen, J. & Vuorenmaa, A. 1992: 5. luku Torjuntataistelut Laatokan Karjalassa. – Teoksessa: Jatkosodan historia 5. Sotatieteen Laitoksen julkaisuja XXV:5. WSOY, Porvoo. S. 289–351.
- Moilanen, O. 1957: Entisajan kaskiviljelyksistä Ilomantsissa. – Pogostan Pakinat 4/1957: 10–15. Ilomantsi-seuran julkaisu.
- 1963: Entisajan savottatöistä Ilomantsissa. – Pogostan Pakinat 1/1963: 8–11. Ilomantsi-seuran julkaisu.

- Naakka-Korhonen, M. 1988: Halpa hinta, pitkä mitta. Vienankarjalainen laukkukauppa. – Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 491. 294 s.
- Nenonen, M. 1996: 1550–1809. – Teoksessa: Turunen, M. (toim.), Tienraivausta Pohjois-Karjalassa 1550–1990. Tiemuseon julkaisuja 14: 13–105.
- Oksanen, M. 2001: Puuta rajan takaa. Suomen ja Neuvostoliiton välinen rajauitto Lieksanjoella vuosina 1957–1986. – Suomen historian pro gradu -tutkielma, Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä. 120 s.
- Paakkinen, J. 1978: Rajauitto. – Rajamme varjijat 6/1978: 22–23.
- Peltonen, M. 1991: Uiton historiaa. Tukinuitosta Suomessa 1800-luvun puolivälistä 1980-luvulle. – Tekniikan museon julkaisuja VI. 112 s.
- Pohjonen, J. 2000: Rajankäyntiä Pohjois-Karjalassa 1940. – Teoksessa: Partanen, J. & Turunen, M. & Tuunainen, P. (toim.), Yhteinen kutsu. Kirjoituksia maanpuolustuksen vaiheista Pohjois-Karjalassa. Pohjois-Karjalan historiallisen yhdistyksen vuosikirja 8: 150–154.
- Potinkara, O. 1997: Suomun suurilta saloilta. 1. korj. p. – Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisuja. Sarja A 12. 141 s.
- Raunio, A. 2003: Itsenäisyyden puolustajat. Osa 4. Sodan kartat. – Weilin & Göös, Espoo. 304 s.
- Roiko-Jokela, H. 2003: Arvot ja edut ristiriidassa. Kiistoja valtion metsistä: Hattuvaara, Kessi, Murhijärvi, Talaskangas-Sopenmäki, Porkkasalo. – Minerva, Jyväskylä. 264 s.
- Saarenseppä, A. R. 1912: Kuvauksia Pohjois-Karjalan maataloudellisista oloista Osa I. Vuoden 1800:n vaiheille. – Pohjois-Karjalan maanviljelysseura, Joensuu. 223 s.
- Saloheimo, V. 1976: Pohjois-Karjalan historia II. 1617–1721. – Karjalaisen kulttuurin edistämissektö, Helsinki. Joensuun korkeakoulun julkaisuja. Sarja A 6. 464 s.
- 1980: Pohjois-Karjalan historia III. 1722–1809. – Karjalaisen kulttuurin edistämissektö, Joensuun korkeakoulu, Joensuu. Joensuun korkeakoulun julkaisuja. Sarja A 18. 636 s.
- Soininen, A. M. 1974: Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle. – Historiallisia Tutkimuksia 96. 459 s.
- Tuuri, A. 1992: Rukajärven linja. 2. p. – Otava, Helsinki. 320 s.
- Vikkula, A. 1991: Katsaus Suur-Ilomantsin esihistoriaan. – Teoksessa: Björn, I., Suur-Ilomantsin historia. Enon, Ilomantsin ja Tuupovaaran historia vuoteen 1860. – Paikallishistoriatoimikunta, Enon, Ilomantsin, Tuupovaara. S. 15–97.
- Vuorenmaa, A. 1978a: Ryhmä Talvelan taistelut joulukuussa. – Teoksessa: Talvisodan historia 3. Sotatoimet Laatokan ja Jäämeren välillä – Sotatieteen Laitoksen julkaisuja XVI: 3. WSOY, Porvoo. S. 141–167.
- 1978b: Ryhmä Talvelan taistelut tammikuusta sodan loppuun. – Teoksessa: Talvisodan historia 3. Sotatoimet Laatokan ja Jäämeren välillä. – Sotatieteen Laitoksen julkaisuja XVI: 3. WSOY, Porvoo. S. 169–189.

Sanomalehdet

Karjalainen

Wuokramiesten itsenäistyminen Enossa ja Ilomantsissa. Gutzeit-yhtiöltä ostettujen wuokrawiljelmien itsenäistyminen saatettu asutushallituksen toimesta loppuun. – Karjalainen 17.2.1925.

G. A. H., Metsätalous Ilomantsissa. 1. Waltion maat Ilomantsin kunnassa. – Karjalainen 4.12.1926.

A-o, Pikakäynnillä Ilomantsissa. – Karjalainen 18.6.1940.

Ilomantsissa riittää riista- ja kalarikkautta, jos metsästyslainsäädäntöä parannettaisiin ja väestö ajoissa ymmärtäisi vaalia metsän ja veden antimia. – Karjalainen 18.12.1943.

Ismo Björn, Ilomantsilaiset laukkuryssät kiersivät aikanaan ympäri maata. – Karjalainen 26.7.1991.

Armas Härkönen, Itä ja länsi kohtaavat Ilomantsin Virmajärvellä. EU:n itäisin piste on neljän aarin saari keskellä erämaajärveä. – Karjalainen 4.2.1996.

Ismo Björn, Euroopan unionin itäisin piste kertoo Suomen metsähistoriasta. – Karjalainen 6.10.1998.

Karjalatar

Kulowalkea Ilomantsissa. – Karjalatar 30.7.1875.

-nen, Matkakertomus Ilomantsin markkinoilta. – Karjalatar 4.2.1876, lisälehti.

Eräs, Ilomantsista Tammik. 21 p. – Karjalatar 5b/1885.

Eräs, Ilomantsista Elok. 6 p. – Karjalatar 34b/1885.

Ilomantsi, 20/1 1888. – Karjalatar 27.1.1888.

Laatokka

Ilomantsin markkinoista. – Laatokka 26.1.1886.

Pogostan Sanomat

Seela Petra Miettinen, Ilomantsin kivikausi, osa 1. Asutus Ilomantsissa 4 000 vuotta vanhaa ja vireää. – Pogostan Sanomat 15.5.1986.

Merkkinä puinen risti, muistona ruosteinen kyppä. – Pogostan Sanomat 7.8.1989.

Suometar

Ilomantsista. – Suometar 17.3.1854.

Ilomantsista. – Suometar 9.6.1854.

Ilomantsista. – Suometar 16.6.1854.

Kulowalkea Ilomantsissa. – Suometar 22.7.1854.

Wilunen, Markkinat Ilomantsissa. – Suometar 27.4.1860.

A. H-nen, Ilomantsista. – Suometar 13.7.1860.

Ilomantsin poika, Ilomantsista. – Suometar 31.8.1860.

-n, Ilomantsi. – Suometar 2.11.1865.

A. H., Ilomantsista 22 p. lokak. – Suometar 1.11.1866.

Uusi Suometar

-nen, Ilomantsista. – Uusi Suometar 26.2.1873.

Athanasius, Ilomantsista 5 p. Toukokuuta. – Uusi Suometar 14.5.1875, lisälehti.

Verkkosivut

Nygren, O. 2003a: Tappiot. <<http://www.joensuu.fi/mekri/sotahistoria/index.htm>>, viitattu 12.2.2003. Sivujen ylläpitäjänä toimii Otso Nygren.

Nygren, O. 2003b: Sotien 1939 - 1944 kohteita Ilomantsissa. <<http://www.joensuu.fi/mekri/sotahistoria/index.htm>>, viitattu 12.2.2003. Sivujen ylläpitäjänä toimii Otso Nygren.

Vuonna 2005 ilmestyneet Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisut

Sarja A

- A 147 Gilligan, B., Dudley, N., de Tejada, A. N. & Toivonen, H. 2005: Management Effectiveness Evaluation of Finland's Protected Areas. 174 s. (15 euroa)
- A 148 Kulmala, P. 2005: Lettorikon tila Suomessa. 72 s. (10 euroa)
- A 149 Mikkola-Roos, M. & Niikkonen, T. (toim.) 2005: Kosteikkojen kunnostuksen ja hoidon parhaat käytännöt kuudella Life-kohteella Suomessa – Life COOP -hankkeen tulokset. 120 s. (15 euroa)
- A 150 Niemelä, T., Kinnunen, J. & Kotiranta, H. 2005: Pisavaaran luonnonpuiston ja Korouoman–Jäniskairan suojelualueen käävät. 51 s. (10 euroa)
- A 151 Rämetsä, J., Törn, A., Tolvanen, A. & Siikamäki, P. 2005: Luonnonsuojelu ja luontomatkailu paikallisväestön silmin – kyselytutkimus Kuusamossa ja Syöteen alueella. 48 s. (10 euroa)

Sarja B

- B 76 Hokkanen, M., Aapala, K. & Alanen, A. 2005: Ennallistamisen ja luonnonhoidon seurantasuunnitelma. 85 s. (10 euroa)

ISSN 1235-6549
ISBN 952-446-461-6

julkaisut.metsa.fi

Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisuja. Sarja A 152

Edita Prima Oy, Helsinki 2005